

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 12

XXI sajandi julgeolekudilemma	Holger Mölder
Kristian Jaak Peterson uudiskirjanduses	Ea Jansen
Aolinnad Eesti alal	Ago Vallas
Mõrsja saatus	Mari-Ann Rimmel
Väärtusorientatsioonid postsotsialistlikes riikides	Tuuli Toomere
Sefardi kultuurist	Salvador Santa Puche
Luulet	Jehuda Amichai
Traditsioon ja ajalooline tõde	Michael Heltzer
Trubetzkoy kaksikelu ehk süsteemide suletus	Patrick Sériot
Kuulja märkmed kurtidest ja viipekeelest	Vahur Laiapea
Põrandaaluste juhi paljastusi	Voldemar Teppich-Kasemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tügi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 12 (153)

- XXI sajandi julgeolekudilemma
Holger Mölder 2467
- Kas valgusähvatus pimeduses?: Kristian Jaak Petersoni
puudutavast uudiskirjandusest
Ea Jansen 2488
- Aolinnad Eesti alal
Ago Vallas 2511
- Mõrsja saatus: Pulmateema loodusmaastikuga seotud
rahvajuttudes
Mari-Ann Rimmel 2523
- Väärtusorientatsioonide muutused postsotsialistlikes
riikides
Tuuli Toomere 2543
- Sefardi kultuurist
Salvador Santa Puche ... 2562
Tõlkinud Triin Lõbus
- Luulet
Jehuda Amichai 2574
Tõlkinud Kalle Kasemaa
- Traditsioon ja ajalooline tõde: Veel üks näide
Michael Heltzer 2583

Trubetzkoy kaksikelu ehk süsteemide suletus. II	
	<i>Patrick Sériot</i> 2586
	<i>Tõlkinud Andres Raudsepp</i>
Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemisest	
	<i>Vahur Laiapea</i> 2603
<i>Arvustus: Eesti kirjanduse lugu aastal 2001. Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Toimetajad Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 2001. 704 lk.</i>	
	<i>Arvo Mägi</i> 2624
Marginaale kirjandusloost ja selle kriitikast.	
	<i>Janika Kronberg</i> 2637
Üks vana Tartu juut annab aru. Jakob Kaplan. <i>Aruanne. Mõned päevad ühe Tartu juudi elus.</i> Tartu, 2001. 116 lk.	
	<i>Ain Kaalep</i> 2641
Editorial note. Summaries 2644
Põrandaaluste juhi paljastusi. IV	
	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i> 2653

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 2487, 2542, 2561, 2573, 2585: Marc Chagalli joonistused.

XXI SAJANDI JULGEOLEKUDILEMMA

Holger Mölder

Palju on räägitud rahvusvaheliste suhete teooria mahajäämusest võrreldes poliitiliste arengutega XX sajandi viimasel aastakümnel. Külma sõja aegsed teooriad on osutunud abituks tänapäevaste julgeolekuküsimuste selgitamisel. XXI sajandi julgeoleku-probleemid on toonud tähelepanu keskmesse sellised mõisted nagu koostöö ja identiteet. Järgnevalt vaadeldaksegi XXI sajandi julgeolekuprobleeme läbi koostöö- ja identiteediprisma ning püütakse analüüsida ka Eesti Vabariigi julgeolekupoliitilisi suundumusi.

JULGEOLEK

Julgeoleku tagamine on olnud üks olulisemaid riikide ning teiste rahvusvaheliste suhete subjektide käitumist mõjustanud tegureid läbi aastatuhandete. Julgeolek tähendab ohtude puudumist kaitstavatele väärtustele (Evans, Newnham 1998: 490). Julgeoleku mõiste on säilitanud oma esialgse tähenduse, küll on ajaloo käigus muutunud julgeoleku mõistega seotud objektide ning subjektide iseloom. Julgeoleku saavutamiseks püüavad eelmainitud subjektid üldjuhul vältida pingete eskaleerumist konfliktiks, mis agressiivsemas vormis läheb üle relvastatud kokkupõrkeks ehk sõjaks. Hirm naabrite agressiivse tegevuse pärast on üks olulisemaid faktoreid, mis on ajendanud subjekte oma julgeolekuvajadustele tähelepanu pöörama.

Kuni XX sajandini olid rahvusvaheliste suhete põhilisteks subjektideks riigid. Sõltuvalt julgeolekuvajadustest astusid nad lepingulistesse suhetesse ning moodustasid alliansse teiste riikidega. Enamasti ei olnud need alliansid püsiva iseloomuga, vaid lähtusid

konkreetsetest julgeolekueesmärkidest ning muutusid sõltuvalt olukorrast. XX sajandi üheks tunnismärgiks sai julgeoleku globaliseerumine. Sõjaliste ning kommunikatsioonivahendite areng on laiendanud julgeolekuareaali, nii et ühe või teise riigi julgeolek ei ole enam seotud pelgalt lähiregioonidega. Tuumarelvastuse kasutuselevõtt XX sajandi keskel on julgeoleku regionaalset iseloomu veelgi vähendanud. Peale globaliseerumise sai XX sajandil alguse veel üks protsess, mis XXI sajandil omandab perspektiivis palju kesksema koha — see on institutsionaliseerumine. Riikide kõrval omandavad mitmesugused valitsustevahelised ning sõltumatud rahvusvahelised organisatsioonid üha suuremat rolli julgeoleku tagamisel ning konfliktide ennetamisel ja lahendamisel. Julgeoleku institutsionaliseerumine on tekkinud vastukaaluks anarhilisele rahvusvaheliste suhete korraldusele, mis domineeris kuni külma sõja lõpuni. Anarhia mõiste tõi rahvusvaheliste suhete teoriasse Jean-Jacques Rousseau. Anarhia ei tähenda kaost. See on keskse juhtimise, valitsuse või võimu puudumine riigist kõrgemal tasandil. Riigid on suveräänsed ja nende üle ei eksisteeri kõrgemat võimu. Riigid on juriidiliselt võrdsed ning nende vahel puudub alluvushierarhia. Rousseau pidas sõda anarhilises maailmakorralduses vältimatuks (Holsti 1996: 7).

Esimeseks tõsisemaks katseks ületada anarhilist rahvusvaheliste suhete korraldust võib pidada Rahvasteliidu loomist 1920. aastal. Rahvasteliit tekkis Ameerika Ühendriikide presidendi Thomas W. Wilsoni 1918. a avaldatud rahuprogrammi printsiipide põhjal (Wilsoni 14 punkti). Wilsoni 14 punkti üritasid rakendada saksa filosoofilt Immanuel Kantilt pärinevat ideed lepingulisel alusel ühinenud ja demokraatlikke väärtusi kandvast ühtsest rahvusvahelisest ühiskonnast (Holsti 1996; Kissinger 2000). Veelgi kaugemale mindi Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) loomisega 1945. a. Vastu esialgseid lootusi ning hõlmates oma liikmeskonnas valdavalt osa riikidest, on ÜRO-l siiski vaid kaudne mõju riikide käitumisele ning anarhiline maailmakorraldus on säilinud. Pealegi on ÜRO näol tegemist klassikalise sõja tagajärjel tekkinud institutsiooniga, mille põhikirjaga loodud Julgeolekunõukogu tagab võitjatest suurriikide suurema otsustusõiguse. Külma sõja aegset bipolaarset maailmasüsteemi, kus vastandusid Lääne demokraatia Ameerika Ühendriikide dominee-

rimisel ning kommunistlik maailmasüsteem, mille hegemooniks oli Nõukogude Liit, võib nimetada omamoodi üleminekuperioodiks institutsionaliseeritud maailma.

JULGEOLEKUDILEMMA

Esmakordselt kasutas julgeolekudilemma mõistet küll juba John H. Herz 1950. a artiklis "Idealistlik internatsionaalsus ja julgeolekudilemma". Anarhiline rahvusvaheline süsteem põhjustab kartust, et riikidevaheline konkurents ning võistlus võivad ohustada ühe või teise riigi julgeolekut ning kokkuvõttes tekib situatsioon, mis vastab julgeolekudilemmale. John H. Herz pidas anarhilise rahvusvaheliste suhete korralduse kaasnähtuseks, et võimu evivad üksused (ehk riigid) leiavad end eksisteerimas üksteise kõrval, ilma et mingi kõrgem võim esitaks neile käitumisstandardeid ning kaitseks neid seega üksteise võimalike rünnakute eest (Herz 1959).

Üks kaasaja juhtivamaid rahvusvaheliste suhete teoreetikuid Robert Jervis defineerib julgeolekudilemmat kui olukorda, kus "ühe riigi julgeoleku kasvamine vähendab samal ajal teiste riikide julgeolekut" (Jervis 1978). Jervise julgeolekudilemma on samuti rajatud anarhilisele rahvusvahelisele süsteemile, kus riigid peavad toime tulema omal jõul (*self-help for security*) ehk ise leidma julgeoleku tagamiseks vajalikke vahendeid, kas siis rahvusvahelise tegevuse kaudu või siseriiklikke jõudusid arendades.

Ka sõja põhjused anarhilises rahvusvahelises süsteemis on lähedalt seotud julgeolekudilemmaga. Sageli kasutatakse sõjalisi vahendeid preventiivsetena julgeoleku tõstmiseks. Antiik-Kreeka ajaloolane Thukydides esitab oma *Peloponnesose sõdade ajaloo*s klassikalise põhjenduse sõdade tekkepõhjuste kohta Kreeka olustikus: "Sõja muutis vältimatuks Ateena võimsuse kasv ning hirm, mille see põhjustas Spartas." (Thucydides 1903: 13.) Thukydidese definitsiooni on kasutanud mitmed hilisemad teoreetikud, tuntum neist ehk Michael Howard. Howard on märkinud, et "sõja põhjused on pärit eelindustriaalsest ajast, kui kartused konkureeriva jõu võimsuse kasvu ees põhjustasid sõjalisi aktsioone". (Howard 1984: 18.) Mõlemad definitsioonid viitavad sarnasustele sõja põhjuste ja julgeolekudilemma vahel.

Herzi-Jervise julgeolekudilemma oli aktuaalne veel külma sõja perioodil, kui rahvusvahelises julgeolekus domineeris veel vastanduvatel alliansidel põhinev konkurents. Külma sõja lõpp tõi aga kaasa täiesti uue julgeolekukeskkonna, mil julgeolekuohtude nimistu on muutunud ning esmakordselt on loodud eeldused stabiilse poliitilise kliima loomiseks. Uus julgeolekukeskkond tegeleb rohkem ohtude kui vaenlastega ning eeldab võimalikult laia-ade julgeolekukorralduste ülesehitamist multipolaarses maailmas. Kõrvuti uute julgeolekuohtudega, nagu terrorism, rahvusvaheline kuritegevus ning keskkonnaprobleemid, mis nõuavad riikidelt kooskõlastatud tegevust, on traditsioonilises mõttes julgeolekut ohustavaks rahvusvaheliste suhete subjektiks muutunud eeskätt ebastabiilsed ning rahvusvahelisi norme eirava käitumisega riigid. On väljendatud ka arvamust, et julgeolekuohud kui niisugused tänapäeval puuduvad ning edaspidi tuleks rääkida üksnes julgeolekuriskidest (Wallander, Keohane 2001). Uues julgeolekukeskkonnas on sõda muutunud taunitavaks meetmeks rahvusvaheliste konfliktide lahendamisel ning koostöösuhete arendamine on otseselt seotud rahvusvahelise ühiskonna liikmete turvalisusega.

KOOPERATIIVNE JULGEOLEKUDILEMMA

Jervise identifitseeritud julgeolekudilemma ei toimi enam kaas-aegses ühiskonnas (Sperling, Kirchner 1997: 8). See ei tähenda, et julgeolekudilemma mõiste iseenesest oleks vananenud, kuid ta on omandanud uued dimensioonid, johtuvalt kaasaja julgeolekukeskkonnast. Julgeolekudilemma definitsiooni tuleks kohandada rahvusvaheliste suhete uue korraldusega (Glaser 1997). Uus julgeolekukeskkond on tekitanud oma julgeolekudilemma. Praegu seisame vastamisi külma sõja järgse kooperatiivse julgeolekudilemmaga, mis erineb mõneti Jervise külma sõja aegsest käsitlusest. XXI sajandi julgeolekudilemma ehk kooperatiivne julgeolekudilemma on iseloomulik situatsioonile, kui osa riike teeb koostööd vähendamaks oma julgeolekuhirme, mis omakorda võib põhjustada, et mõni teine riik, mis on jäänud väljapoole neid julgeolekukorraldusi, tunneb, et tema julgeolek on seetõttu ohustatud.

Vähemalt mõningatel juhtudel võib isolatsioonism kaasaja kooperatiivses ühiskonnas põhjustada agressiivset käitumist. Osalt on Põhja-Korea või Iraagi ambitsioonid põhjustatud ka nende isoleeritusest rahvusvahelises ühiskonnas. Koostöö on kahtlemata julgeolekudilemmat leevendav faktor ning koostöö julgeolekuohtude vältimisel arendab riikidevahelist üksteisemõistmist. Potentsiaalse konflikti ning riikidevahelise konflikti vahel valitseb proportsionaalne seos. Mida sügavamalt kaks riiki on omavahel vastamisi, seda suuremat välist ohtu on vaja nende ühishuvide väljatoomiseks (Jervis 1997: 222–223). Näiteks on osalemine laiemas julgeolekukoostöös NATO liitlassuhete kaudu vähendanud potentsiaalse regionaalse konflikti ohtu igipõliste vaenlaste Kreeka ja Türki vahel.

Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsioon (NATO) on muutunud külma sõja järgesest Lääne demokraatia katusorganisatsioonist üheks põhiliseks julgeolekut loovaks ning tagavaks institutsiooniks euroatlantilises julgeolekuruumis. NATO laienemine ja sellega seotud probleemid viitavad ilmekalt kooperatiivsele julgeolekudilemmale. Kesk- ja Ida-Euroopa riigid püüavad vältida jäämist "halli tsooni" võimalike vastaste vahel potentsiaalses konfliktis ning üritavad kaitsta oma julgeolekuhuve kollektiivse julgeoleku- või kaitseorganisatsiooni raamides. Samas tuleb nentida, et Kesk- ja Ida-Euroopa riikide julgeoleku kasv NATO liikmelisuse kaudu tekitab julgeolekukartusi sealsest julgeolekuruumist väljaspool, eeskätt NATO potentsiaalsel julgeolekurivaalil Venemaal ning Sõltumatute Riikide Ühenduse (SRÜ) julgeolekusüsteemis.

NATO laienemine on üks peamisi kooperatiivse julgeolekudilemma esinemisvorme kaasajal. Eelkõige kontekstis, missugustes piirides laienemine aset leiab, missugused riigid välja jäävad ning millised riigid tunnevad end NATO laienemisest ohustatuna. Nimetatud julgeolekudilemma on mitmedimensiooniline, hõlmates nii seda ohutunnet, mille laienemine põhjustab Venemaal, kui ka riikides, kellel pole mingitel põhjustel võimalik NATOga liituda.

Üks põhilisemaid ohutunde allikaid on tekkinud murranguperioodile iseloomulikust suundumusest, kui vanad, külma sõja aegselt julgeolekukeskkonnast tulenevad ohud kantakse automaatselt üle tänapäevasesse julgeolekukeskkonda. NATO laiene-

mine võib põhjustada konfliktset käitumist Venemaa poolt, mis Nõukogude Liidu järglasena käsitab NATOt kui vaenlast ja konkurenti. Kandidaatriikide hulgas — eriti Balti riigid, kelle puhul endiste N. Liidu liiduvabariikidena on oodata Venemaa eriti tugevat vastuseisu, aga samuti Balkani riigid, kes on vaesed ning konfliktendelised — võib NATO laienemisringist väljajäämine põhjustada ebastabiilsust ning mahajäetuse tunnet. Endised neutraalsed riigid (Soome, Rootsi, Austria) peaksid NATOsse pürgides loobuma senisest aastatepikkusest mitteühinemispoliitikast. Venemaa vastuseis on aga ilmselt kõige suurem, kui kaalumisele peaks tulema Ukraina või Gruusia võimalik liitumine, mis tähendaks juba NATO laienemist SRÜ territooriumile.

Peamine NATO laienemisega seotud julgeolekudilemma saab ikkagi alguse külma sõja aegsest maailmanägemisest, kui eksisteeris kahepooluseline USA ja N. Liidu juhitud maailmasüsteem. Ka tänapäeval on Venemaal ikka veel visad kaduma arusaamad, nagu juhitaks Lääne demokraatiaga konkureerivat, iseseisvat maailmasüsteemi, mistõttu ta polekski võimeline praegu Lääne demokraatlikku süsteemi integreeruma. Teisalt ei oleks NATO praegusel ajal ilmselt ka võimeline Venemaad integreerima.

NATO rahupartnerluse programm (*Partnership for Peace* = PFP) on end õigustanud kui üks võimalikke lahendusi kooperaatiivsele julgeolekudilemmale Euroopas. Rahupartnerlus on loonud koostöömehhanisme erisuguse taustaga riikidele, hõlmates nii NATO kandidaatriike, neutraalseid riike kui ka SRÜ riike, kaasa arvatud Venemaa. See on võimaldanud ka leida lahendusi mitmele potentsiaalsele konfliktiallikale, eeskätt Balkanil (Bosnia ja Hertsegoviina, Kosovo).

KOOSTÖÖ JA JULGEOLEK

Julgeolek ei sõltu üksnes individuaalsete osalejate tahtest ja tegevusest. Selline olukord teeb lahenduste otsimise julgeolekudilemmadele erakordselt keerukaks. Martin Wight, tunnustatud Briti teoreetik, on märkinud, et erinevalt võimust ei pea julgeolek olema "suhteline kontseptsioon", kui "ühe riigi julgeolek on pöördvõrdeline teiste riikide julgeolekuga [---] Peale võimu on julgeoleku koostisosad sõltuvad liitlaste tugevusest ja usalda-

tavusest ja konfliktsete huvide puudumisest [---] Julgeolek nagu heaolugi on eesmärk, mille poole kõik jõud võivad kujutletavalt püüelda samaaegselt." (cit. Yost 1998: 292.)

Maailm suhtus enne 1990. aastate murrangut Rousseau õpetuse kohaselt konflikti kui riikidevaheliste suhete loomulikku koostisosasse. Julgeolekukeskkond sundis riike otsima liitlasi ja looma alliansse kui ainsat võimalust julgeoleku tagamiseks riikidevahelises võitluses.

Clive Archer eristab kolme multinatsionaalse julgeolekukoostöö vormi:

Kollektiivne kaitse. Kollektiivse kaitse organisatsioonid tegelevad oma liikmete kaitsega identifitseeritud vaenlase või ohu vastu. Kaitseplaneerimine toimib partnerite kollektiivse vastuse kaudu, mis vähemalt osalt võib sisaldada ühist sõjalist aktsiooni. Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni võib käsitada kui üht parimat näidet kollektiivsest kaitseorganisatsioonist, kindlasti ajavahemikul 1949–1989.

Kollektiivne julgeolek. Kollektiivne julgeolek eeldab ühinemist vastamaks igasugusele agressioonihule. Potentsiaalne oht on identifitseerimata, aga ohu materialiseerumise korral peavad kõik organisatsiooni liikmed olema ette valmistatud kollektiivseteks aktsioonideks agressori vastu, hoolimata isegi võimalikest liitlasidemetest viimasega. Ühinenud Rahvaste Organisatsioon, mis tegutseb ÜRO Harta seitsmenda paragrahvi kohaselt, on klassikaline näide kollektiivsest julgeolekuorganisatsioonist.

Kooperatiivne julgeolek. Selline julgeolekukorraldus esindab taotlusi säilitada julgeolek konsensuse alusel. Siin on rõhk asetatud vähem agressori identifitseerimisele (nagu eelneva kahe juhtumi puhul) ja rohkem püütakse identifitseerida probleeme, mis võiksid viia konfliktini, ning üritatakse neid lahendada kollektiivselt. Siia alla kuuluvad rahuvalvemissioonid ning näiteks OSCE tegevus konfliktide ennetamisel. (*Nordic-Baltic...* 1994: 119–120.)

Tänapäeval on aga julgeolekuohtude mõiste laienenud, seda ei ole seostatud ainuüksi sõjalise ohuga mõnelt teiselt riigilt. Seetõttu on tegelikkuses raske eristada kollektiivse kaitse põhimõtteid kollektiivse julgeoleku põhimõtetest. Kollektiivne julgeolek

oma traditsioonilises käsitluses tähendab pakti sõja vastu. Oht tähendab aga agressiooni identifitseerimata vastase poolt pakti vastu. Kollektiivse kaitse pakt aga liidab traditsioonilises mõttes liitlasi ühe või enama identifitseeritud ohu vastu, mis tuleneb riikidelt väljaspool allianssi (Yost 1998: 7). Inis Claude'i järgi ei jagune maailm kollektiivses julgeolekusüsteemis enam "meie-grupi" ning "nende-grupi" põhimõttel, mis eeldab võistlevate jõudude olemasolu, sest oht võib tuleneda ka "ühelt meie seast", mis omakorda eeldab vastuastumist "ülejäänute" poolt (Claude 1962: 114). Praktilises elus aga, nagu öeldud, Immanuel Kanti ja Thomas W. Wilsoni idee ühest rahvusvahelisest lepinguga ühinenud ühiskonnast ei toimi.

Allianss ei ole kollektiivse julgeoleku kokkulepe. Kollektiivne julgeolekukorraldus on inklusiiivne institutsioon — ta kohustab oma liikmeid vastu astuma igasugustele agressiooniaktidele, isegi kui agressor on üks institutsiooni liikmeid. Allianss seevastu on eksklusiivne institutsioon — ta sisaldab kohustuse kaitsta alliansi liikmeid kooslusest väljaspool olevate riikide vastu. Kuigi alliansi liikmed võivad olla samuti kollektiivse julgeolekuorganisatsiooni liikmed ja osaleda mõnes teist liiki julgeolekukoostöös, võib olukord, kui kollektiivse kaitse ning kollektiivse julgeoleku kontseptsiooni ei suudeta lahus hoida, viia valejäreldesteni poliitilises analüüsis ning tekitada segadusi poliitika kujundamisel (Walt 1997: 158). NATO ei ole tänasel päeval enam kinnine organisatsioon, mis tegeleb ainult liikmesriikide kaitsega, ta osaleb aktiivselt julgeoleku tagamisega euroatlandi piirkonnas (NATO juhitud rahutagamisoperatsioonid Bosnia-Hertsegoviinas ja Kosovos on siinjuures ühed ilmekamad näited). Seetõttu on ta omandanud üha enam kollektiivse julgeolekuorganisatsiooni tunnuseid. NATO jätkuv laienemine ei peaks tähendama üksnes ohule orienteeritud sõjalise alliansi laienemist, vaid ka alliansi muutumist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks (Wallander, Keohane 2001: 1145). Samas ei ole NATO loobunud kollektiivse kaitse põhimõtetest, pigem on julgeolekuohud omandanud hoopis teise tähenduse.

Institutsionaliseerumisprotsess, mis sai alguse XX sajandi lõpul ning lõppkokkuvõttes tähendas koostöö olulist laienemist nii regionaalsel kui ka globaalsel tasandil, eeldaks loogiliselt ka julgeoleku suurenemist ning konfliktivaba rahvusvahelise ühiskonna

teket. Kuid julgeolek ei sõltu ainuüksi individuaalsete subjektide tahtest ning tegevusest, mis omakorda muudab lahenduste leidmise julgeolekudilemmadele komplitseerituks.

Kooperatiivne (koostööline) julgeolek ja kollektiivne julgeolek evivad kaasajal üha tähtsamat rolli selliste traditsiooniliste julgeolekumudelite kõrval nagu allianss. Mõlemad, nii kooperatiivne kui kollektiivne julgeolek, põhinevad koostööl. Koostöö võib hõlmata ametlikke kohtumisi ja suulisi toetusavaldusi, majanduslikke ning sõjalisi kokkuleppeid kuni ühiste sõjaliste liitlasi suheteeni, kaasa arvatud ühine sõjapidamine. Koostöö ei tähenda automaatselt konflikti olemasolu ega ole ka konflikti vastand (Davis ja Williams *cit.* Lake, Rothchild 1998: 95).

Kooperatiivsete ja kollektiivsete julgeolekukorralduste perspektiivikus rajaneb paljuski sellel, et riikidevaheline vastastikune sõltuvus — poliitiline, majanduslik ning kultuuriline — on tohutul määral edasi arenenud ning maailm on arenenud üha süveneva globaliseerumise suunas, kus kõik on kõigiga seotud. Valitsused ei kasuta sõjalist jõudu teiste valitsuste vastu, kui nende vahel on kujunenud kompleksne vastastikune sõltuvus. Sõjaline jõud ei ole kohane lahendamaks näiteks majanduslikke lahkarvamusi julgeolekukorralduse siseselt (Keohane, Nye 1977). Vastastikune poliitiline ja majanduslik sõltuvus võib aga panna aluse vastastikusele julgeolekusõltuvusele. Kooperatiivse julgeoleku perspektiivis on ühe riigi julgeolek sisemiselt seotud ning sõltub teiste riikide julgeolekust. Selline vastastikune julgeolekusõltuvus on motiveerinud riike kasutama multilateraalseid foorumeid, sealhulgas formaalseid institutsioone, koostöö edendamiseks ja lihtsustamiseks (Kay 1998: 9). Euroopa sündmused viitavad ilmekalt sellele, et ulatuslik vastastikune sõltuvus tingib paratamatult koostöö ülekandumise julgeoleku- ning kaitsesfääri. Euroopa Liidule pani aluse põhiosas majanduslik liit Euroopa Majandusühendus. Laiema ühenduse suurenenud vastastikune sõltuvus dikteeris vajaduse EL ühise välis- ja julgeolekupoliitika järele. Sealt omakorda kasvas välja Euroopa julgeoleku- ning kaitsepoliitika.

KOOPERATIIVNE JULGEOLEK EUROOPAS

Kooperatiivne julgeolek on oma tänapäevase tähenduse omandanud suuresti pärast külma sõja lõppu. Kui eelnevate perioodide julgeolekukontseptsioonid on suurel määral lähtunud rahvuslike huvide kaitsmisest ning nad on olnud üles ehitatud konfliktisituatsioonidest lähtudes, siis XX sajandi viimane aastakümme on toonud üha tugevamalt esile julgeolekualase koostöö mõiste.

Kooperatiivse julgeoleku mõistet on käsitletud ka kitsamas dimensioonis. Olav Knudsen taandab kooperatiivse julgeoleku mõiste pelgalt julgeolekualasele koostööle potentsiaalsete vaenlaste vahel (Knudsen 1998: 4). Kuid nii vaenlase kui vastase mõiste on koostööle orienteerunud maailmas aegumas, taandudes konkureerivate alliansside vastasseisust parimal juhul üksikute rahvusvahelise suhtlemise tavanorme eiravate riikide tasandile.

Hoolimata erinevatest lähenemistest on mitmesuguste institutsioonide algatusel — OSCE, Euroopa Nõukogu, Euroopa Liit, NATO, WEU — 1990. aastatest alates püütud luua Pan-Euroopa julgeolekukooslust ning kahtlemata on see samm edasi turvalisema julgeolekukeskkonna poole Euroopas (Baylis 1998: 21). Külma sõja lõpust alates on NATO olnud peamine liikumapanev jõud Euroopa julgeolekukorralduses (*New Security...* 1994: 129). Selles osas on ta olnud edukam kui Euroopa Koostöö ja Julgeolekuorganisatsioon (OSCE = *Organization of Security and Cooperation in Europe*), mis loodi 1994. a Euroopa Julgeoleku- ning Koostöökonverentsi baasil. Viimane tekkis 1970. aastatel arendamaks julgeolekualast dialoogi tollal lõhenenud Euroopas. 1990. aastatel pole OSCE-l aga täielikult õnnestunud sulada uude julgeolekukeskkonda ning ta on kaotanud oma endise Ida-Lääne konflikti taustal omandatud tähtsuse. Samas on OSCE põhiülesandeks ikkagi jäänud suhtekorraldus Ida-Euroopa konfliktipiirkondadega ja ta on jäänud üheks vähestest institutsioonidest, mis on olnud suuteline vahendama konflikte SRÜ territooriumil.

NATO suunatus julgeolekualase koostöö korraldamisele ning koostöövormide rakendamisele julgeoleku tagamisel on alates 1991. aastast pidevalt täiustunud. Eri etappidel on ellu kutsutud hulgaliselt mitmesuguseid koostööinitsiatiive, millel on vähem või rohkem kooperatiivse julgeolekukorralduse tunnusjooni:

Põhja-Atlandi Koostöönõukogu (NACC = *North-Atlantic Community Council*). 1991–1997. Kõige esimene poliitiline koostöövorm NATO liikmesriikide, endiste N. Liidu liiduvabariikide ning endiste Varssavi Ühenduse liikmesriikide vahel.

Rahupartnerlusprogramm (PfP = *Partnership for Peace*) 1994. aastast. Programm sõjalise koostöö arendamiseks NATO liikmete ning partnerriikide vahel.

Planeerimis- ja ülevaateprotsess (PARP = *Planning and Review Process*) 1995. aastast. Programm kaitseplaneerimise ühtlustamiseks NATO liitlaste ning partnerriikide vahel.

Intensiivne Dialoog (*Intensified Dialogue*). 1996–1999. Poliitilised konsultatsioonid NATO ja 15 partnerriigi vahel.

Euro-Atlandi Partnerlusnõukogu (EAPC = *Euro-Atlantic Partnership Council*) 1997. aastast. Poliitiline koostööorganisatsioon NATO liitlaste ning PfP programmis osalevate riikide vahel. 46 riiki, nende hulgas ka Tadžikistan, mis PfP programmis ei osale.

NATO-Venemaa Alaline Ühisnõukogu (*Permanent Joint Council*) 1997. aastast. NATO ja Venemaa alusdokumendi (*Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security*) põhjal loodud organ koostöö ja konsultatsioonide arendamiseks NATO ning Venemaa vahel.

NATO-Ukraina Komisjon: 1997. a alla kirjutatud NATO-Ukraina Eripartnerlusharta (*Charter on Distinctive Partnership*) tulemusena loodud komisjon NATO ning Ukraina vahelise koostöö arendamiseks.

Vahemere Dialoog 1994. aastast. NATO poliitiline ning praktiline dialoog kuue Vahemere regiooni riigiga (Egiptus, Iisrael, Jordaania, Maroko, Mauretaania, Tuneesia). 2000. a lisandus seitsmenda riigina Alžeeria.

Kagu-Euroopa Algatus (SEEI = *South-Eastern European Initiative*) 1999. aastast. NATO initsiatiiv stabiilsuse tagamiseks Balkani regioonis.

Liikmelisuse Tegevusplaan (MAP = *Membership Action Plan*) 1999. aastast. NATO poolt üheksale kandidaatriigile (riigile, mis on avaldanud poliitilist tahet NATOga liituda: Albaania, Bulgaaria, Eesti, Leedu, Läti, Makedoonia, Rumeenia, Slovakkia,

Slovenia) esitatud tegevusplaan liitumiseks vajaliku praktilise võimelisuse saavutamiseks.

Kooperatiivse julgeoleku põhimõtteid on Euro-Atlandi julgeolekuruumis kõige tulemuslikumalt edendanud NATO Rahupartnerlusprogramm. Programm, mille esialgne eesmärk oli luua sild NATO ning Kesk- ja Ida-Euroopa uute demokraatiate vahel, on tänaseks muutunud kogu Euroopat hõlmavaks julgeoleku- ning kaitsekoostöövõrgustikuks, ühendades endas peaaegu kõiki Euroopa riike, uute demokraatiate kõrval ka külma sõja ajal neutraliteeti viljelnud riigid (Austria, Iirimaa, Rootsi, Šveits, Soome). Ka NATO ise on üha enam muutumas kollektiivse kaitse organisatsioonist laiemapõhjaliseks julgeolekuorganisatsiooniks. Alates 1994. aastast on PfP programmiga liitunud 26 riiki. PfP raamdokument seadis partnerriikidele üles viis põhieesmärki:

1. Hõlbustada rahvusliku kaitseplaneerimise ning eelarveprotsesside läbipaistvust;
2. Kindlustada demokraatlik kontroll relvajõududes;
3. Säilitada võimelisus ning valmisolek osalemaks operatsioonidel ÜRO ja/või OSCE egiidi all, juhul kui selleks ei ole konstitutsioonilisi takistusi;
4. Arendada sõjalist koostööd NATOga, seades eesmärgiks ühise planeerimise, väljaõppe ning osaluse õppustel, mis võimendaks ühisosalust rahuvalve-, pääste-, humanitaarabi-, ning teistel kokkulepitud operatsioonidel;
5. Kaugemas perspektiivis arendada välja relvajõud, kes oleksid võimelised koostööks NATOga (*New Security*. . . 1994: 147; Kay 1998: 70).

1995. a pani aluse uue märksõna — interoperabiilsus ehk koostöövõimelisus — täheleannule ning NATO ja partnerite vaheline koostöö on siitpeale olnud fokuseeritud erinevate protseduuride ühtlustamisele, mis võimaldab täita kooperatiivse julgeoleku vajadusi.

Teine oluline Euroopa julgeolekumaastikul tegutsev kollektiivne julgeolekuorganisatsioon kooperatiivse julgeoleku lisafunktsioonidega on olnud Lääne-Euroopa Liit (WEU = *Western European Union*), mis on üleminekufaasis sulandumaks Euroopa

Liitu. Ka WEU töötas välja koostöömudelid partneritele väljaspool WEU liikmeskonda.

Assotsieerunud liikmed: NATO liikmed, mis ei kuulu Euroopa Liitu;

Vaatlejad: Euroopa Liidu liikmed, mis ei kuulu NATOsse. Aga ka Taani, mis kuulub EL-i ja NATOsse, kuid ei astunud WEU liikmeks;

Assotsieerunud partnerriigid: Kesk- ja Ida-Euroopa endised sotsialistlikud riigid.

Kõrvuti NATOga on ka WEU olnud orienteerunud koostööle riikidega väljaspool liikmeskonda, kuid institutsiooni enda marginaalsuse tõttu Euroopa julgeolekumaastikul ning seoses WEU sulandumisega Euroopa Liitu ei ole koostöö olnud nii ulatuslik kui NATO-l.

KOOSTÖÖ NING PARTNERLUS JULGEOLEKU TAGAJANA

Kuigi julgeolekukeskkonna mõiste on laienenud, ei tähenda see lokaalsete riikidevaheliste suhete tähtsuse vähenemist. Pigem on tegemist mitmetasandiliste julgeolekukompleksidega, millel võib olla suuremaid või väiksemaid dimensioone ning vajaduse korral võivad need kattuda.

XXI sajandi julgeolekukeskkond ei ole orienteerunud niivõrd mõjusfääride kehtestamisele, vaid pigem konfliktide ennetamisele. Teaduslik-tehnilise arengu tõttu tohutult laienenud kommunikatsioon on teinud võimalikuks vahetu kontakti maailma eri paikade vahel nii ajas kui ruumis. Seega mõjustab regionaalne ebastabiilsus paratamatult globaalset tasandit ning vastupidi.

Kuni külma sõja lõpuni oli rahvusvaheline ühiskond mitmetasandiline, eri huvidega konglomeraatide mõju all. Eelmise sajandi lõpust alates vastanduvad pigem rahvusvaheliste suhete tunnustatud norme tunnustavad ühendused, mida võib tinglikult tunnustada rahvusvaheliseks ühiskonnaks, ja nn paariariigid (nagu Iraak, Põhja-Korea, Liibüa jne), mis on kas täielikult või osalt rahvusvahelisest ühiskonnast isoleeritud. Julgeolekuohud on sageli globaalse loomuga ning olemuslikult palju laiemas sisuga (rahvus-

vaheline terrorism, keskkonnakaitse, kuritegevus jne), mis nõuab ulatuslikku riikidevahelist koostööd.

Ideoloogiliselt seob tänapäeva rahvusvahelist ühiskonda liberaalne demokraatia. Selles mõttes on tänapäeva ühiskond märksa vastuvõtlikum rahvusvaheliste suhete liberaalse koolkonna ehk Kanti-Wilsoni ideede järgijate ideedele, samal ajal kui realistlik koolkond domineeris külma sõja ajal, mil eksisteeris ideoloogiline vastasseis, ning oli vaja saavutada kahe maailmasüsteemi rahumeelne kooseksisteerimine. Demokraatliku rahu põhimõtted — kuigi liberaalsed riigid on olnud segatud arvukatesse sõdadesse mitteliberaalsete riikidega, ei kasuta konstitutsiooniliselt kindlad liberaalsed riigid sõjalisi vahendeid üldreeglina teineteise vastu (Doyle 1983: 61) — on realiseeritavad XXI sajandi ühiskonnas, kus mitteliberaalsed riigid on enamasti identifitseeritavad “paariariikidena”.

Globaliseerumine ning julgeolekuruumi laienemine on kahtlemata tegurid, mis nõuavad teistsugust lähenemist julgeolekuprobleemidele. Külma sõja bipolaarse vastasseisu ajal oli konfliktide vältimise levinuimaks mudeliks rahuvalve (*peacekeeping*), ent XXI sajandi julgeolekukeskkond on juurutanud aktiivsema konfliktide ennetusmudeli — rahuoperatsioonid (*peace support operations*).

Rahuvalvemissioonide edukus on paljuski sõltunud mõlema poole tahtest konflikti vältida. See eeldab mõlemapoolset vastutust konflikti tekkimisel ning mõlemapoolset soovi konflikti lahendada. Samas on rahuvalvemudel otsese agressiooni puhul mannetu. Rahuvalvemissioonide puhul on olnud tegemist ka *status quo* operatsioonidega ehk neutraalsete vägede paigutamisega vaenujõudude vahele.

Külma sõja järgsel perioodil muutunud arusaamad tõid kaasa rahuoperatsioonide rakendamise julgeoleku tagamisel. Eri-nevalt rahuvalvest lubavad need kasutada julgeoleku tagamiseks sõjalisi vahendeid. Rahvusvahelise ühiskonna võime paariariike üldtunnustatud rahvusvahelise suhtluse norme aktsepteerima panna nõuab aga üldjuhul radikaalsemate sammude rakendamist, kui seda on otsese sõjalise vastasseisu elimineerimine. Selle ilmekaks näiteks on sõjalised aktsioonid Kuveidis, Ida-Timoril,

Bosnias, Kosovos. Kollektiivsete julgeolekusüsteemide edukus poleks mõeldav ilma edukate rahuoperatsioonideta.

JULGEOLEKUIDENTITEET JA JULGEOLEKUKULTUUR

Julgeolekukoosluse (*security community*) mõistet kasutab Karl Deutsch oma töös *Political Community and the North Atlantic Area* (1957). Deutsch arendab ideed tolleaegses julgeolekukeskonnas, suunates seda transatlantilisele julgeolekuruumile sobiva julgeolekumudeli otsingutele. Deutschi ideid kasutades on muu hulgas püütud leida sobivat julgeolekumudelit ka Põhja-Euroopale. Külma sõja perioodil oli Põhja-Euroopa kahtlemata erilises olukorras, sest ta oli teataval määral siduspiirkonnaks kahe maailmasüsteemi vahel, mis seetõttu väärtustas regionaalsete julgeolekumudelite leidmise vajadust, mida on osalt püütud elus hoida ka tänapäeval. Karl Deutschi idee Põhja-Atlandi julgeolekukooslusest peaks ületama traditsioonilise julgeolekudilemma Euroopa riikide vahel. Selline kooslus peaks looma olukorra, kus riigid ei lahendaks omavahelisi dispuute mitte võitluses, vaid leiaksid selleks mõne teise, rahulikuma mooduse. Liikmelisus julgeolekukoosluses viiks Deutschi arvates riiklikud huvid sellise punktini, et rahumeelsed lahendused oleksid üha suuremal määral heakskiidetavad. Anarhiline loogika (igauks võitleb enese eest) asendub koosluse loogikaga (milles on määravad julgeolekukoosluse huvid) (Baylis 1998: 16).

Julgeolekukoosluse mõiste ei ole hääbunud, vaid on aegade jooksul teisenenud. Me võime rääkida globaalsest tasandist, regionaalsest tasandist (mille all tänapäeval mõistetakse kontinenti) või siis subregionaalsest tasandist (need on piirkonnad nagu Balkan, Vahemere regioon või siis Läänemere regioon).

Julgeoleku koostöövormid on esile tõstnud vajaduse enesemääratluse järele. Kui hakati rääkima Euroopa Julgeolekuning Kaitseidentiteedist (ESDI), põhjustas see palju arusaamatust. Identiteet ning julgeolek näisid olevat kattumatu mõisted. Samuel Huntington tõi oma tsivilisatsioonide kokkupõrke teooriaga murrangu ka julgeolekuteadustesse. Tsivilisatsioonide eristamine põhineb ju paljuki identiteedil. 1990. aastate lõpp pani alguse julgeolekukultuuride uurimisele. Kultuurilised või institutsiooni-

lised elemendid (ehk normid) kujundavad rahvuslikke julgeolekuhuvisid ehk otsesõnu riikide julgeolekupoliitikat (*The Culture...* 1996: 54). Teiste sõnadega, riik määratleb oma julgeolekuidentiteedi kultuurilisest ning institutsioonilisest keskkonnast mõjutatuna ning seal kehtivatele normidele tuginedes. Selle identiteedi alusel luuakse kontseptuaalne baas riigi julgeolekuhuvide määratlemisel.

Julgeolekuidentiteet XXI sajandi ühiskonnas tähistab riigi enesemääratlemist ühes või teises julgeolekukoosluses. Julgeolekukooslus pole samas kitsalt piiritletud geopoliitiline areaal. Näiteks NATO kontekstis on mõiste "Euroopa julgeoleku- ja kaitseidentiteet" aktsepteeritav, sest ta tähistab kitsamat määratlust suurema koosluse sees.

EESTI PERSPEKTIIV MUUTUVAS MAAILMAS

Peamised vaidlused Eesti julgeolekuperspektiive vaagides keskenduvad sellele, kas tuleks leida enesele koht mõnes suuremas julgeolekukoosluses, nagu NATO ja EL, või siis otsida lahendust regionaalsetest algatustest kas siis Põhja-Euroopa või Balti koostöö kaudu. Tänapäeva poliitilist realiteeti arvestades pole enam mõtet rääkida iseseisvast Põhja-Euroopa julgeolekukooslusest. Pigem võib seda käsitada osana palju laiemast Euroopa julgeolekukooslusest. Euroopa Liidu Ühine Välis- ja Julgeolekupoliitika (CFSP = *Common Foreign and Security Policy*) ning sellest juhtuv Euroopa Julgeoleku- ja Kaitsepoliitika (ESDP = *European Security and Defence Policy*) ongi esimesed sammud ühtse, identiteedil põhineva julgeolekukoosluse loomisel. Selle poole pürib ka NATO Euroopa Julgeoleku- ning Kaitseidentiteet (ESDI = *Europeaan Security and Defence Identity*) ehk Euroopa Liidu dimensioon NATOs.

Külma sõja ajal oli Põhja-Euroopa omandanud iseseisva tähenduse sidusalana kahe vastandliku maailmasüsteemi vahel: Norra ja Taani kuulusid NATO blokki ning Rootsi ja Soome olid neutraalsed, kusjuures Soomel olid erisuhted N. Liiduga. Julgeolekupoliitiliselt oli isegi loodud mõiste "Põhjamaade tasakaal" (*Nordic Balance*) (*Nordic-Baltic...* 1994: 1-2). Külma sõja lõppedes kaotas neutraliteet julgeolekupoliitilise tähenduse. Neutraalsed

riigid tekkisid ulatuslike konfliktide ajal siduspiirkonnana kahe vaenutseva poole vahel. Teise maailmasõja ajal olid niisugusteks riikideks Rootsi, Šveits ja Türgi. Ajalooline kogemus näitab, et neutraliteedipoliitika ei olnud eriti adekvaatne riigi julgeoleku tagamisel ning sõjalistest vajadustest lähtudes seda lihtsalt eirati. Nii ei andnud neutraliteedipoliitika julgeolekut tagavaid lahendusi Hollandi, Belgia, Taani, Norra puhul Teise maailmasõja ajal, vaid riigid, mis suutsid tagada neutraliteeti, kujunesid teistel põhjustel, suuresti ka geograafilisest asukohast sõltuvalt.

Et julgeoleku mõiste on XXI sajandi hakul oluliselt teisenenud ega hõlma üksnes sõjalise julgeoleku mõistet, on neutraliteet kaotanud oma endise tähenduse ning muutunud anakronismiks. Neutraalne saab olla riik, mis asub kahe rivaalitseva riigi või alliansi vahepeal. Koostööle orienteeritud maailmas aga rivaalitsevad ühendused puuduvad. Kultuuriline jagunemine tsivilisatsioonidesse eeldab aga sidusalade olemasolu, mis võivad olla põkkumispiirkonnad, kus ristuvad erinevate tsivilisatsioonide huvid.

Samuel Huntington on kasutanud mõistet "rebestatud riigid" (*torn country*) nende alade kohta, mis asuvad kahe tsivilisatsiooni piiril ning mida vaevavad identiteediprobleemid. Mõned riigid on kultuuriliselt peaaegu homogeensed, ent erimeelsusi tekitab küsimus, kas ühiskond peaks kuuluma ühte või teise tsivilisatsiooni (Huntington 1997: 139). Huntington eristab ka maid või ühiskondi, mis peavad end kultuuriliselt teistest tsivilisatsioonidest lahus seisvaks. Need on üksildased riigid (*lone country*) — Etiopia, Haiti, Jaapan (Huntington 1997: 136–137).

Eesti Vabariik on veel eriti huvitavas seisus, sest tema identiteediprobleemid seisnevad eelkõige selles, kas tegemist on Lääne tsivilisatsiooni riigiga või siis tuleks meie eripärast seisundit ideaaliks pidada. Puhtkultuuriliselt ei saa Eesti kuulumist Lääne tsivilisatsiooni kultuuripiirkonda kahtluse alla seada, kuigi ortodoksse tsivilisatsiooni tugevad mõjud on kahtlemata olemas. Asukoht kahe tsivilisatsiooni põkkumispiirkonnas võib aga tekitada tunde, et ollakse täiesti erilise ja ainulaadse tsivilisatsiooni esindaja.

Seega on Eesti puhul tegemist traditsioonilise rebestatud riigiga, mille poliitilise ja majandusliku eliidi enamus toetab liitu-

mist Euroopa kultuuriruumiga ning ka selles ruumis domineeriva institutsionaalse ühenduse Euroopa Liiduga. Samas on avaliku arvamuse seas valitsenud tugevad Euroopa-vastased meeleolud. Ometi ei saa asetumist tsivilisatsioonide põkkepiirkonda pidada ideaalseks julgeolekupoliitiliseks lahenduseks, sest nii muututaks tsivilisatsioonidevaheliseks ideoloogiliseks võitlustandriks, kus konkureerivad tsivilisatsioonid mõjupiirkondade pärast võitlevad. Kultuuridevahelises võitluses aga ei saa jääda neutraalseks, sest tegemist on pigem tunnetusliku protsessiga ning ei-ütlemine ühele tsivilisatsioonile tõukab kaugemas perspektiivis paratamatult teise tsivilisatsiooni rüppe. Kultuuriline enesesäilitamine põkkepiirkonnas saab olla võimalik üksnes tugeva elujõulise kultuuri puhul, mis on võimeline mõjutama ka ümberkaudseid kultuure. Sidusalade seisund on võrdlemisi ebakindel. Seega on julgeoleku mõttes ohtlik luua endale illusioone neutraliteedipoliitika positiivsetest külgedest. Sidusalade poliitiline julgeoleku tagamise mehhanism on palju komplitseeritum kui tsivilisatsiooni keskel asuvatel riikidel. Seda ka Eesti puhul. Näiteks on Norra puhul kuulumine Põhja-Atlandi Lepingu Organisatsiooni täiesti piisav julgeolekugarantii — Norra kuulumine Lääne tsivilisatsiooni on üldiselt aktsepteeritav —, aga Eesti puhul on väljajäämine Euroopa Liidust julgeolekupoliitiline hasartmäng. Sellise otsusega identifitseerib Eesti ennast sidusalana ning jääb välja nii Euroopa kultuuriruumist kui ka julgeolekukooslusest.

NATO ja Euroopa Liidu näol on tegemist Lääne tsivilisatsiooni institutsiooniliste vormidega. Ühe institutsiooni eelistamine teisele on sidusala puhul samahästi kui välistatud. Mitte mingil juhul ei ole tegemist konkureerivate institutsioonidega. Sellele viitab otsesõnu ka RAND Corporation'i uurimus, mis soovib Eestil esmajärjekorras liituda Euroopa Liiduga, s.o teostada kultuuriline ning majanduslik enesemääratlemine (Szajna 2001: 87). Et tänapäeval ei sõltu julgeolek ainult sõjalisest heidutusjõust, vaid ka kultuurilisest ning majanduslikust dimensioonist, oleks sõjaline enesemääratlemine ilma majandusliku ja kultuurilise enesemääratluseta täiesti mõttetu.

XXI sajandi julgeolek on üles ehitatud koostööle, üksteisemõistmisele, kommunikatsioonile. Kooperatiivse julgeoleku dilemma lahendus Eesti Vabariigile peitub koostöösidemetete või-

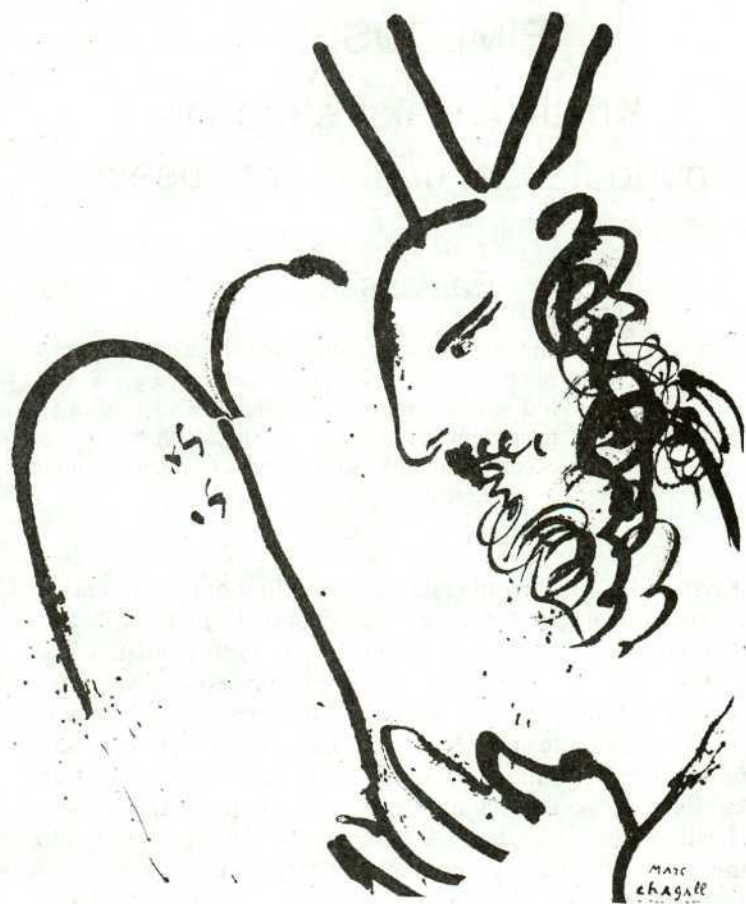
malikult suure hulgas, kus reaalsed julgeolekutagatised saavutatakse eneseidentifikatsiooni kaudu mõlema Lääne tsivilisatsiooni juhtiva jõuga Euroopa tuleviku julgeolekuarhitektuuris — NATO ja Euroopa Liiduga.

Kirjandus

- B a y l i s , John 1998. European security in the post-cold-war era: The continuing struggle between realism and utopianism. — *European Security*, Vol. 7, No. 3 (Autumn), pp. 14–27
- C l a u d e , Inis L. 1962. *Power and International Relations*. New York: Random House
- D e u t s c h , Karl et al. 1957. *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton: Princeton University Press
- D o y l e , Michael W. 1983. Kant, liberal legacies and foreign affairs. — *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 12, No. 4 (Fall), pp. 56–69
- E v a n s , Graham, Jeremy N e w n h a m 1998. *The Penguin Dictionary of International Relations*. Penguin Books.
- G l a s e r , Charles L. 1997. Security dilemma revisited. — *World Politics*, No. 50 (October), pp. 171–201
- H e r z , John H. 1950. Idealist internationalism and the security dilemma. — *World Politics*, No. 2 (January), pp. 157–180
- H e r z , John H. 1959. *International Politics in the Atomic Age*. New York: Columbia University Press
- H o l s t i , Kalevi J. 1996. *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge University Press
- H o w a r d , Michael 1984. *The Causes of Wars and Other Essays*. Cambridge: Harvard University Press
- H u n t i n g t o n , Samuel 1997. *The Clash of Civilizations: Remaking World Order*. New York: Touchstone Book
- J e r v i s , Robert 1978. Cooperation under security dilemma. — *World Politics*, Vol. 30, No. 2 (January), pp. 167–214
- J e r v i s , Robert 1997. *System Effects: Complexity in Political and Social Life*. Princeton: Princeton University Press
- K a y , Sean 1998. *NATO and the Future of European Security*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers
- K e o h a n e , Robert O., Joseph S. N y e 1977. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston: Little & Brown
- K i s s i n g e r , Henry A. 2000. *Diplomaatia*. Varrak

- K n u d s e n , Olav F. 1998. Cooperative security in the Baltic Sea region. — *Chaillot Papers*, No. 33 (November). Paris: WEU Institute for Security Studies
- L a k e , David A., Donald Rothchild 1998. *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion and Escalation*. Princeton: Princeton University Press
- New Security Challenges: The Adaptation of International Institutions*. 1994. Ed. Ingo Peters. New York: St. Martin's Press.
- Nordic-Baltic Security: An International Perspective*. 1994. Eds. Arne Olav Brundtland, Don M. Snider. Washington: The Center for Strategic & International Studies
- S p e r l i n g , James, Emil Kirchner 1997. *Restructuring the European Order: Security Architectures and Economic Cooperation*. Manchester: Manchester University Press
- S z a j n a , Thomas S. 2001. NATO's further enlargement 2000–2015. — <http://www.rand.org/publications/MR/MR1243>
- The Culture of National Security*. 1996. Ed. Peter J. Katzenstein, New York: Columbia University Press
- T h u c y d i d e s 1903. *History of the Peloponnesian War*. Trans. Rex Warner. Baltimore: Penguin Book
- W a l l a n d e r , Celeste A., Robert O. Keohane 2001. Risk, oht ja julgeolekuinstitutsioonid. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1117–1152
- W a l t , Stephen M. 1997. Why alliances endure or collapse. — *Survival*, Vol. 39, No. 1 (Spring), pp. 156–179
- Y o s t , David S. 1998. *NATO Transformed: The Alliance's New Roles in International Security*. Washington: The United States Institute of Peace.

HOLGER MÖLDER (sünd. 1962) on lõpetanud Eesti Humanitaarinstituudi sotsioloogia erialal 1994. a ning kaitsnud magistrkraadi rahvusvahelise julgeoleku ning tsiviil-militaarsuhete alal *U. S. Naval Postgraduate School*'is 1998. a. Praegu töötab Kaitseministeeriumi NATO ja rahvusvaheliste organisatsioonide osakonnas. *Akadeemias* avaldanud artikli "Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas" (1997, nr 10, lk 2024–2044).

MARC CHAGALL. Mooses

KAS VÄLGUSÄHVATUS PIMEDUSES?

Kristian Jaak Petersoni
puudutavast uudiskirjandusest

Ea Jansen

Nõtrade silmadega julgen ma sinna aegade hämarusse vaadata, selle rahva ja selle maa peale, millest ajalugu räägib hoopis vähe. Ometi asub sel maal minu esivanemate suitsuonn, ometi on need eestlased minu kaasmaalased — ja nad on mulle küllaltki tähtsad.

K. J. Peterson

Ka Kristian Jaak Petersoni enda elust ja paljutöötavast loojaisiksusest räägib ajalugu väga vähe. Gustav Suits kirjutas 1905. aastal: "Heldelt loitis ämaras üles tema elu tuli, loitis ja kustus. Siis jäi kõik kauaks ajaks pimedaks. Sest ei olnud need ajad vabaduse ja luule pühatule ajad" (Suits 2001: 546); need sõnad on ühtlasi parim kokkuvõte noore Suitsu loodud Kristian Jaak Petersoni müüdist, mis on osutunud erakordselt elujõuliseks. Nooreestlaste jaoks "Eesti esimese luuletaja" dramaatilise kuju imetelule lisandus Eesti Vabariigis modernsele humanitaarteadusele iseloomulik tahtmine poeedi isiksus ja loomepärand, tema keele- ja folklooriharrastused mitmekülgelt ja asjalikult läbi uurida; ka Petersoni müüdi isa Gustav Suits soosis noorpoeedi loomingut akadeemilist uurimist (*Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks*; Tartu, 1927); uutele teedele juhatas Mart Lepik 1932. aastal *Eesti Kirjanduses* ilmunud rohkelt originaalset andmestikku sisaldava artikliga. Kuid rohkem kui paar aastakümnet hiljem, 1958. aastal, pidi Petersoni käsikirjalisest pärandist ülevaadet koostav Lepik tõdema, et Kristian Jaagu hämarusse hääbunud elu ja tegevust

pole kerge jälgida, sest "... ajalugu, ajaloolised dokumendidki räägivad meie laulik-noorukist üpris vähe" (Lepik 1958: 253). Nii ongi Kristian Jaagu uurijatele peamiseks allikaks jäänud tema enese poeetiline ja teaduslik looming. Ja kuigi *petersoniana*'t on aastate vältel juurde tulnud, on raske maha suruda teatud rahulolematust — ikka veel on puudu piisavalt mitmekülgne, kõiki võimalikke allikaid arvesse võttev ja seostav tervikkäsitlus. Rohkem õnne on Petersonil olnud publikatsioonidega: juba 1922. aastal ilmus Aino Paltseri koostatud ja toimetatud *Laulud, päevaraamat ja kirjad* koos tutvustava sissejuhatusesega, 1976. aastal Karl Taevi toimetatud ning pikema eessõna ja kommentaaridega varustatud Petersoni luuletuste ja päevaraamatu "poolpopulaarne" uuspublikatsioon, 1998. aastal taas laulude ja päevaraamatu populaarne väljaanne ühiste kaante vahel Maimu Bergi jutustusega *Seisab üksi mäe pääl*. Ometi ei haara need väljaanded Petersoni mitte eriti mahukat pärandit tervikuna. Karl Taevi raamatu ilmumise järel küsis Eeva Aaver, kas siiski ei jätkunuks jõudu meie esimese luuleklassiku *kogu* kirjandusliku pärandi avaldamiseks, ja kahetsetes, et ikka on jäänud käsikirja Petersoni keeleteaduslikud artiklid Rosenplänteri ajakirja *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* veergudel ja tema samas ilmunud Kristfrid Gananderi *Mythologia Fennica* töötlus, millega ta on jäädvustanud oma nime eesti folkloristika ajalukku (Aaver 1977: 170–171).

Sellest ajast on möödunud veerand sajandit ja ka uus sünnipäeva-aasta, mis on mõjunud ergutavalt nii uurijatele kui ka kultuuriajakirjade toimetustele. Lugeja kätte on jõudnud uusi aspekte avavaid või ka unustatud meenutavad tööd. Kesksele kohale tuleb taas asetada publikatsioon — Eesti Keele Instituudi ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse avaldatud mahukas mälestusteos *Jaak: Kristian Jaak Peterson 200*, mis sisaldab kaks Petersoni luulevihikut ja päevaraamatu ning kõik ta teadaolevad keeleteaduslikud tööd. Väljaanne on soliidne, juba vastavate eesti- ja saksakeelsete tõlgete tõttu. Publikatsioonile lisab kaalu poeedi ilukirjanduslike teoste sõnaraamat, väärtuslik on ka valikbibliograafia, samuti Jaan Unduski kirjutatud kommentaarium Petersoni elukronoloogiale. See on katse avada kokkuvõtlikult ja ometi sügavuti tungides poeedi irriteeriva isiksuse ja loomingu tähendust eesti kultuuri- maastikul. Undusklitu lopsakusega manatakse lugeja silma ette

taas kord pilt sellest, mida kõike Peterson oma üürikese elu jook-sul suutis olla: kreeka küünikute eluprintsiipide järgija — moodne Diogenes, väsimatu eneseharija, üliandekas luuletaja ja poeetiline mässaja, vabamõtteleja-dualist, polüglott-keeleuurija ja sellisena oma kõrgehinnatud õpetaja Hezeli hingesugulane; lisaks veel ka rahvaluule entusiast ja selle töötleja.

Ometi pole ka selle mahuka teose puhul tegu Petersoni kogu loominguga publikatsiooniga, avaldamata on taas jäänud *Mythologia Fennica* (kas liigse pikkuse tõttu?); seegi väljaanne, mida koostajad nimetavad kaunilt ja pretensioonitult mälestusteoseks, kipub olema pigem pooleldi populaarne kui rangelt allikakriitiline. Aga hea, et ta olemas on.

Seega püsib vajadus vaagida müütilise poeedi tegelikku osa meie kultuuris, tema isiksuse ja loomingu seoseid, otsida uusi aspekte ja uusi allikaid.

PETERSON KUI MÜÜDILOOJA

On tõepoolest ebaõiglane, et Petersoni-publikatsioonides pole seni kohta leidnud tema *Mythologia Fennica* töötlus, sest just selle kaudu mõjutas varju jäänud laulik niihästi eesti folkloristika arengut kui ka kultuurilugu üldisemas mõttes ja tulevase modernse rahvuskoosluse kujunemist. Lohutuseks on ehk Jaan Unduski asjalik ja resoluutne hinnang mälestusteoses *Jaak* leiduvais kommentaarides: 1822. aastal Johann Heinrich Rosenplänteri *Beiträge XIV* vihus (eriväljaandena kannab aastanumbrit 1821) ilmunud Gananderi töötlus oli "... mitte ainult et müüdiseleetuslik, vaid ka müüdi loome sugemetega tekst, terve 19. sajandi jaoks Petersoni peateos, mis sai traditsiooni kujundavaks eestluse kui ajaloolis-poeetilise ideoloogia tekkel. Lähtudes soome ja eesti mütoloogia analoogilisuse postulaadist, püüdis Peterson tõlgitavat teost kommenteerides koondada ka teateid eesti muinasusust ja taastada uusi assotsiatsioone luues eesti panteoni. See sai aluseks edasistele müüdilistele rekonstruktsioonidele" (Undusk 2001: 17–18). Tõepoolest, asja olemus on siin väga lühidalt ja selgelt ära öeldud — kui eesti kirjandusloolased on ikka ja jälle kurtnud, et Petersoni loomingul puudus sotsiaalkultuuriline väljund, siis Gananderi

tõlge-mugandus elas uutes rahvusmütoloogilistes kujutelmades edasi.

Nüüdseks on kasutada varasemate vihjete-arutluste kõrval paar ajakirjas *Keel ja Kirjandus* ilmunud lühiuurimust, mis aitavad senisest paremini mõista Gananderi tõlke ja tõlkija täienduste rolli eesti kultuuriloos; mõtlen Ruth Mirovi ja Risto Järve kirjutisi. Mirovi järgi oli Peterson vana rahvaluule, regilauludega “päris hästi tuttav”, ja kui ta neist leitud kasutas Gananderi-täiendusteks eeldusel, et rahvalaulu analoogial olid sarnased ka soomlaste ja eestlaste muistsed uskumused, siis ei olnudki ta lähtealus väga vale (Mirov 2001: 151). Siiski oli Gananderi, eesti rahvaluule ja mõne tollal käepärase allika (peamiselt Forseliuse-Boecleri eestlaste-käsitluse *Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen un Gewohnheiten* (1685)) alusel loodud soome-eesti panteon põhiliselt Petersoni fantaasia vili; oma aja tasemele vastavalt ei saanudki ei Gananderi ega Petersoni mütoloogia olla muud kui kirjutajate kujutlustele ja veendumustele vastavad rekonstruktsioonid. Seda, kuidas Peterson Gananderi “ülemütoloogiseeritud ja meelevaldseid” järeltusi kohtles, on põhjalikumalt eritlenud Risto Järv; ta sedastab, et muudatused olid küllaltki olulised, eriti seetõttu, et Peterson püüdis luua *süsteemi* — jumalate, jumaluste ja alamate loodusvaimude hierarhiale rajatud tervikliku muinasmütoloogiast. Järv ei leia selles midagi üllatavat, sest teistegi rahvaste (ka antiikkreeka) “kõrgmütoloogia” ei tulene ju otseselt rahvatraditsioonist, vaid on mitme võimaliku “panteoni-ehitaja” rajatised (Järv 2001: 177).

Petersoni panteoni vahendajaks ärkamisaega sai teadagi Friedrich Robert Faehlmann (kellele oli eeskujuks küll ka vahetult *Kalevala*) oma poeetiliste mütoloogiarekonstruktsioonidega. Faehlmann oli tegelikult vähem “süsteemaatiline” kui Peterson; tema muistendites elavad muinasjumalused romantiliste poeetiliste kujudena, mis aga just sellisena sobisid ärkamisaega. Ja ehkki Faehlmann ei pidanud silmas eestlasi, vaid haritud saksa publikut, andis ta muinaspanteonile rahvusliku mõtestuse. Kummardades, nagu tollal tavaks, antiikkreeka kultuuri, väidab Peterson Gananderi tõlke eessõnas tagasihoidlikult, et nii kauneid fantaasiakujundeid nagu kreeklastel on muistsete soomlaste ja eestlaste puhul asjatu otsida, kuid ka siinsel karmil pinnasel kasvavad mõnedki kenad

põllulilled (täpsemalt vt Jansen 2000: 37–38). Faehlmann oli kogu oma poeetilisuse juures siiski “poliitiline natuur” nagu eelkäijatest ehk Garlieb Merkel ja järeltulijatest Carl Robert Jakobson, ja tema mütoloogiakäsitluse eesmärk oli kujutada muistseid eestlasi Euroopa mallide järgi arenenud rahvana, tõestuseks oma kõrgreligioon, võib-olla isegi monoteism, samuti oma eepos. Muistse kultuuri hävitasid Faehlmanni järgi karmidel rusikaõiguse aegadel rüütlid ja katoliku papid. Faehlmanni seesugused rahvuslikud tagamõtted ei aimu veel kuigivõrd Petersoni Gananderi-töötleses. Mis puutub eeposesse, siis oli tulevase lugulaulu kangelane Kalevipoeg Petersoni kujutuses veel “kuri hiiglane, kes ajas ka naisi taga”; Faehlmannile oli Kalevipoeg eestlaste muistne valitseja, rahva lemmik (Jansen 2000: 39–40).

Ärkamisaeg haaras rõõmuga kinni Faehlmanni poetiseeritud mütoloogiast ja koos Kalevipoja-eeposega sai muistsete eestlaste “oma” jumalatemaaailm 1860. aastail esile tõusva eesti patriootide sugupõlve ühisvaraks, mida propageeriti agaralt eesti keeles ja eesti rahva äratamise eesmärgil luules, publitsistikas ja seltsikõnedes; teadlikult ja tahtlikult püüti Vanemuise või Kalevipoja tagasituleku sümbboolikas sisendada usku rahvuse uuestisündi. Jäi aga veel tundmatuks see, kes oli muinasusu-kultusele algtoke andnud.

PETERSON KUI MÜÜT

Põneva katse uueks teoreetiliseks lähenemiseks Petersonile on teinud *Loomingus* ilmunud artikli-esseeaga Epp Annus, püüdes poeedist loodud müüti tungida sügavuti. Siiski pole Annuse käsitluse teemaks ja tuumaks mitte nii võrd müütide purustamine ja Petersoni “tõelise olemuse” avamine, vaid pigem (rahvus)müütide “teketekhnoloogia” jälgimine, lähtudes müütilise ja modernse mõtlemise vastandlikkusest ja samaaegsest põimumisest. Autor sedastab — taas kord — (näilist?) paradoksi, et kuigi rahvused tänapäeva mõttes on modernne nähtus, on nad oma eksistentsi õigustamisel ikka ja jälle pöördunud mineviku ja müütide poole. Õige muidugi; kirjutaja võinuks ehk vaid lisada, et müütide, nagu üldse ajaloo ja etnilise pärandi tähendus uute rahvuskoosluste ja nende ideoloogiate kujunemisel on probleem, mida maailma

rahvusteoreetiline kirjandus ammugi arutab ja mis on tekitanud mitmesuguseid voole ja vastuolusid (üheks näiteks ehk Smith vs. Gellner). Ka eesti trükisõnas on seda küsimust riivamisi puudutatud. Igati hinnates Epp Annuse lähenemisviisi, tekitab mõni artiklist leitud aspekt ka vastakaid mõtteid.

Esiteks: poeedi rahvuslusest kui Petersoni-müüdi lahutamata komponentist. Kindlasti “kergendab” eesti esimeseks tõeliseks luuletajaks peetud noormehe mütologiseerimist (või ka demütologiseerimist) allikanappus, mis jätab fantaasiale avara mänguvälja; ka see, et nooruki elutee ja tegevus lõppes enne täisküpsuseni jõudmist, loob pinnase spekulatsioonideks tema isiksuse ja olemuse üle. Epp Annus on artiklis vaimukalt ja huvitavalt opereerinud eesti kirjasõnast leitud nägemusega Petersonist mustas kuues, mida on peetud talupojakuueks ja selle kandmist “rahvuslikuks demonstratsiooniks”. Kuub aga ilmselt polnudki talupojakuub, vaid kellegi annetatud juhuslik riietusese ja tema kandmine võis olla lihtsalt boheemlase ükskõiksus oma välimuse vastu või ka kõigist võõrdunud, isegi allakäinud trotsija veidrus (nagu kunagi arvas Mart Lepik). Rahvuslikult meelestatud opositsionääri kuju loomine kahtlase musta kuue abil on Epp Annuse sõnul hea näide “rahvusnarratiivi loomemeetoditest” — nii on “oma ajajärgu tüüpilisest kosmopoliidist loodud eelkõige rahvuslikult mõtlev kangelane”; tegelikult oli Kristian Jaagu eestlus pigem “ebatavalist ihkava noore intellektuaali üks kummalisi harrastusi” (Annus 2001: 401).

Küllap on Annuse väidetes omajagu tõtt. Kuid noore intellektuaali trots või vaese boheemlase veidrus võis tollal kergesti põimuda talupoja või eestlase identsustunde ja selle avaliku näitamisega. Kaasa sai Peterson eestlustunde kindlasti kodust, eestlasest isa mõju on väljaspool vaidlust — meenutagem kas või hellusega kirjutatud proosapalu vana talupoja Peedu vestlusest pojaga või unistusest puhuda piibujuttu isaga armastatud vanematekoju jõudes. Eitada Petersoni eestlusteadvust ei saa, sellest kõnelevad nii tema oma kirjutised kui ka kaasaegsete muljed, kas või soosija kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntagi hinnang Petersoni nekroloogis. Ka ei olnud kokkukuuluvuse rõhutamine oma päritolurahvaga, olgu pealegi alamrahvaga, 19. sajandi alul enam nii väga kummaline: see sai inspiratsiooni ajastu mõjukatest

vaimuvooludest, kõikjal õhus olevatest ideedest ja romantilistest ihalustest. Teada on ju Herderi populaarsus balti intellektuaalide seas. Rahva, tema loomingu ja rahvuse väärtustamine ning esto-fiilia- (või letofiilia-) harrastus oli loomulik ning ka eesti ja läti rahvuste taassünni idee juba (eelkõige Garlieb Merkeli põhjenduses) Baltimaade avalikkuses liikvel. Petersoni kaasaega kuulub ju tollal samuti Tartusse jõudnud Faehlmanni ja tema mõttekaaslaste “ärkamine”; Faehlmanni ringkond polnudki “esimene” — teateid on esto-letofiilsetest kirjandusringidest Tartu tudengkonnas juba 1810. aastatest. Malle Salupere on publitseerinud ühe sellise ringi liikme, Järva-Madise pastori poja R. Ploschkuse üllatavanagi tunduva luuletuse, olgu pealegi saksa keeles: “Ich bin ein Este! / Stolz aufs Geschlecht voll Kraft und Mut! / Wenngleich ein Sklave von Geburt / So füllt die Ader freies Blut!”* (Salupere 1998: 162).

Kuid loomulikult ei saa varaste eesti päritolu intellektuaalide identsustunnet võrrelda nende, rahvuse “teenimisele” ja rahva äratamisele pühendunud patriootide rahvustundega, kes modernse rahvuse kujunemise “otsustavatel” aastatel tooniandvaks said. Sellised mehed ja naised ilmusid Eestis viiskümmend aastat hiljem.

Teine probleem, mis ahvatleb arutlusele, on seotud Petersoni mütologiseerimise eripäraga — temast pole ju saanud sellist rahvuslikku suurkuju, nagu see juhtus näiteks Kreutzwaldi või Koidulaga. Kui Reiman ja Kallas hakkasid Petersoni 1880.–1890. aastail märkama — ja on ilmne, et see avastus käis kaasas eesti humanitaarintelligentsi kasvu ja huvide laienemisega — pälvis Peterson esialgu ju positiivset tähelepanu keele- ning rahvaluule uurijana (vt lähemalt Mirov 2001: 147). Sel moel ei kuulu ta eesti rahvuse mütoloogia n-ö klassikalisse kihistusse, mis teenis otseselt ja ühemõtteliselt rahvuse koondamise eesmärki. On tunnuslik, et oma eelkäijaid nägid ärkamisaja kirjamehed-rahvuslased eelkõige Merkelis, Faehlmannis ja Masingus; Jakobson on oma teises isamaa kõnes “Vanemuise” seltsis meenutanud suurt hulka estofile ja eesti keele arendajaid ja kirjasõna loojaid, ta vaatab tagasi

*Ma olen eestlane! / Uhke jõulisele ja tarmukale soole! / Kuigi sünnilt ori, / Täidab sooni vaba veri.

Rootsi aega ja tunnustab isegi Reiner Brocmanni, ent mitte Petersoni (Jakobson 1991: 35–38). Ja kuigi “vanaeestlaste” taasleitnud, oli siiski nooreestlane Gustav Suits see, kes Petersonist müüdi löi, ja see pole hästi võrreldav “klassikaliste” eesti rahvusmüütidega. Suitsu kujutluspilt sobis kokku tema enda ja teiste noorte intellektuaalide taotlustega, kes olid valmis hülgama “vahepealset” “talupoeglik-kösterlik-koolmeisterlikud” kultuuritraditsioonid moodsa euroopaliku eliitkultuuri nimel. Neid ei köitnud ka rahvaluule ega naiivne muinsusromantika, vaid nad otsisid — kui korrata Jaan Unduski mõtet — eesti vähetöotavast kirjandusloost “uut klassikat”. Aino Kallas kirjutab oma essees “Noor-Eestist”: “Võib paista käsitamatu, kuid näiliselt ilma otsekoheste eeldusteta äkki sünnib liikumine, mille arenemisjoon sihhib ülikultuuri ja vormipeensusse, ilma et sugugi katsutaks jätkata Eesti talupojakultuuri traditsioone; liikumine, mille hüüdsõnul: eurooplus, individualism, estetism on nii võõras ja üksindane kaja esimese põlve tõusikühiskonna keskel. . .” (Kallas 1921: 10). On arusaadav, et end “vanadele” vastandav ja nendelt küllaltki vaenuliku reaktsiooni osaliseks saanud ülipretensioonikas noor põlvkond otsis oma kultuuriuue taotlustele minevikust legitimatsiooni — nii, nagu seda olid viiskümmend aastat tagasi otsinud ja vajanud balti seisussüsteemi ning baltisakslaste vaimsest üleolekust ahistatud rahvusühtsuse eestvõitlejad. Ka nooreestlaste puhul põimus modernne mõtlemine müütilisega, ka nendel oli vaja “sobivat” minevikku. Ja on loomulik, et mässumeelseid noorharitlasi võlus oma luule ja filosoofiliste vaadete poolest kunagi samuti mässuline intellektuaal, kelle loomingul sada aastat tagasi tundus olevat samuti “nii üksindane ja võõras kaja”.

Niisiis sai Petersonist “tavalise” rahvusmüüdi asemel eliitkultuurimüüt, eesti eliitkultuuri võimalikkuse kinnitus. Kuid müüdi oli ka see müüt rahvuslik, sest ehk küll eurooplased ja kosmopoliidid, unistasid nooreestlasedki ikkagi eesti kultuuri ümbersünnist.

Vägisi hakkab aga kiusama mõte, et eestikeelset ja siiski euroopaliku eliitkultuuriga haakuvat pärandit oleks võimalik olnud leida eesti kultuuri minevikust rohkemgi. Maakeelse kunstilise esseistika rajajaks on ju ammu tunnistatud Otto Wilhelm Masing (Paukson 1939) juba 1816. aastal trükitud brošüüris *Ehst-*

nische Originalblätter für Deutsche ilmunud looga “Widerlegung einer ungegründeten und ungerechten Behauptung” (Ühe põhjendamatu ja ebaõiglase väite ümberlökkamine). Seda kavandatud suurema teose esimest osa on “elitaartekstina” ühtlasi võrreldud Petersoni filosoofilise päevaraamatuga (Taev 1976: 12; Undusk 2001: 14). Masingu essee on avara eruditsiooni tunnistus — arutus laiema universaalharituse ja kitsa spetsialiseerumise vahekorra inglise, prantsuse ja saksa kultuuri taustal, ja kirjutaja tõestas, et sellest kõigest oli siiski võimalik rääkida juba tolleaegses eesti kirjakeeles. Hiljaaegu on Masingu essee saanud lugejale kättesaadavaks ajakirjas *Akadeemia*, seltsiks Kristi Metste artikkel, mis meenutab ja kommenteerib nüüdseks veidi unustusse vajunud aspekti Masingust esseistina, meenutades ühtlasi tema prioriteeti selles valdkonnas (Metste 2001; Masingu essee samas lk 668–685). Kuid tähtis pole ehk niivõrd “prioriteet” kui Masingu, “suure praktiku” kirjutise funktsioonierinevus: Petersoni mõtisklused ei olnud mõeldud avalikkusele (või ehk ainult hingepõhjas), Masing aga püüdis vähemasti kaasestofiile ja üldse avaramapilgulisi sakslasi veenda eesti keele võimalustes. Tema eesmärk oli ühtlasi ümber lükata enamiku oma kolleegide, aadlike ja ülemuste “põhjendamatu ja ebaõiglasi” kujutlusi eestlase ja tema keele primitiivsusest. Oma ametikaaslasi ja eesti keeles õpetlikke jutte kirjutavaid rahvakirjanikke süüdistas Masing selles, et nad ei ole rahvakeelt küllalt tundma õppinud, vaid omistavad oma viletsa ja vigase keele, niisiis ka viletsa mõtlemise, eesti talupoegadele.

“Elitaarmüüdiks” sobinuks Masing ka oma harituse ja üldise silmaringi poolest (vrd Laanekask 1982: 126–133), mis paistab silma nii saksa, prantsuse, inglise kui ka antiikkultuuri tundmisega. Tõsi, antiikkultuuris orienteerus tollal hästi iga gümnaasiumilõpetaja, kuid luteri pastor Masing tunneb end selles argiseltkoduselt; kas või kirjades Rosenplänterile on tal peaaegu igaks elujuhtumiks varuks mõni võrdlus või näide antiikmaailmast.

Kuid ehkki eesti keele- ja kirjamehed on Masingut ärkamisajast alates austanud ja tunnustanud, uuemal ajal mõneti ka uuriunud (mitmekülgsemalt ennekõike Leo Anvelt), ei ole temast saanud meeliharavat müüti. Võib-olla on põhjus selles, et ta ei “sähvatanud”, ei olnud romantik, vaid tegi valgustaja ja ratsiona-

listina — nende voolude esindajale omase antipaatiaga rahvaluule ja murrete vastu — pikkade aastate vältel visalt tööd eesti keele tõelise tundmise, kirjakeele arengu ja selle kasutuse nimel. Ehk “igav”, aga siiski müüti vääriv hiigeltöö. Ka on Masingu elu- ja isikuloos küllalt dramaatikat, mis võinuks uuemaegseid müüdiloojaid ahvatleda. Ta oli oma ajaga konfliktis, oma “originaallehtede”, talurahvaajalehe jm pärast võiks tedagi nimetada “enneaegseks”. Vastasseisu ilmalike ja vaimulike ülemuste, aadlike, kolleegide, trükkalitega jne ei tekitanud üksnes Masingu järjekindel uuenduslik estofiilne-rahvalgustuslik tegevus ja viisa kinnihoidmine ratsionalistlikest tõekspidamistest vagatsemise võidukäigu, Lieveni ja Krüdeneri aegadel, vaid ka tema äge karakter. Küllaltki võimuka natuurina arvas Masing ka ise — nagu ta sõbrad Sonntag ja Rosenpläntergi, et ta on oma aja “eesti keele meister”, ega halastanud kellelegi, kes temast halvemini eesti keelt oskas (aga 19. sajandi alul keegi vaevalt temani küündisiki). Põlgust ja kibedaid hinnanguid oma tuimade ja ükskõiksete ametivendade suhtes ei hoidnud Masing vaka all. Masingu kirjad tunnistavad aga, kui väga see eneseuhke mees siiski ise selle all kannatas, et teda tema suures missioonis — estofiilises tegevuses — ei toetata ega mõisteta; see tõi omakorda kaasa kibestumist ja pessimismi; viiekümneaastaselt tundis Masing end vanana, kaebas haiguste üle ja on korduvalt heietanud mõtteid eestikeelsest kirjatööst loobumisest — ometi visalt jätkates.

Ehk on Masingu väärtustamist tema täies teenekuses seganud ka kujutus, et kirikhärra ja praost ei saanud rahva poole pöördudes ikkagi olla muud kui “tavaline” rahvalgustaja, *Volksaufklärer* — seisusekohase õpetliku kirjavara soetaja vähearenenud talupoja jaoks; tõsi küll, enamasti mööndakse, et tema teosed on inforikkamad ja kirjutatud paremas keeles kui eelkäijate omad. Seesugune suhtumine on taustaks ka Masingu ja Petersoni vastandamisele, mille õieti algatas Gustav Suits oma 1905. aasta essees. Vastandamisel toetus Suits nüüdseks tuntud faktile, et Rosenplänter jättis avaldamata nooruki *Beiträge* jaoks saadetud luuletused ja seda oletatavasti Masingu kriitiliste märkuste pärast kahele Petersoni tõlgitud anakreontilisele laulule. Pikemalt asjasse süvenemata dramatiseeris Suits — Villem Reimaniga polemiseerides — mainitud avaldamatajätmise generatsioonide konfliktiks, mis lei-

dis kajastuse vana ja vanameelse Masingu ja noore ning mässulise Petersoni vastasseisus (Suits 2001: 545–546; ka Suits 1933: 147–149).

Sel moel projitseeris Suits tegelikult nooreestlaste vastuolu tollaste vanadega, eelkõige vahest Reimaniga, Petersoni-müüdi nimel minevikku; vastandamine sai aga eesti kirjasõnas traditsiooniks ja on koha leidnud isegi uues eesti kirjandusloos — Ants Järv kinnitab, et võrreldes O. W. Masingu ja teistega jõudis Petersoni luule “hoopis uutele loominguilistele teedele” (Annus, Epner jt 2001: 58). Aga mõne rahvaliku värsiga katsetanud Masingut ei ole ju keegi eesti luuletajate sekka arvanudki, tema elutöö tähtsus on muus. Võrdluseks puudub alus.

Ja lõpuks: 19. sajandi algupoole “elitaarpärandi” hulka sobinuks ehk ka Faehlmann, kellest küll juba ärkamisajal sai “rahvuslik suurmees”. Sellesse staatusesse jõudis ta teadagi panteonilooja ja eesti eepose algatajana, ent mitte oma eestikeelsete distihhoniidiga, mis sobinuksid nooreestlastele.

Aga müütide omadus see ju ongi, et nad on ühekülgsed ja põhinevad ühe inimese, sündmuse, fakti erilisel tähtsustamisel, sellal kui ajalugu sünnib paljude üheks vooluks sulavatest tegudest. Müüt hellitab argiteadvust, mis otsib lihtsaid lahendusi ja sümboleid ega hooli ajaloolaste-uurijate edasi-tagasi arutamistest.

PETERSON AJAS JA RUUMIS

Et oleme ka postmodernsel ajastul enamasti siiski ratsionaalse või “modernse mõtlemise” esindajad, ei eksisteeri Peterson meie jaoks väljapool aega ja ruumi. Üheks võimaluseks, kuidas Petersoni-uuringuid edendada, olekski püüe asetada ta veelgi täpsemalt oma ajastusse, suhestada teiste tollaste estofiilide ja muude vaimuinimestega. Mitte et seda poleks tehtud — 1920. aastaist alanud akadeemiline uurimine on jätkunud pidevalt. Tinglikult rääkides on see töö järginud kaht suunda, mida võiks ehk nimetada ka Suitsu ja Lepiku suunaks: Petersoni loominguga ja tegevuse üksikute külgede analüüs, teisalt tema biograafia, isiksuse ja teda ümbritsevate inimeste ning olude seostatud vaatlus. Ometi puudub seni, nagu eespool juba kurdetud, terviklik monograa-

fia Petersoni kohta, ja õigust öelda pole ju veel trükist ilmunud ka mitmekülgselt ja ammendavat erikäsituslust Kristian Jaagu ikka imeteldud poeesiast või päevaraamatust kui filosoofilise esseistika näitest. Viimase puhul on jäänud seni kõige ammendavamaks ülevaateks Suitsu toimetatud kogumikus 1927. aastal avaldatud Karl Abeni artikkel. Sellal ise veel noor autor märkas otsiva vaimuga Petersoni lausa "faustilist kirge" juurdlemisel maailma algpõhjuse, elementide, kausaliteedi, jumala olemuse, tahtevabaduse, inimese missiooni üle (Aben 1927: 5); noormehe maailma-vaadet seostas ta tollal laialt leviva deismiga. Siin on võimalusi edasisteks interpretatsioonideks.

Arhiivmaterjalidega toetatud, ühtlasi ajastu arengusuundi, olustikku ja ka Petersoni isiksuseomadusi järgiva "realistliku" uurimissuuna algatas, nagu juba vihjatud, Mart Lepik omaaegse, Suitsu poolt "uusasjalikuks" tituleeritud artikliga 1932. aastal. Lepik nägi uurija ülesannet ennekõike selles, et üldise kultuuri-atmosfääri kõrval arvestada ja uurida ka kujuneva (või ka küpse) loovisiksuse lähemat ümbrust, seda elukeskkonda, kust pärinesid ta esimesed muljed ja mis andis talle teotsemisimpulsse kogu edasise elutee vältel (Lepik 1932: 357). Ülimalt allikatrüü, ei kõhkles Lepik siiski samas Petersoni kujunemistee ja isiksuse valgustamisel abiks võtmast ka kaudseid andmeid kaasaegsete mälestustest, paralleele otsimast ega oletusi tegemast, püsides samas ometi asjalikkuse ja ajastusse süvenenud uurija hea olustikutaju piires. On hästi teada, et Lepiku illusioonideta, faktitruu "isikulugu" tõi kaasa Petersoni-müüdi isa Gustav Suitsu iroonilis-sarkastilise, pooltunnustava-pooltauniva reaktsiooni. Päris loomulikult oli Suitsul kurb tõdeda, et Lepik, "nooremavõitu eraõpetlane", on avastanud nooreestlaste "üllaskuju" ja "meie esimese luuletaja" taga "meie esimese ulaharitlase" (Suits 1933: 144); ta tuletas Lepikule meelde, et ühe kirjaniku puhul on tähtsaim ikkagi tema looming. Kuid lõpuks möönis Suits siiski, et mida enam õpime tundma nooruki elutingimusi ja vaimseid mõjustusi, ka "tema tahtejõudu lõdvendanud Tartu buršikombestikku", "...seda intensiivsemalt tajume ka K. J. Petersoni kõrges meelsuslühüriskas häilivaid optimistlikke helke ja traagilisi varjundeid" (Suits 1933: 145).

See Suitsu väide on õige, õieti endastmõistetav. Kas Peterson oli ulaharilane või veidrik-boheemlane, kas see boheemlus oli tingitud askeesist ja küüniklike elufilosoofiliste printsiipide järgimisest, buršikoossetest elukommetest ja alkoholist või lihtlabasest vaesusest, pole loomingu seisukohast eriti tähtis ega saa halvata tunnustust Petersoni oodidele ega tema eksistentsialistlikele mõtteriännakutele. Ka pole ükski Suitsule ja Lepikule järgnenud uurija eitanud poeedi loomingu tähendust — olgu tegu tema eluloo ja elutingimuste detailse jälgimisega (näiteks Tõnu Karma), Petersoni suhtlusringi vaimsete mõjutajate otsimisega (näiteks Malle Salupere), püüdega asetada Peterson ajastu mõttevoolude keskele (Rudolf Põldmäe, Mart Mäger, Jaan Undusk) või ta regilauluharrastuste uurimisega (Ruth Mirov) jne. Ja Ain Kaalep ütleb: muidugi oli nooreestlaste puhul “pateetiline liialdus” nimetada Kristian Jaak Petersoni esimeseks eesti luuletajaks, kuid nimetada teda esimeseks heaks eesti luuletajaks ju võiks (Kaalep 2001: 546–547).

Tänapäeval on Petersoni-uurimuste raskuskese ehk mujal, mitte niivõrd tema isiksuseloo ja loomingu vahekorras, kuivõrd — nagu eespool juba öeldud — tema tegeliku koha määratlemises ajavooludes ja teiste kirjameeste seas, seega siis Petersoni kultuuriloolise rolli täpsustamises. Ja kindlasti on seejuures üheks probleemiks meie tormleja-tungleja koht Euroopa kultuuriruumis, mida Goethe-Seltsi konverentsil 2001. aasta sügisel arutati.

Gustav Suitsu omaaegne kujutluspilt Kristian Jaagust kui üürikest aega loitnud ja hetkeks pimedat aega valgustanud leegist on küll lummas, kuid ei peegelda ilmselt ajaloolist tegelikkust. See oli sajanditagusest noorest poeetist võlutud noorele Suitsule ikkagi vaid poeetiline dramatiseering, vanem Suits kui eesti kultuuriloo suurepärase tundja ei saanud ise küll enam aja pimedust uskuda. Peterson sündis koidikuaega — meenutagem ehk veel üks kord, et käimas oli balti ühiskonna ja vaimuelu uuenemine. Prantsuse revolutsioon oli toimunud, euroopalikud uued ideed haarasid ka baltlaste meeli ja mõtteid. Igatahes ilmus — nagu juba varasemas seoses vihjatud — siingi järjest rohkem intellektuaale, kes vaimustusid Rousseau ja Herderi ideedest, uskusid maailma õiglase korralduse võimalikkusse ja muidugi võrdsuse, vabaduse ja vendluse võidulepääsu; see oli teisalt seotud ro-

mantilise tormlemise-tunglemise, Herderi-vaimustuse ja looduslähedaste põlisrahvaste ehtsa rahvakultuuri ihalemisega. Tarkade "peade" — nagu tollal armastati öelda — ühine tegevus hakkas purustama suletud seisuste raame, ühest seisusest teise ülemineku võimalused hakkasid tasapisi avarduma.

Tartu kõrval — öieti ju kuni ülikooli taasavamiseni Tartut edestades — oli Petersoni sünnilinn Riia Balti provintside tähtsaim kultuurikeskus, kuhu oli koondunud hulgaliselt vabameelseid literaate, ja siin oli ka alamseisustest põlvnenuil tõusuvõimalusi. Riia gümnaasiumisse pääsnud Kristian Jaagul oli selle õppeasutuse (Lepiku sõnul) "vaimliselt rikka ja elava õhkkonna", muide ka usulise vabameelsuse tõttu lahti tee eneseteostusele; ta pidi vaid tähelepanu äratama, ja seda Peterson suutis (Lepik 1932: 360). Üliandekas õpilane Kristian Jaak leidis tõepoolest ikka sõpru, soosijaid ja toetajaid, nende seas esikohal kõrge positsiooniga mehed nagu Liivimaa kirikupea, ratsionalistlikult häälestatud Karl Gottlob Sonntag ise, ja ülempastor Carl Ludwig Grave. Et väljapaistev nooruk võis kokku puutuda ka teiste meestega Riia vaimueliidi hulgast, on üsna tõepärane oletus (Salupere 2001: 447–448). Varakult tunniandmisega leiba teenival õpilasel olid omakorda õpilased, kellega tal võisid olla sõbralikud suhted — Tõnu Karma on võimaliku näitena maininud Kaspars Biezbārdist, hilisemat läti rahvusliku liikumise tegelast, kellele Peterson andis omaenda ainelisele kehvusele vaatamata tasuta eratunde (Karma 1972: 486). Soosijate sõbralikkus, ainelises mõttes ehk tagasihoidlik, kuid vaimselt julgustav ja suunav, saatis Petersoni tema elu enneagse lõpuni Grave majas. Lepiku järgi oli Kristian Jaak algusest peale rahutu, ekstravagantne, juhitud "tumedatest kirgedest", ka tema suhteid Sonntagiga võisid Lepiku järgi vahepeal häirida noormehe "eluviisid". Kuid andekad ja pretensioonikad noored on ikka põlenud ja põletanud end otsingutes ja seesmistes kriisides; Lepik on kirjutanud Petersoni sööstmisest "tavalisse" tormilisesse tudengiellu, kui ta 1819. aastal Tartu ülikooli jõudis, kuid Petersoni elukommete lähemaks iseloomustamiseks ei olnud Lepikulgi käepärast kuigi palju materjali — päriselt on dokumenteeritud vaid üks fakt poeedi sündsusetust käitumisest ja kartserisse sattumisest (Lepik 1932: 366–367).

Nii või teisiti — noor Peterson sobis oma aega, tema suhtlusring ja kogu tema tegevus tõendab, et ta polnud kaasaja ühiskonnast irduv üksiklane — siin tuleb nõustuda Malle Saluperega (Salupere 2001: 444–445). Trafaretne kujutlus, et suurvaime ei mõisteta, ei näi noore Petersoni puhul paika pidavat. Sonntagi hoolealune elas ja tegutses romantismist mõjustatud estofiilide seas, oli nende mõju all ja ise üks neist. Seda tõendavad eelkõige Petersoni kontaktid eriti mõjuka ja aktiivse estofiili Johann Heinrich Rosenplänteriga, kellega nooruk sõlmis tutvuse juba gümnaasiumipõlves koolivenna, Pärnu suurmehe vennapoja kaudu; oletada võib ka isiklikke kokkupuuteid Rosenplänteriga. See missioonitunde ja eestlusehuviga väsimatu töömees pidas pimedaks peetud ajal ometi täiesti võimalikuks euroopaliku eesti kirjakultuuri loomist ja valmistas sellele ka tegelikkuses pinda, arendades eesti kirjakeelt ja andes välja estofiilset ajakirja. Asjata pole mitu uurijat osutanud Rosenplänteri *Beiträge* olulisele rollile Petersoni kirjamehetegevuses; avaldamisvõimaluste pakkumise kõrval või sellega koos oli see ajakiri tema nagu teiste estofiilide jaoks sihikindlamale teotsemisele, uutele keele- ja folkoorialastele uuringutele õhutavaks teguriks. Nagu Rosenplänterit, innustasid ka Petersoni herderlikud ideed, ja on peetud tõenäoliseks, et viimase esmatutvus Herderiga sai teoks just *Beiträge* kaudu (Mirov 2001: 152; vt Petersoni ja *Beiträge* suhete kohta ka Põldmäe 1978: 207–216). Pole teada, millal täpselt Peterson Rosenplänteri ajakirja lugema hakkas, kuid vähemasti 1818. aastal oli ta juba selle kaastöeline. Eestlaste hulgast pärit ja ise sellest teadlik noormees, kellele eesti keel polnud küll emakeel, aga “isakeel” siiski, võis ju mõnuga lugeda Rosenplänteri mõtteid sellest, et eestlasi tuleb harida nende “oma vaimust” lähtudes kuni iseseisva eesti kirjakultuuri loomiseni, või siis Johann Wilhelm Ludwig von Luce tuntud vaimustatud tiraade eesti keele ilu, võimaluste ja rahva tarkuse kohta, jne jne; kõik see võis kinnitada lootust maakeele uuele elule, mis nii mõjuka poeetilise sõnastuse sai Petersoni kuulsaimates värssides “Kas siis selle maa keel. . .” Ruth Mirov on tähelepanu juhtinud ka sellele, et Petersoni huvi rahvaluule vastu võisid õhutada just *Beiträge* veergudel avaldatud regivärsinäited (Mirov 2001: 149).

Peaegu kõigis Petersoni-käsitlustes meenutatakse siiski ka üht tõrvatilka Rosenplänteri ja poeedi koostöös, millest eespool juba põgusalt juttu oli — Rosenplänter jättis avaldamata Petersoni poolt talle 1818. aastal saadetud luulenäited. Siiani on levinud Gustav Suitsult päritud arvamus, et Petersoni luule trükkimineku tõkestas Otto Wilhelm Masingu pahatahtlik hinnang Petersoni kahele, ekslikult Anakreonile omistatud laulu tõlkele, ja ehkki seda alati otse ei öelda, on õhku rippuma jäänud “süüdistus”, et Masing tõkestaski Petersoni tee avalikkusse. Tõdetakse, et poeet ei leidnud mõistmist isegi estofiilide keskel (ka Mirov 2001: 153). Juhtunu on omandanud sümboolse tähenduse.

Meenutagem aga kõigepealt, et avaldamatajätmise kurva fakti eritlemist alustas omal ajal juba Mart Lepik, polemiseerides Gustav Suitsuga tema ennatlike üldistuste pärast. Lepik väitis, et Masingu eitav suhtumine kahte talle arvustamiseks esitatud anakreontilisse laulu oli tegelikult õigustatud, sest need olid “kõige väheütlevamad” palad Petersoni loomingus; ka arvas Lepik, et laulude trükkimata jätmises on ikkagi pigem “süüdi” väljaandja Rosenplänter, kellele Peterson saatis ju peale vaidlusaluste ka oma laule, oode ja karjaseidülle, mille kohta *Beiträge* toimetaja Masingu arvamus ei küsinudki ja seega otsustas pigem iseseisvalt, et ta poeedi luulenäiteid (esialgu?) ei trüki. Kuid Lepik meenutab sedagi, et Peterson ise saatis oma laulud Rosenplänterile arvustamiseks, mitte otseselt avaldamissooviga.

Kuidas lugu ka oli, “süüdistada” ei saa Lepiku meelest kedagi (Lepik 1932: 369–371). Sellega tuleb nõustuda, ja pigem tuleks otsida seletust kui koostada süüdistusakti.

Seesuguse seletamise huvides arvestagem ka mitmes kirjatöös varju jäänud asjaolu, et Masingu kriitilised märkused kahe luuletõlkenäite kohta olid vaid puhtkeelelist laadi; näiteks leidis Masing: ei saa öelda, et põllumaa on “joomas”, eestlane ütleb “janus” jne (kirjaviis kaasajastatud; märkused publitseeritud *Anvelt* jt 1996: 99). Oma keeletundmisse uskuva Masingu kriitika taustaks oli Euroopas üldevinud keeleratsionalism, mille ka Masing omaks võttis (vt Laanekask 1982: 124–125); tema ideaaliks oli “õige” kirjakeel, mille eest Masing oli alati valmis võitluse tormama, olgu siis aadelliku ülemuse, mõne auväärse pastorist kolleegi või tundmatu algaja vastu. Oma keeleratsionalismi nimel

ei sallinud Masing koos paljude samamõtteliste ja murdeid kui takistavaid "kõrvalekaldeid", ja tema arust "vigast" keelt esindavaid rahvalaule. On hästi teada, et seetõttu ei soosinud auväärt sõber ka rahvaluulenäidete avaldamist Rosenplänteri poolt *Beiträge* veergudel. Aga viimane tegi seda siiski. Seda enam oli siis Lepikul põhjust kinnitada, et Rosenplänter võinuks Petersoni laulud avaldada.

Ja muide: laulutõlked polnud ju ainuke Petersoni kirjatöö, mille kohta Masing arvamust avaldas — varem oli ta kahtlevalt või skeptilis-irooniliselt sõna võtnud noormehe käsikirja "Etwas über die Ehstnische Sprache" kohta. Kommentaar on huvitav: "Ma ei ole küllalt keelefilosoof, et anda hinnang noormehe kirjutusharjutusele, mis muide on täiesti kiiduväärne; seega pole ma ka võimeline taipama, mis sellest võiks ära trükkida või mis kasu võiks sellega saavutada; seepärast pean ma otsustamise jätma sügavamate mõtlejate ja keeleteadlaste asjaks. Mulle näib, et seesuguseid vaatlusi võib nimetada metafüüsilisteks keeleanalüüsideks. . ." (Anvelt jt 1996: 95). Masingu jaoks oli liiga metafüüsiline Petersoni püüe leida võrdlustes teiste keeltega eesti keele konsonantide sisulisi tähendusi. Mis aga puutub keelte võrdlemisele, siis oli see ju ka laiade teadmistega Masingu harrastuseks, eesti keele auväärseks sugulaseks pidas ta — Heli Laanekase sõnul ajaloolis-võrdleva keeleteaduse embrüonaalsele faasile vastavate arusaamade kohaselt — keldi keelt (Laanekask 1982: 132–133).

On üsna selge, et andeka noormehe loomingut varjujäämist paljudeks aastateks ei tinginud mõne laulu avaldamata jätmise *Beiträge*'s, vaid ikkagi tema elutee ja -töö enneaegne katkemine; poedi-keeletuuri ja vaevalt alanud eneseteostuse peatas looduse enda käsi. Uurijad on mõnigi kord meelde tuletanud, et viimastel eluaastatel Kristian Jaak enam eesti keeles ei luuletanud. Kuid folkloristlikud ja keeleteaduslikud harrastused jätkusid ja miski ei ütlenud, et Peterson poleks elupäevade kestes enam iial eesti keeles kauneid oode ja karjase-laule kirjutanud, uusi avaldamisvõimalusi otsinud ja leidnud, ainelise olukorra paranedes neid ehk ise kirjastanud, nagu seda tegid oma kirjatööga Rosenplänter ja Masing.

Muide pole säilinud allikates märke sellest, et Kristian Jaak oleks ülalkäsitletud loo pärast kandnud oma hinges kibedust Rosenplänteri või Masingu vastu: kaas- ja koostöö jätkus. Hästi

tuntud on mainitute ja Sonntagi abi Petersonile Gananderi *Mythologia Fennica* tõlke takerdumisel tsensuuri — kohaliku tsensori, eesti keele lektori L. W. Moritzi väikluse ja kartlikkuse tõttu risiustsku puudutavate kõrvutuste puhul. Lõpuks andis Tartu tsensor siiski ilmumisoa.

Kahjuks on säilinud vaid paar kirja Petersoni — Mart Lepiku oletuse järgi — ulatuslikust kirjavahetusest Rosenplänteriga, kuid üks õnnekombel allesjäänud Petersoni kiri (21. veebruarist 1821) on vastuvaidlematuks tõendiks hea koostöö jätkumisest nii Rosenplänteri kui ka Masinguga. Peterson kurtis siin *Beiträge* toimetajale raskuste üle Gananderi tõlke käsikirjaga; tema sõnul "...ei osanud tsensor Moritz säärase ketserliku raamatuga midagi peale hakata ja saatis seepärast selle Peterburi tsensuurikomiteele." Kirjas on juttu ka kohtumisest Riias viibinud "härra kolleegiumiassessor Masinguga", kes Rosenplänterit lasi kirjutaja kaudu südamlikult tervitada; veel kirjutab Peterson Masinguga seoses: "Suurt rõõmu valmistas mulle tema eestikeelne nädalaleht. Oleks soovida, et see üsna laialt levineks." Muuhulgas viitab mainitud kiri sellelegi, et Peterson jälgis *Beiträge* trükkimist Häckeri trükikojas; ta tundis muret, et trükkal viivitab ja tuleks unest äratada (Lepik 1958: 268–269).

Kui kõrgelt Rosenplänter tegelikult Petersoni hindas, näitab see, et ta järgis Sonntagi traditsiooni Petersoni loomingu koondamisel: hoolsalt kogus ta poeedi käsikirjad kokku ja köitis need 1833. aastal temale omase korralikkusega üheks vihikuks. See vihik läks mõni aeg pärast Rosenplänteri surma 1846 Õpetatud Eesti Seltsi kogusse, ja nii oli Petersoni looming balti haritud üldsusele tegelikult siiski kättesaadav — kui vaid oleks tuntud rohkem huvi.

TULEVIKULAULIK JA TEMA PUBLIK

Ruth Mirov kirjutab: "K. J. Petersoni luulet lugedes tundub puhuti, nagu mõtelnukski ta rohkem tulevastele põlvedele — kunagi, kui eesti keel tõuseb võrdväärseks suurte keelte kõrvale, seisab ta austatud lauljana oma vendade keskel" (Mirov 2001: 153). Tõlgendus on kõitev, ehkki sellele võiks ka vastu vaielda: kas pole Petersoni poeetiliselt ülimõjukas laulja siiski pigem pilt laulu üldnimlikust vägevusest — vait kui merekaljud kuulavad lauljat

rahvad (mitte rahvas või eesti rahvas). Kuid oma kaunis laulus "Mardi Lutteruse päval" on Peterson end siiski otsesõnu nimetanud "maarahva lauljaks".

Publik Petersonile igatahes probleemiks oli; Rosenplänterile oma laule saates arutles ta: "Kui ma neid kirjutasin, ei olnud mul meeles üksnes **harimata** eestlane, vaid ka see, kes juba ka mõnesugusele haridusele pretendeerib, samuti sakslased, kes eesti keelt oskavad" (Lepik 1958: 266).

Maarahva harimine oli ka Petersoni südameasi — seda näitab kas või eespool tsiteeritud hinnang Masingu nädalalehele. Kuid samas on raske öelda, kuivõrd konkreetselt Peterson oma meeles ja mõtetes kujutles eesti publiku teket või mida ta mõtles eestluse tulevikuperspektiividest. Noor literaat ei ole avanud või ei jõudnud avaldada oma mõtteid selle kohta, mida ikkagi tuleks teha, et haritud eesti publik tekiks.

Paljud estofiilid siiski uskusid, et nad teavad oma missiooni, ja pühendusid sellele. Ja lõpuks sai paljude üheks vooluks sulanud pingutustes siiski teoks kujutluspilt Petersonist kui austatud lauljast teda mõistva ja imetleva publiku keskel. "Ettevalmistusteks" läks terve sajand, sest oli vaja luua eesti keelele tuginev uus kultuuriruum, milles võiks eksisteerida ka kõrgkunsti mõis-
tev ja hindav publik. See muutus pidi tulema, eestlastele ei olnud "määratud" jääda vaid alamaks talupojaseisuseks.

Tollane aina kiirenev "lähenemine Euroopale" ei toimunud aga ometi mitte lihtsalt ja iseenesest — eesti kirjakultuuri loomine oli keerukas, pikk ja vaevane protsess, mis nõudis tervete entusiastigeneratsioonide omaalgatuslikku tegevust vähegi tõsisema maise kasu lootuseta, liiati Peterburi ja kohalike ülemuste seatud kitsastes piirides. Ei saa öelda, et ilmikud ja vaimulikud võimukandjad poleks eestlaste harimist eesti keeles üldse toetanud, kuid samas kujutleti seda ikka vaid talupojaseisuse jaoks hädavajaliku miinimumina, mille puhul ei tarvitseks siis ka eriti pingutada ideaalse kirjakeele loomise nimel. Pealegi kiputi eestikeelset kirjasõna kergesti kahtlustama ketserluses, "mittevajalikud" teadmised võisid talumehes õhutada mässumeelsust. Rahva seas populaarsed hernhuutlased, kirjatundmise ja omapäise kirjaoskuse-kirjatöö õhutajad küll, seadsid sellele oma piirid. See polnud siiski vist vaid Masingu tujukus, mis korralikku kirjakeelt

ja avaramat rahvavalgustust taotlevat meest ajendas eesti kirja-mehe okkalise raja üle kibedasti kurtma: "Kiusuga vaevatuna, kõikjalt laituse ja mõnitusega rünnatuna ja nendega otsekui täis loobitud, peaksin olema sõge, kui asetaksin end kauemaks salakavalusele ja isegi nõmedusele märklauaks. . ." (Anvelt jt 1996: 292). Ometi tegutses ta edasi.

Raskusi oli selliste meeste teel rohkesti, need peitusid ka kirja-keele loomise protsessis eneses. Petersoni ajal polnud veel üldse selge, kas ühine eesti kirjakeel kui modernne meedium tekibki. Kuigi eesti keelt oli püütud arendada kirjakeeleks Rootsi ajast peale ja täispiibel kui selle sümbol oli ammu ilmunud, tajusid rahvuskeele ideest innustunud 19. sajandi alguse estofiilid, kui vähe nad veel eesti keelest tegelikult teavad. Polnud ka selge, kas kujuneb üksainuke ja ühine, rahvuskooslust kinnistav eesti kirjakeel või jääb traditsioonikohaselt samadesse õigustesse ka "tartu keel"; probleemiks oli eesti keele grammatika, kirjaviis, sõnavara — kõik. Nendele lahenduse leidmine toimus 19. sajandi jooksul samm-sammult, otsingute, katsetuste ja eksituste kau-du, paljude keele-entusiastide ühises tegevuses, organiseeritud ja organiseerimata koostöös ja paratamatutes teravates konfliktides samu eesmärgi järgivate tegelaste enda vahel. Kuivõrd pikaldane ja vastuoluderohke oli tee "rahuldavalt" funktsioneerivale kirja-keelele, seda illustreerib hästi kas või üksnes kirjaviisi areng — Ivar Arvidssoni ettepanekust *Beiträge* veergudel võtta tarvitusele soome ortograafia möödus üle kahekümne aasta, enne kui Eduard Ahrens selle taas sõnastas ja esimene eestikeelne trükkis uues kirja-viisis ilmus. Vaheaastatesse kuuluvad Masingu, Faehlmanni jt ot-singud, peamiseks õnnestumiseks Masingu õ-täht. Ahrensi gram-matika ilmumisest pidi mööduma veel kolmkümmend aastat uue kirjaviisi heakskiitmiseni Eesti Kirjameeste Seltsis, nüüd eestlaste enda haritlasorganisatsioonis, vahekümnendid täidetud vaidluste-ga soome ortograafia eeliste üle. Saulustest said lõpuks Paulused, eesotsas mõjuka Kreutzwaldiga.

Eesti kirjakeele loomine tähendas õppimist ja taasõppimist ela-vast rahvakeelest. 19. sajandi alul, kui rahvuskeeled pälvisid kogu Euroopas üldist tähelepanu, mõistsid ärksamad estofiilide hulgast, et ei saa orienteeruda senisele eestikeelsele kirjasõnale, vaid et ik-ka ja jälle tuleb uuesti kuulata eesti talurahvast. See tähendas aga

kokkupõrkeid inertsuse, ükskõiksuse ja ühtlasi ülemate kujutlusega, et eestlane on vaid primitiivne olend, kellega tuleb rääkida pudikeeles. Asjata ei kurtnud Masing Rosenplänterile: "Saaksin ma ometi veenda kõiki neid armsaid härrasid, kes endast oma eesti keele oskuses nii palju peavad, et meist, sünnilt sakslastest, pole veel keegi, tõesti veel mitte ükski, sügavustesse tunginud ses keeles, mis puruvaeseks kuulutatakse, kuna teda ainult kasinalt tuntakse ja isegi kasinalt tuntut kasutatakse enese loodud reeglite järgi, milliseid keele loomuses pole. Ja nii ollakse loonud endale mingi kirja- ja kantslikeele, mis vaatamata eesti sõnadele ometi eesti keel ei ole" (Anvelt jt 1996: 213; vrd Laanekask 1982: 126).

Uue kultuuriruumi ettevalmistus tähendas ühtlasi eesti keele kui kirjakeele kõlblikkuse "proovimist" rahvalikus trükisõnas ja tema kasutusala järkjärgulist laiendamist, eestlase muutmist lugejaks. Tee mitmekesisemale ja nõudlikumale kirjavarale viis paratamatult üle "rahvakirjanduse" vohamise, kulges kösterkoolmeisterliku vagaduskirjanduse, õpetliku rahvalektüüri, sentimentaalse jutukirjanduse, (naivse?) muinsusromantika, hõiskava isamaalaulu kaudu. Eestlastel puudusid ju erinevalt paljudest teistest rahvastest oma vanad kõrgkihid; eliitkirjandus ja kogu eliitkultuur olid paratamatult saksakeelsed. Uue keele-kultuuriruumi tekkeks oli vaja eesti oma haritlaskonda, "vaimueliiti". Alles 19. sajandi teisel poolel hakkas teoks saama leto-estofiili Karl Christian Ulmanni 1845. aastal sõnastatud mõte: omandanud hariduse küll saksa keeles ja selle rahva kultuuriilma najal, võivad eestlased ometi saada omaenda omapärase rahvuskultuuri loojaks.

Euroopa vaimuvooludest sündinud üliandeka omakeelse poeedi mütologiseerimine, seda ehk ka vastanduste-kontrastide otsimise kaudu, on olnud ühe noore rahvuskultuuri puhul üsna loomulik. On arusaadav, et "teisel ärkamisajal" 20. sajandi alul veetles alles pead tõstvat eesti vaimueliiti eriliselt just Petersoni-müüt; tänapäevaks on see asendunud küll pigem sooviga poeedi looming ja elu eelarvamusteta läbi uurida, millest kõnelevad ka sünnipäeva puhul ilmunud uudiskirjutised. Kuid samas elab ka müüt edasi ja on mõnigi kord leidnud tee pidukõnede ja ilukirjanduse kõrval ka kõige akadeemilisematesse käsitlustesse. "Kaine" kultuuri-looline vaatekoht eeldab mitmeplaanilist seletust Petersoni osale rahvuskultuuri keerulises sünniprotsessis, mille kulgu on määra-

nud erinevate tegelaste, isiksuste, tegevusväljade, suundumuste, tõekspidamiste põimumine. Pjedaalile jääb Peterson ikka, kui ta seal ka üksinda ei seisa.

Kirjandus

- Aaver, E. 1977. K. J. Peterson ilmunud. Mis edasi? — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 170–171
- Aben, K. 1927. Kristian Jaak Petersoni ilmavaade. — G. Suits (toim.). *Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks*. Tartu, lk 5–13
- Annus, E. 2001. Kiigelaual müütilise ja moderni vahel: rahvusest, mütoloogias ja Kristjan Jaak Petersoni kuuest. — *Looming*, nr 3, lk 397–408
- Annus, E., L. Epner, A. Järv, S. Olesk, E. Süvalep, M. Velsker 2001. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn
- Anvelt, L., E. Aaver, H. Laanekask, A. Nagelmaa 1996. *Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832*. Teine köide. Tartu
- Iaak: *Kristian Jaak Peterson 200*. 2001. Tallinn
- Jakobson, C. R. 1991. Võitlemised Eesti vaimupöllul. — *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelsõnaga*. Tallinn, lk 33–44
- Jansen, E. 2000. Das estnische Pantheon. — *Literatur und nationale Identität, 3: Zur Literatur und Geschichte des 19. Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen*. Hg. Yrjö Varpio, Maria Zadencka. (Studia Baltica Stockholmiensia, 22.) Stockholm
- Järv, R. 2001. Kristfrid Gananderi “Mythologia Fennica” saksakeelset tõlkest. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 173–184
- Kalep, A. 2001. [Järe sõna G. Suitsu essele “Meie esimene luuletaja” publikatsioonile.] — *Akadeemia*, nr 3, lk 546–547
- Kallas, A. 1921. *Noor-Eesti: Näopildid ja sihtjooned*. Tartu
- Karma, T. 1972. Kristian Jaak Peterson ehk see, kus ta elas ja käis, mida nägi ja kellega kokku sai oma lühikese elu sees. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 478–487
- Laanekask, H. 1982. O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 122–133
- Lepik, M. 1932. Kristian Jaak Peterson. — *Eesti Kirjandus*, nr 8, lk 353–376

- Lepik, M. 1958. Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad. — *Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed: Uurimusi ja materjale I*. Tallinn, lk 253–275
- Metste, K. 2001. O. W. Masing eesti esseistika alustajana. — *Akadeemia*, nr 4, lk 657–667
- Mirov, R. 2001. Kristian Jaak Peterson ja regivärsiline rahvalaul. — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 145–158
- Paukson, Harald 1939. Vaatlusi eesti esseest. — *Looming*, nr 5, lk 514–627; nr 8, lk 871–877
- Pöldmäe, R. 1978. Eesti kirjanduse probleeme XIX sajandi esimesel veerandil. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, 1978, lk 207–216
- Salupere, M. 1998. Ääremärkusi Kristjan Jaak Petersoni loole. — M. Salupere. *Töed ja tõdemused*. Tartu, lk 153–163
- Salupere, M. 2001. Unustamatu imenooruki radadelt. — *Looming*, nr 3, lk 443–456
- Suits, G. 1933. K. J. Peterson uusasjalikus valgustuses. — *Eesti Kirjandus*, nr 3, lk 142–149
- Suits, G. 2001. Meie esimene luuletaja. — *Akadeemia*, nr 3, lk 542–546
- Taev, K. 1976. Eessõna Kristian Jaak Petersoni elust ja loomingu. — K. Taev (toim.). *Kristian Jaak Peterson. Laulud. Päeva-raamat*. Tallinn, lk 5–17
- Undusk, J. 2001. Kristian Jaak Peterson: Kommentaare eludaatumitele. — *Iaak: Kristian Jaak Peterson 200*. Tallinn, lk 13–20

EA JANSEN (sünd. 1921) on lõpetanud Tartu ülikooli 1949, doktorerinud 1969. Töötanud Eesti TA Ajaloo Instituudis, uurinud eriti C. R. Jakobsoni tegevust, rahvuslikku liikumist, kultuuri- ja sotsiaalajalugu. *Akadeemias* avaldanud artiklid “Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail” (nr 11, 1994, lk 2243–2261) ja “Rahvuseks saamise raske tee” (nr 6, 2000, lk 1155–1188).

AOLINNAD EESTI ALAL

Ago Vallas

Keskaegsed linnad on kaupmeeste ja käsitöölise asulad. Seadused linnas erinesid neist, mis kehtisid ümbruskonna küldes; siin tuli arvestada rahamajanduse erilist iseloomu, siin kehtisid erireeglid, mis reguleerisid maksutingimusi, tööõigust, pärimisõigust, kohustusi niihästi asula (linna) kui ka maahärra vastu jne. Eriti tähtis oli välissuhete korrastamine, see, millised õigused-kohustused olid mujalt tulnud kaupmeestel või käsitöölistel, kuidas olid kaitstud nende huvid, kuidas lahendati tekkivaid huvikonflikte.

Kui kaubanduse ja käsitöö maht mingis asulas oli juba küllaldane, kinnitas maaisand-feodaalhärra linna eriõigused. Tavaliselt tuli kasutusele juba mõne läheduses asuva linna õigustava, Eestis näiteks Lüübeki või Riia õigus. Seal kehtinud õigusnormid olid ju sissesõitnud kaupmeestele tuttavad.

Kuid milline oli aolinn (asula enne linnaõiguse saamist), millised arenguastmed tuli tal läbida ja millised eeldused pidid olema sellel kohal, kuhu tekkis linn?

Asend. Aolinn, linna eelkäija, algselt turu või laadakoht tekkis liiklussõlme kohale, kaubateede ristumispaika. Tihti tekkis ta sinna, kus kaupa tuli ümber laadida, näiteks sadama kohale, kus maatranspordilt mindi üle veetranspordile või vastupidi. Asend pidi soodne olema iseäranis kaugkaubandusele.

Julgeolek. Kaupmehel pidi olema kindlustunne, ta pidi olema kaitstud röövlite ja varaste eest. Aolinnas pidi seega olema mingi garnison, valvemeeskond, kes tagaks tururahu (ja nõuaks vastutasuks sisse turumaksu), maavaldaja pidi ka jõudma kaitsta kaupmeest välisvaenlaste rünnaku puhul. Aolinnas oli seepärast linnus, kus elas kaitsemeeskond ning kuhu kohalikud kaupmehed ja käsitöölised ning osalt ka väliskaupmehed võisid põgeneda

rännaku puhul. See omakorda tähendas, et sinne ühiskond pidi olema arenenud niikaugele, et maakond/kihelkond suutis panna välja sellise kaitsemeeskonna.

Laopaik. Soovitavasti oli aolinnas koht, kuhu võis jätta kauba, kui ise mindi mujale. Paul Johansen näitab, et varakeskajal oli tugev side kaupmehe ja kiriku vahel: ta räägib kaupmehekirikust (*Kaufmannskirche*). Säilinud skraa Novgorodi kaubahoovist näitab seda seost selgelt. (Tõenäoliselt kehtis midagi selletaolist ka teistes Läänemere maade kaubanduskeskustes.) Kirik oli kaupmehe teenistuses, tihti tema töökoht. Novgorodis tuli maksta kirikule trahvi, kui jumalateenistuse ajal keegi laskis kaubal kolnaga maha kukkuda, kui laupäevaks kaupa seina äärde ei olnud tõstetud, jne. Keelatud oli ka võtta kiriku vaha oma kaubatünnide tihendamiseks (Johansen 1963: 89).

Kui kirik oli ühtlasi (võib-olla isegi kõigepealt) kaubaladu, ei tähendanud tema olemasolu suurt kogudust, vaid seda, et siin käisid korrapäraselt kaupmehed ühest kindlast piirkonnast (gildist). Kiriku olemasolu näitas sellel juhul kaubavahetuse mahtu, mitte ristitud koguduse suurust. Kaupmehed ehitasid ju kiriku-laoruumi oma tarbeks.

Teenindus. Aolinnas pidi sissesõitnud kaupmehi ja käsitöölisi teenindatama, siin pidi saama toitu ja vett, samuti peavarju. Siin pidi olema käsitöölisi laevade ja vankrite/kaarikute parandamiseks (seppi, puuseppi). Siit pidi sissesõitnud kaupmees või käsitööliline/meister saama kõike vajalikku.

Eesti aolinnade uurimisel on üheks vanimaks allikaks araablasest geograafi al-Idrisi koostatud maailmakaart ning selle geograafiat ja ajalugu käsitlevad kommentaarid. Idrisi õppis Córdoba ja on rännanud Lääne-Euroopas, Põhja-Aafrikas ja Väike-Aasias. Oma maailmakaardi koostas ta Sitsiilia kuninga Roger II (1130–1154) ülesandel, kirjeldus pärineb aastast 1154.

Idrisi järgi on seitsmenda kliimavööndi neljandas osas suur osa *Russias* ja *Finmarki* maast, *Tabasti* maa, *Astlanda* maa ja *Maagide* maa. *Astlanda* maal (Eestimaa) on nimetatud viit linna: *Ahnel*, *Koluvan*, *Ragvalda*, *Bernu* ja *Falamas*. Teose on tõlkinud soome teadlane O. I. Tuulio (Tallgren) 1936. aastal. Nimetatud asulaid on samastatud Hanila-Lihula, Tallinna, Pärnu ja Viljan-

diga (Miller 1972: 172). Teisal on *Ragvalda*'t samastatud Vana Laadogaga ja *Falamus*'t ("Vanamõisa") Tartuga (Härmson 1963: 79).

Viimasel ajal on hakatud kahtlema, kas O. I. Tuulio (Tallgreni) tõlge on õige, kas asulate nimed on identifitseeritud õigesti või on siin tegemist teadlase soovunelmaga, sooviga leida igale Idrisi kohanimele sobiv vaste tegelikkuses. See kaugel põhjamaa on kirjeldatud vägagi ebatäpselt. Andmed maa ja linnade kohta on tulnud tõenäoliselt mitme isiku kaudu ning segatud müütidega; siin leitakse maage ja tulekumardajaid. Ka keeleliselt (häälikuliselt) on raske siduda Idrisi ja meie kohanimedid (Leimus 1997). Kas seepärast peame tunnistama valeks ka Idrisi kirjeldused Eesti sadamatest ja aolinnadest, on iseküsimus.

Tartu. Esmakordselt mainitakse Tartut aastal 1030, kui Jaroslav Tark vallutab eestlaste linnuse ja rajab siia omanimelise Jurjevi kantsi. Vene võim püsib kolmkümmend aastat (kuni 1061), siis põletavad Novgorodi kroonika andmeil sossolid (saarlased?) maha siinse kantsi ning feodaalide elamud (Vahtre 1993: 622–629). Sellele Vene okupatsioonile viitab ka arheoloogiline materjal: linnuse kolmandat kihti seotakse nimetatud ajaga. Kokku on Tartu linnusest leitud neli kultuurikihti; neist vanim pärineb 5.–6. sajandist, kolmas aastaist 1030–1061 ning viimane, neljas muinasaja lõpust enne aastat 1224, mil sakslased vallutavad linnuse (Trummal 1964).

All-linnas on raekoja kõrvalt 3,5 m sügavusest leitud niisama vana keraamikat kui linnuse vanimast kihist (Metsallik, Tiirmaa 1983: 324).

Püsivamat inimeste asumist all-linna võib märgata juba esimese aastatuhande lõpust, selle idapoolne (jõepoolne) piir asus praeguste Rüütli ja Ülikooli tänava vaheliste kvartalite keskosas. Põhjas ulatus asustus Küütri tänavani, lõunas ka väljapoole kesk-aegset linnamüüri, praeguse uue postkontorini. 11.–13. sajandil asula laienes. Selleaegseid üksikleide on ka väljakaevamistest ida pool Rüütli tänavat ning Jaani kiriku ümbrusest. Ajajärgule iseloomulikku keraamikat on leitud veel Toomemäelt Toomkiriku vahetust lähedusest, s.t platoolt linnusevärava ees.

Väljakaevamised all-linnas näitavad, et suurem osa hoonetest muinasaja lõpus koosnes hooajalist laadi kergematest puitehitistest. Ainult linnus Toomemäel ja arvatavasti ka selle lähedal olevad sepikojad Lossi tänava alguses olid stabiilsemad ehitused (Metsallik 1995: 28–29).

Siinkohal tekib küsimus ka Jaani kiriku vanusest. Väljakaevamisel leiti kesklöövist kirikupõranda alt pikliku ida-läänesuunalise puitehitise fragmente, tõenäoliselt pärit siin asunud kirikust. Sel juhul oleks tegemist esimese kindlama märgiga kristlikust kirikuhoonest Eestis enne 13. sajandi vallutust ja sundristimist (Altoa 1994). Kirik asus linna ääres, väljaspool elamupiirkonda. (Kahjuks pole tehtud väljakaevamisi kirikust põhjas, mistõttu seda veel kindlalt väita ei saa.)

Kui eeldame katoliikliku kaupmehekiriku olemasolu Tartus enne maa vallutamist, tekib küsimus ka võimalikust venelaste kirikust. Võib ju arvata, et nende osatähtsus siinses kaubanduses oli suurem kui läänepoolsete kaupmeeste oma. On võimalik, et niisugune kirik asus hilisema novgorodlaste Jüri (Georgi) kiriku kohal praeguse botaanikaaija kohal. Siinsel vanimal ehitisel oli poolümar idaosa, tõenäoliselt sakraalehituse apsiid (Altoa 1997: 1124). Kirikule-kalmistule kuuluvaid esemeid arheoloogilisel väljakaevamisel aga ei leitud (Aun, Lang, Ligi 1983). Vene kiriku olemasolu Tartus on oletatud juba Jaroslav Targa ajal, asukohaga ülejõel (Altoa 1985: 88).

Muistse vabadusvõitluse ajal märgib kroonik Henrik Tartut esmakordselt aastal 1211, kui Vaigat riisuma läinud sakslased näevad linnust lätlaste poolt mahapõletatuna. Mingit piiramislahingut kroonik ei kirjelda. Ugandi alistub aastal 1215, nüüd kindlustavad sakslased linnuse ning varsti on ta tugevaim kõigist Eestimaa linnustest (*Henriku Liivimaa kroonika*. 1982: XXVIII, 3). Aastal 1223 vallutavad eestlased linnuse tagasi, kuid 1224 vallutavad sakslaste ühendatud väed viimase kindlusena Eesti mandriosas linnuse taas.

Tallinn. Tallinna mainitakse kirjalikes allikates esmakordselt aastal 1154. Idrisi kirjutab: "Astlanda linnade hulka kuulub ka linn Kolovan. See on väike linn, suure linnuse taoline. Selle elanikud on maaharijad ja nende sissetulek on napp, kuid neil on palju karja. . . See on linnus, mis talveti maha jäetakse, ta elanikud

jooksevad temast ära koobastesse, mis on kaugel merest, ja otsivad neis varju; nad süütavad neis lõkkes talvistel päevadel ja külmal ajal ning põletavad neid lakkamatult. Kui siis saabub suveaeg, rannikult kaovad udud ja lõpevad vihmad, pöörduvad nad tagasi oma linnusesse.” (*Eesti NSV ajaloo lugemik*. 1960: 16.)

Selle kirjelduse seab kahtluse alla Valter Lang. Kuidas said Koluvani elanikud harida maad ja kasvatada karja, kui nad just suvel elasid linnuses ja talvel oma koobastes (külades)? Pigem võiks siis juba eeldada vastupidist (Lang 1996: 368).

Kuid kas ei vasta Idrisi kirjeldus siiski täpselt sellele, mida võime oodata Läänemere-äärse aolinnu puhul? Linnas ei ole alalisi elanikke; kui puudub laevaliiklus, pole tarvidust elada linnuses. Seda ei saa ju keegi rünnata, meri on jääs või sügistormide aegu selleaegsetele laevadele liiga hädaohtlik. Inimesed pöörduvad nüüd tagasi oma elukohta. Ja kahtlemata on Sitsiilia teadlase jaoks koobas lähim võrdlus meie selleaegsele talumajale, kus külma peletamiseks põles alaline tuli. Talvekuudel võis linnas olla vaid linnust parandavaid töölisi, mõningaid käsitöölisi (sepad) ja rannikul elavaid kalureid.

Eestlastel puudus muinasajal iseseisev kaupmeeskond; äärmisel juhul võis see olla perioodi lõpul mingis algstaadiumis (Moora, Ligi 1970). Turukoha ümbruses, praegusel Raekoja platsil töötasid käsitöölised, tehti puust ja tohust nõusid, lisaks oli siin veel seppi, kingseppi, pottseppi jne (Tõnisson 1976: 56–57). Väljak (või vähemalt selle väljakaevatud osa) oli kraavidega kuivendatud ning vaba ehitustest, üleliigne vesi suunati Vanaturu kaela poole (Tarakanova, Saadre 1955). Hilisemad täpsustused näitavad siiski, et nimetatud kraavid Raekoja platsil olid tõenäoliselt koduloomade joogikohad. Kultuurikihi paksus Toompeal on 0,5–5,0 m, all-linnas 0,5–3,0 m; keskajast pärineb vaid 0,2–0,5 m. Otsest muinasaega kuuluvat kultuurikihti pole seni vanalinnast leitud. Vähene muinasaega (12. sajandi II pool–13. sajandi algus) dateeritud leiuväin (käsitsi valmistatud keraamika, hoburaudsõled jne) pärineb kas segatud kihtidest või otse loodusliku pinnase pealt või seest (Tamm 1995: 19).

Raekoja platsi kõrval on eeldatud teise asustuskeskuse olemasolu praeguse Oleviste kiriku ümbruses. Siin asusid Skandinaavia ja Vene kaupmehed oma kaubahoovides, siin võisid neil olla ka

oma kirikud: olid ju kirikud tihti ka kaubalaoks (Johansen 1951, 1963: 98–101; Zobel 1980: 13–14). Muinasaja lõpustaadiumis võis siin viibida ka talvituvaid kaupmehi, sest aastal 1195 (1196) kavatseb piiskop Meinhard sõita tõenäoliselt Tallinna kaudu tagasi koos talvitunud Gotlandi kaupmeestega (*Henriku Liivimaa kroonika*. 1982: I, 11). Kuid ka Oleviste kiriku ümbruses puuduvad arheoloogilised tõendid muinasaegsest Skandinaavia või Vene kaubahoovist (Tamm 1995: 23).

Sadam Tallinnas asus Väikese Rannavärava ees, kaitstud põhjast väikese neemega. Siin on meri madal ning sobiv selleaegsetele laevadele (Zobel 1980: 19). Mõned uurijad on eeldanud sadamat kaugemal põhjas, Suure Rannavärava ees. See on aga ebatõenäoline, arvestades maapinna reljeefi. On räägitud isegi võimalusest, et sadamaid oli kaks.

Suvel 1219 maabuvad taanlased Tallinna all, linnus on mehitamata. Järgnevas lahingus eestlastega mõni päev hiljem jäävad taanlased võitjaks.

Lihula. Aolinnast puuduvad nii kirjalikud kui ka arheoloogilised andmed, kuid koht on Eestis üks tähtsamaid. Aastal 1211 määrab Riia peapiiskop Lihula tulevase piiskopkonna residentiks (*Henriku Liivimaa kroonika*. 1982: XXIV: 3; Mandel 1993: 51). Aastal 1220 suunavad rootslased oma vallutussõjakäigu Lääne-Eestisse ja vallutavad maa kuni Tallinnani. Peakorteriks valitakse Lihula. Mingit võitlust või piiramist Henrik siinjuures ei kirjelda. Linnuse vallutavad tagasi samal suvel saarlased. Rootslasi langeb nüüd ligi 500, teiste hulgas ka hertsog Karl ja Linköpingi piiskop (*Henriku Liivimaa kroonika*. 1982: XXIV, 3). Lihula oli Saare-Lääne piiskopkonna esimene residents; hiljem kolis see Vana-Pärnusse, viimase hävitamise järel aga Haapsalusse.

Võimalik, et Lihulat kui Eestimaa linna kirjeldab ka Idrisi aastal 1154, tarvitades seejuures naaberkihelkonna Hanila (*Anhel*) nime (Miller 1972: 172). Idrisi ütleb, et *Anhel* on ilus, tähelepanuväärne, õitsev linn. Teda mainitakse esimesena *Astlanda* maal, siit arvestatakse kaugused nii Tallinnasse kui Pärnusse ja Viljandisse (*Eesti NSV ajaloo lugemik*. 1960: 16.) Muidugi tuleb ka siin kõvasti kahelda, kas kohanimed on õigesti tõlgitud, samuti, kas Hanilat ikka võib Lihulaga samastada (Mandel 1995, 2000).

Asulast linnuse juures puuduvad muinasajast arheoloogilised ja kirjalikud andmed, kuid on eeldatud, et praeguse asula kohal oli siis üks küla, otsesed andmed selle kohta aga puuduvad (Mandel 2000: 14). Keskajal oli praeguse alevi kohal asula mitme kirikuga ning tsistertslaste nunna- ja frantsiskaanlaste mungakloostriga.

Toolse. Kui pidada aolinna üheks kõige nähtavamaks tunnuseks sadamat-kaubakohta kaitsvat linnust, siis peame aolinnade hulka lugema ka Toolse. Sellel tugeval linnusel puudub märkimisväärne kultuurkiht. Ka võimalikust asulast sadama juures puuduvad andmed.

13. sajandil maad hindavad Taani kuninga ametnikud (ristivad preestrid?) kasutasid Virumaal lähtekohana siinset sadamat (Johansen 1933: 32–33). Virumaa lääneosas oli tihe asustus, suurel maa-alal Pandivere kõrgustikul oli Taani hindamisraamatu andmeil ühe ruutkilomeetri peale üle ühe adramaa põllumaad (= normaaltalu) (Vallas 1985: 30). Toolse sadamal oli seega suur põllumajanduslik tagamaa mitme suure külaga — Tõrma 70 adramaad, Ohepalu ja Hulja 50 adramaad, Selja, Varudi ja Lügänu 45 adramaad jne.

Kuid milline oli Toolse vahekord paarkümmend kilomeetrit lõunas paikneva Rakverega? Viimast mainib ju Idrisi linnana. Kaht aolinna nii lähestikku olla ei saa. Milline oli Rakvere vahekord Tõrma suurlüüsi? Kas Toolse oli Rakvere sadam, mis sõltus täielikult viimasest? (Idrisi mainib vaid Rakveret, kuid mitte sadamat Toolses.) Segadust suurendab veelgi see, et Henriku järgi Rakvere linnuse nimeks oli Tarvanpää. See oli keskus, kus paavsti legaat Modena Villem (Guillelmus) 1226. a pidas läbirääkimisi sakslaste, taanlaste ja eestlastega.

Pärnu. Pärnust läheb piki mererannikut läbi kaubatee põhjalõuna suunas. Mingit aolinnade iseloomulikke kindlust või muinaslinna nooremast rauaajast Pärnus teada ei ole, kuid 1251–1263 asus Vana-Pärnus Saare-Lääne piiskop ja aastast 1265 on andmeid jõe lõunakaldal asunud ordulossist.

Viljandi. Ka läbi Viljandi kulges põhjalõunasuunaline kaubatee. Veeteel, Emajõel (ka Pärnu jõe nimetati sellel ajal Emajõeks) oli siin veelah. Väikese valgla tõttu oli veehulk Viljandi järvest laevatamiseks nii Tānassilma kui ka Raudna jões liiga väi-

ke; Raudna jõest võinuks kevadise või sügise kõrgvee ajal lame-
dapõhjalised paadid siiski läbi tulla, kuid pidanuks siis kindlasti
jääma "põuavangistus" kuni järgmise suurveeni. Tõenäolisem
on, et siin oli kaubatee ida-lääne suunas talvekuudel, kui jõed ja
järved kinni külmunud. (Vt Henn Moora 1983.)

Algne asula Viljandis asus teederistil keskaegsest linnast ida
pool (Altoa 1978: 52). Selline asend võimaldas ka linnuse ette
ehitada eeslinnuseid ja vallikraave.

Peale ülalnimetatud aolinnade, mida mainib Idrisi, võiks suu-
remat turgu või laadaplatsi oletada veel Ugandi keskuses Otepääl
ja Saaremaa idaosas Väikese väina ääres.

Seega on meil minu arvates kindlmaid andmeid kolmest aolinnast
Eesti alal 12.–13. sajandil: Tartu, Tallinn ja Lihula. Andmed on
erineva väärtuse ja erineva iseloomuga. Need võivad olla otsesed:
kirjutatakse, kuidas linn asutati ja vallutati (Tartu) või kuidas
seal elati (Tallinn). Andmed võivad olla ka kaudsed, kirjeldada
sündmusi ühenduses linnaga, seda otseselt mainimata (Lihula).
Kõigis kolmes kohas on tehtud arheoloogilisi väljakaevamisi.

Kõik kolm aolinna olid kindlustatud, neis asus suur tugev
linnus. Need linnused teenisid kohalesõitnud kaupmehi ja käsi-
töölisi. Talupoegkond neist otsest kaitset ei saanud: on ju mõel-
damatu, et nähes merelt tulevat vaenlase laevastikku, põgenetaks
sadamasse sellele vastu. Põgenemine peaks toimuma vastassuu-
nas, eemale lähenevast vaenlasest. See kehtib ka Tartu kohta:
vaenlase laevastik lähenes piki Emajõe. Muistse vabadussõja
käigus, kui kaubandus seisis, ei olnud ühelgi neist kolmest lin-
nusest maa kaitsmisel tähtsust. Tartu põletatakse eelvägede poolt
võitluseta aastail 1211–1212, Tallinn on 1219. a mehitamata. Ka
Lihulas ei räägi kroonik võitlusest linnuse vallutamisel.

Võõrad kindlustavad endid neis aolinnade juures olevates lin-
nustes, need on neile tuttavad kaubakohad, nüüd juba vallutus-
retkedel sillapead. Siit organiseeriti sõjakäike (ristimisretki) ümb-
ruskonna maadesse. Tagasivallutamisel eestlaste poolt toimuvad
linnuste pärast rängad lahingud. Verist lahingut Lihula all on
kirjeldatud eespool, Tallinn jääb 1223. a saarlastest ja mandrieest-
lastest vallutamata.

Linnuse jalamil asus aolinn, kaupmeeste ja käsitöölise asula. Enamik hooneid siin olid kerged, ajutist laadi, puudus ju tarvidus ehitada kindlaid, soojustpidavaid maju, sest talviti oli linn tühi, mahajäetud. Kergel asustust on konstateeritud Tartus (Metsalilik 1995). Linna mahajätmist talvekuudeks Tallinnas kirjeldab ka Idrisi: "Ta elanikud jooksevad temast ära koobastesse, mis on kaugel merest." (Kas me Idrisit Tallinna kirjeldajana üldse võime usaldada, on iseküsimus. Võib-olla kehtis kirjeldus mõne teise Põhjala linna kohta — aga millise?) Sedasama võime oletada ka Lihula puhul. Pole ju mingit mõtet elada sadama läheduses, kui sinna ei tule laevad. Tartus kui sisemaa asulas võiks siiski eeldada ka pidevamat asustust: sinna pääseb ka talvekuudel saaniteega välismaalt (Pihkvast, Novgorodist), kuid majad, nagu näitavad arheoloogilised leiud, olid ajutise iseloomuga kerged ehitised.

Aolinnas võisid peale linnuse olla ka mõned muud püsivamad hooned, näiteks sepikojad, kus ka suvekuudel oli vaja paremat kaitset vihma ja tuule vastu. Asus ju siin lahtise tulega ääs. Ka väärtuslik toormaterjal ning tööriistad oleksid võinud ajutisest ulualusest kergesti kaduda.

Erilist tähelepanu tuleb pöörata kirikutele — võimalikele kaubaladudele. Nende olemasolu ei pruugi tähendada alalise koguduse olemasolu, kuigi üksikud preestrid, valvurid või kaupmehed võisid ka siin talvituda. Nii räägib Henriku kroonika, et piiskop Meinhard tahtis Liivimaalt lahkuda 1195. (1196.) a ja sõita tagasi koos Eestis talvitunud kaupmeestega.

Jälgi kirikutest on arheoloogilistel väljakaevamistel leitud ainult Tartus, kus vanim ehitusjärk Jaani kiriku kesklöövivis pärineb ajast enne sakslaste tulekut. Ja Botaanikaaiast on leitud kaarjas alusmüüri jupp, mida saab tõlgendada kui kiriku apsiidi, kuigi muud kirikule iseloomulikud leiud sellel väikesel kaevamisalal puuduvad. Tallinnas viitab vanade tekstide analüüs kahe kiriku olemasolule Olevi- ja Sulevimäel — üks skandinaavlaste ja teine venelaste oma —, praeguse Oleviste kiriku läheduses. Mingeid jälgi sellest asustusest väljakaevamistel siiani ei ole leitud, kultuurkiht puudub.

Kiriku osatähtsust kaupmeeste gildi laoplatina tõestavad leiud ka teistest selleaegsetest aolinnadest Läänemere ääres. Nii oli Rootsisis, Sigtunas tollal üks linnakirik (St. Gertrud) asula kesku-

ses ja viis kirikut väljaspool asulat, väljaspool nn musta maad. Mõningaid neist võib siduda kindla kaupmeeskonnaga (gildiga).

Meie aolinnad muutuvad linnadeks läänemaises mõttes kindlate kirjutatud seadustega alles pärast maa vallutamist sakslaste ja taanlaste poolt 13. sajandil. Tallinn ja Tartu arenevad suurteks keskusteks, hansalinnadeks, mille tähtsus Ida-Lääne kaubanduses on suur. Ka mitu teist asulat Eestis saab linnaõigused. Põhja-Eestis, Taani aladel kehtestatakse Lüübeki õigus (Tallinnas 1248, Rakveres 1302, Narvas 1345); Lõuna-Eestis, ordu ja piiskoppide maadel seevastu Riia õigus (Tartus enne 1248, Haapsalus 1279, Viljandis 1283, Paides 1291, Uus-Pärnus 14. sajandi alul; Tallinnas kasutati Riia õigust enne aastat 1248).

Linnaks ei arene aga Lihula. Siin võis olla tegemist segase feodaalolukorraga — linnus kuulus nii piiskopile kui ka ordule. Ka võis sadam osutada ebasoodsaks Hansa kogedele. Maa tõusu tagajärjel võis laht neile laevadele jääda liiga madalaks, sisesõit sadamasse raskelt juhitavaks. Kaubandus koondus Pärnu jõe suudmesse, kus juba 13. sajandil oli Vana-Pärnus piiskoplik residents ning jõe lõunakaldal ordule kuuluv Uus-Pärnu linnus. Viimase juures asuv linn sai hiljem siin ainuvalitsejaks.

Eriline olukord oli Toolses. Sadama kaitseks oli ehitatud võimas linnus, lokaalne tagamaa oli suur ja rikas: on ju Virumaa lääneosa, Pandivere kõrgustiku ala, olnud eriti tihedasti asustatud. Kuid siinne sadam ei arenenud 13. sajandil linnaks. Kas siin on tegemist uute maavalitsejate tahtliku poliitikaga koondada kogu kaubandus Tallinnasse? On ju hiljemgi Tallinna kaupmeeskond püüdnud takistada võistlejaid: näiteks püüdis Tallinn takistada Narva vastuvõtmist Hansa liitu, mis tal õnnestuski.

Eesti põllumajanduslikus ühiskonnas võib märgata teatud hierarhilist süsteemi (Vallas 1985; Lang 1996). Suurkülad, tihti kaitstud linnustega, olid lokaalsed keskused. Kuid kuidas mahuvad sellesse agraaarsesse süsteemi aolinnad? On ju asula pool aastat tühi, elaniketa.

Algselt, kaubanduse tekkides, olid sadamakohad ja liiklussõlmed maa keskustena tähtsusetud. Aga tänu väliskaubandusele olid seal arenguvõimalused suuremad kui suurkülades. Turu ja laadaplatside osatähtsus tõusis, nad muutusid domineerivaks eriti

siis, kui võõrad vallutajad muutsid nad ka administratiivseks ja kiriklikuks keskuseks.

Kirjandus

- Altoa, Kaur 1978. Viljandi linna kujunemisest. — *Ehitus ja Arhitektuur*, nr 2. Tallinn
- Altoa, Kaur 1985. "Vene ots" keskaegses Tartus. — *Tartu — minevik, tänapäev*. Tallinn
- Altoa, Kaur 1994. *Tartu Jaani kirik*. Eesti Muinsuskaitse Selts
- Altoa, Kaur 1997. Muinasaja lõpu Tartu — kas Põhjamaade suur ristiusu keskus? — *Akadeemia*, nr 6
- Aun, M., V. Lang, P. Ligi 1983. Muististest Tartu Riikliku Ülikooli botaanikaaiia maa-aladel. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 4
- Eesti NSV ajaloo lugemik*. 1960. Tallinn
- Henriku Liivimaa kroonika*. 1982. Tallinn
- Härmson, P. 1963. Feodaalsete linnade tekkimisest Balti mere ümber, eriti Tallinna lahe ääres. — *Linnaehituse küsimusi Eesti NSV-s*. Tallinn
- Johansen, Paul 1933. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Tallinn
- Johansen, Paul 1951. *Nordische Mission, Revels Gründung und die Schwedensiedlung in Estland*. Stockholm
- Johansen, Paul 1963. Die Kaufmannskirche. — *Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum*. Visby
- Lang, Valter 1996. *Muistne Rävåla*. (Muinasaja teadus 4.) Tallinn
- Leimus, Ivar 1997. Lääne hommikumaalane ja Astlanda. — *Idatee*, nr 3
- Mandel, Mati 1993. *Läänemaa esiajalugu*. Haapsalu
- Mandel, Mati 1995. Kas muistse Hanila kuulsus ulatus tõesti Vahemere äärde? — *Lääne Elu*, 10. I
- Mandel, Mati 2000. *Lihulas muinas- ja keskaeg*. Tallinn
- Metsallik, Romeo 1995. Tartu arheoloogilisest uurimisest. — *Tartu arheoloogiast ja vanemast ehitusloost*. Tartu
- Metsallik, Romeo, Udo Tiirmaa 1983. Über die älteste Besiedelung am Fusse der Tartuer Altstadt. — *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria*, nr 4
- Miller, Voldemar 1972. *Minevikust tulevikku*. Tallinn

- M o o r a, Harri, Herbert L i g i 1970. *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts*. Tallinn
- M o o r a, Henn 1983. Pärnu—Viljandi—Tartu veetee: Müüt või tegelikkus? — *Kodulinn Viljandi*. Tallinn
- Z o b e l, Rein 1980. *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tallinn
- T a m m, Jaan 1995. Tallinna vanemast asustusest. — *Vana Tallinn*. Tallinn
- T a r a k a n o v a, S., O. S a a d r e 1955. Tallinnas 1952.–1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. — *Muistsed asulad ja linnused*. Tallinn
- T r u m m a l, V. 1964. *Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised, 161.) Tartu
- T ö n i s s o n, E. 1976. Esiajalugu. — *Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni*. Tallinn
- V a h t r e, Sulev 1993. *Kiovan Venäjä ja Viro 1030–1061*. Oulu
- V a l l a s, Ago 1985. Die Besiedelung Nordestlands am Anfang des 13. Jahrhunderts. — *ETS Rootsisis aastaraamat*. Stockholm

AGO VALLAS (sünd. 1924) on lõpetanud 1952. aastal Uppsala ülikooli statistika ja inimgeograafia erialal, täiendanud end Stockholmi ülikoolis. Töötanud pensionile jäämiseni Stockholmi linnavalitsuse statistikaosakonnas, juhtinud rahvaloendusi. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsisis liige. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Sigtuna” (1990, nr 9, lk 1887–1893) ja “100 aastat rahva- ja korteriloendust Stockholmis: Mõningaid arengutendentsse” (1997, nr 6, lk 1272–1287).

MÕRSJA SAATUS

Pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes

Mari-Ann Remmel

Vanad, stereotüüpseks kulunud kohamuistendid ei kõnele argipäevastest, tavalistest asjadest. Ikka on põhjust rääkida millestki erilisest või tähenduslikust. See käib nii loodusobjektide kui juttudes kajastuvate olukordade kohta. Noppisin arhiivimuistendite hulgast välja liminaalse¹ staatusega tegelaste — pulmaliste — käekäiku kirjeldavad lood. Tõsi küll, sünni, abiellumise ja surmaga seotud kriitiline üleminekuperiood moodustab sagedamini üleloomulikke kogemusi vahendavate muistendite põhisisu (vt Lindow 1978), ent vähemalt naisevõtt või meheleminek on kõneks mitmesugustes Eestis levinud kohajuttudes ehk *legendides*, nagu rahvas ise neid lugusid nimetab. Vaatlen lähemalt kolme tuntumat motiivi:²

1) kahe pulmarongi kokkupõrge, mis lõpeb mõne asjaosalise või nende kõigi surmasaamisega, tapmisega nimetatud kohas;³

¹Liminaalsuse 'piiril olek, ühest staatusest teise üleminek' mõiste kohta vt Rapport, Overing 2000.

²Kõrvale on jäetud intsestiteema, mis kohamuistendites samuti hoiatavat sõnumit edastab. Intsestist lähemalt vt Allik 1993, õe-venna abielu kajastusest kohapärimuses Laagus 1995.

³Antti Aarne kataloogi S 91 järgi on pruut see, kes surma saab: *Zwei Brautzüge begegnen sich auf dem Wege: Die Braut wird getötet.* (Aarne 1918.)

2) pulmarongi (ka pruudi vm asjaosalise) muut(u)mine kiivi(de)ks⁴ või puudeks;

3) kahe mehe mõrsja lõhkitõmbamine.⁵

Käsitlus põhineb umbes 360 tekstil, mida enamasti säilitatakse Eesti Rahvaluule Arhiivis. Need lood, mille juured peituvad tõenäoliselt muistses kombestikis, on Eestis olnud üsna elujõulised — paariheitmine ja seksuaalmoraal on ajast aega olnud olulised nii tegelikus elus kui ka sõnatasandil. Muistendite toimimisaega pole lihtne dateerida ja jutustajadki on selle koha pealt sõnakehvad (“vanasti”, “ennemuiste”, “paganluseajal”). Neid lugusid ei paigutata lähiminevikku ega seota oma esivanematega. Nimetagem neid siis **usundilise ja kombestikulise taustaga kohamuistenditeks**. Jälgin juttude puhul nii koha-, kombestikukui usundiaspekti. Kolme motiivi vaatlen koos seetõttu, et ühist leidub nii objektivalikus, paiknemises kui toponüümikas ning mõnikord võivad eri motiivid ka põimuda või esineda paralleelselt. Ühtlasi aitab see esile tuua paikkondlikke erinevusi.

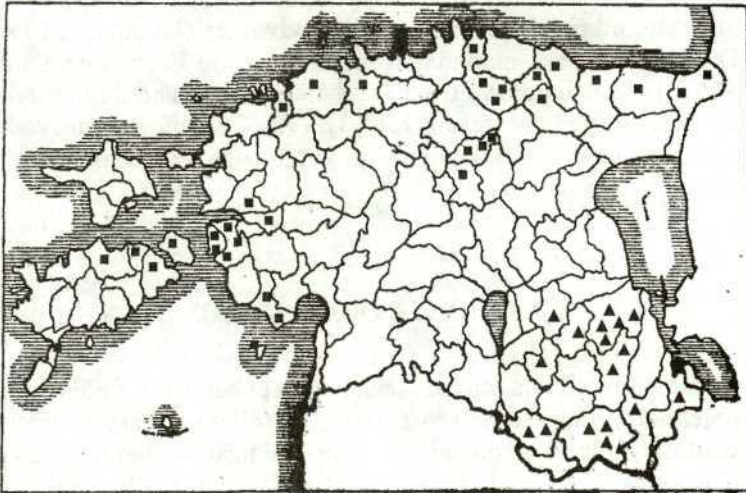
LUGUDE GEOGRAAFILINE LEVIK

Ükski motiiv pole tuntud Eesti alal ühtlaselt. Kõige laiema leviku-alaga on jutt kahe pulmarongi kokkupõrkest ja kellegi tapmisest, mille puhul võib vanades maaviljeluspiirkondades täheldada tiheidaid tuumalasiid (nt Saaremaa lääneosa, Mulgimaa, Lääne-Viru, Ida-Järva ja -Harju) ning vahealade tühjust (nii Lääne- kui Ida-Eesti sisemaa kahel pool Halliste—Helme ja Kuusalu—Haljala vahelist, keskelt ahenevat “liivakellakujulist” levikuriba). Kagu-Eesti kasinad teated haakuvad sellele piirkonnale iseloomulike *Mõrsja*-alguliste loodusnimedega.

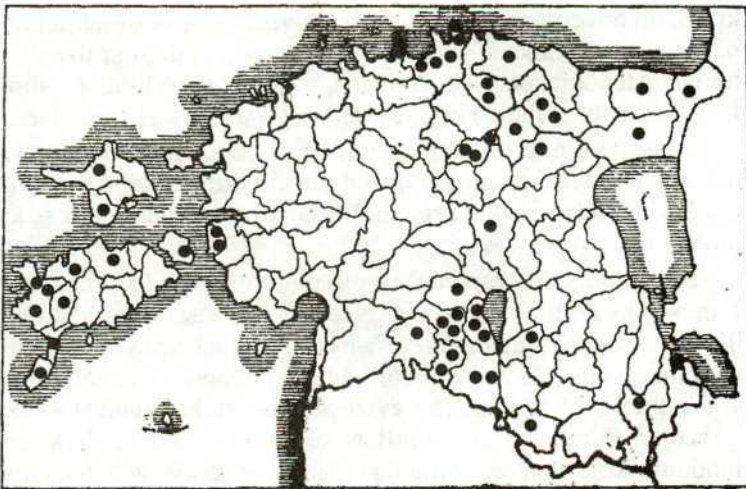
Mereranniku lähedale koondub jutt kivistunud pulmalistest (ka pruudist, pruudikirstust), mille kohta puuduvad näited Pärnu—Narva joonest ida poolt. Ülemeeliku pulmarahva kiviksmuutumisest on andmeid ka Saksamaalt (*Handwörterbuch*. . . 1927–1942,

⁴Vrd Jauhiase-Simonsuuri kataloogis tüüp D 830: *ihminen kiveksi — tietäjä kostaa, muuttaa ihmisen, hääväen kiveksi*. (Jauhiainen 1999.)

⁵Antti Aarne S 93: *Das Mädchen verspricht sich zweien Freiern: Zur Strafe wird sie mit Pferden gevierteilt*. (Aarne 1918.)

- Pulmaliste (pruudi) muutumislooga seotud objektid
- ▲ Mõrsja lõhkitõmbamisega seotud objektid

- Kahe pulmarongi kokkupõrkelooga seotud objektid

I: 173–174). Soomes on paaris läänerannikuga piirnevas maakonnas räägitud pulmaliste muutmisest kivideks (Jauhiainen 1999: D 830). Puudeks moondatud pulmalistest on Eesti Rahvaluule Arhiivi andmeil juttu vaid neljas kihelkonnas, mis kuuluvad kivisutumislugudega ühte areaali (Kad, JJn, Jür, Tõs). Eesti tuumaladel on nii mõneski kihelkonnas ühe ja sama looga seotud rohkem kui üks paik (2–5 paika).

MOTIIVI JA OBJEKTI SEOS

Muistendimotiivi ja -objekti seisukohalt pakub huvi, millist tüüpi objektidega muistendid seostuvad. Kas selles on märgata mingit seaduspära, kuivõrd on paigal eeldusi või teeb muistend ise paiga tähtsaks.

1) **Pruudi, peiu vm surmaga lõppev jutt** on ülekaalukalt seotud **kiviristidega** või **ristiga kividega**, erandina ka oletatavalt puust või rauast **ristiga**. Umbes 45 kohast 24 on kiviristid või ristikivid. M. J. Eiseni (1996: 102) arvates muutusid seda laadi kiviristid ohverdamispaikadeks, kuhu vanal ajal viidi raha, linte, paelu ja muid väikseid asju. Seitsme objekti puhul saab rahvaluuleteksti põhjal otseselt järeldada, et kõne all võiks olla **kalme**. Pole võimatu, et ristiga kivide seas võib leiduda ka piiritähiseid.

Lihtsalt **kive** on pulmaliste hukkumislooga seostatud vaid kahes kohas. Veidi enam (6) on juhtumeid, kus tavaliste ehk ristita kivide puhul räägitakse paralleelselt nii surmasaamisest kui moondumisest.

Teine arvukam grupp on mitmesugused **mäed** (9), mis vahel esinevad ka kivide asupaigana. Need on enamasti kohad, millega liitub teisigi rahvaluulemotiive ja uskumusi (nägemused, maa alla vajumine), mis võivad vihjata näiteks kunagisele kabelikohale või kalmele. Rannikul tõusevad pulmajuttude kontekstis esile nn **reomäed**, risuhunnikud, millega seostub (esmakordselt) kohast mööduja kohustus sinna midagi panna, et ära hoida õnnetust, mis teda muidu tabaks. Üheks seesuguseks paigaks on praegugi "kasutusel", turismiobjektina tuntust kogunud Ristimägi Reigi kihelkonnas.

Veekogusid on nimetatud seoses märgitud vaid paar korda Lõuna-Eestis, neil juhtudel on tegemist mingi erandliku motiivikombinatsiooniga. Ka **puud** esinevad pulmaliste haa või tapmiskoha mälestustähisena harva (Paistu, Kuusalu).

2) **Moondumisjuttude objektivalik** on mõneti teistsugune. Enamasti on kiviks moondatud pulmalisteks rannamaastikule iseloomulikud kivikülvid, harvem ka üksikkivid. Vaid üks kord on juttu pruudi moondumisest kiviristik.

Kivikülvi hulka kuuluvate kivide pühakspidamise kohta ei ole otseseid vihjeid tehtud. Teine lugu on üksikkividega — nt Kirde-Eesti kivipruudid on ühtlasi tabulised ohvrikivid.

Puudeks muutunud pulmaliste jutt iseloomustab vähemalt Põhja-Eestis selgelt pühaks peetud puid, mida ei tohtinud raiuda. Seesugune inimese-looduse suhteväljendus folklooris on eestipärane ning kannab austust hiiepaigal kasvavate puude vastu (vt ka Remmel 1997: 79).

Moondumislugude puhul tuleb kindlasti arvesse ka objektide välimuse visuaalne sobivus. Kõik pühakivid ja puud ju seesuguse muistendiga ei seostu. Kive iseloomustades on rõhutatud nende sarnasust inimesega või pruudikirstuga, räägitud on helmestest jm tunnusmärkidest. Reastikku paiknevad kivid/puud loovad võrdpildi pulmasaajaga, lai puuvõra meenutab pruudiloori.

Oletamisi võiks siiski kõigi "inimtekkeliste" loodusobjektide puhul kaaluda, kas pole tegemist kunagise mingil muul põhjusel tähtsa kohaga — seda ka siis, kui konkreetne muistenditekst sellele ei vihja.

3) **Mõrsjahukkamised** seostuvad viiel juhul samuti kiviristi või ristikiviga (Krl, Ote, Võn), ent mainitakse ka muid maastikelemente — **mägesid** (Nõo, Võn, Rõu, Vas), **orge-lohke** (Võn, Kan), **lätet** (Võn), **lompi** (Plv), **ojasid** (Võn), **sildu** (Se, Võn), **mäel asuvat puud** (Rõu), **metsa** (Krl) teeristi lähedal.

Ohverdamisteed on *mõrsja*-paikadega seostuvalt haruldased, kuigi neid mõnes teisendis siiski esineb (*Mõrsjaläte* Võnnus, *Mõrsjaristikivi/Neitsikivi* Arulas) (Remmel 1959). Neid paiku on tuntud ümbruskonnas väga hästi. Mõnel juhul on nad vastuvõtlikud ka teistsugustele muistendimotiividele (maa alla vajumine,

allika tekkimine pisaraist, mürsja jälg kivis, nägemused, varandus), mis hukkamislooga põimuvad.

TOPONÜÜMIKA

Osal muistendipaikadest on ka jutule mingil moel vastavad nimed: *Abielukivid, Kaheristi mägi, Kirstukivi, Litsmets, Mürsjaläte, Mürsjaorg, Mürsjamägi, Mürsjaristikivi, Mürsjasild, Naiskivi, Neitsikivi, Neitsirist, Peiupoisi kääbas, Pruutkivi, Pulmarongi kivid, Pulmäe küngas, Rihu ämm ehk Kangru Maret, Ristimägi, Saajamägi, Saajakivi, Valgeristimägi, Verilaskja kink, Viieristi riu* jne.

Mõned neist on tõenäoliselt tuletatud muistendi sisust, mõne paiga nimi on aga vaatlusaluste muistenditega märksa kaardsemas seoses. Vahel ei ole nimi jutuga üldse seostatav (*Lehmja tammik, Hulja männid, Odakivi mägi*), teinekord on süžeesse just kohanimest inspireerituna lisandunud nimekuju seletav lõik (*Annemägi* — pruut Ann, tegelikult kabelikohta märkiv pühakunimi; *Jaanimägi* — peig Jaan; *Mustlasemägi* — mustlaste pulmad) ning seos tundub laiema tausta teadjale kunstlik — tegemist on rahvaetümoloogiliste skeemidega. Vahel on samal paigal mitu paralleelnime, millest osa on muistendipärased, osa aga mitte (Pajumaa küla kivi külvi näide: *Pulmapere kivid ~ Pulmasaja kivid ~ Vahadekid ~ Kõidama kivimägi*). *Vahadekivi* nimi võib olla näidete seast vanim ning kunagise usundilise sisuga, vahakive esineb ka Soomes ja Eesti põhjarannikul.

Osa nimesid on feminiinse sisuga. Regioonide erinevusi võimendavad murdepärasused. Arhiiviainese põhjal on *Mürsja*-osisega toponüümid levinud ääremaadel (peamiselt Kagu-Eestis). Tasub esile tuua, et erinevalt pulmarongide kokkupõrkest on kõik lõhkitõmbamislood ühenduses koha nimega, mis enamasti on *Mürsja*-alguline. Erandiks on *Marina pettäi Rõuges, Käremägi* (oletatav koosolekute koht) ja *Neitsikivi, Neitsirist* ning *Neitsioja Võnnus, Lahenumäe kivi* Karulas. Osa *mürsja*-paiku ei ole siiski alati seotud kahe peigmehega kimbus olnud neiega, vaid mingi muu mürsjaga/noorpaariga juhtunud õnnetuse või sündmusega (vt Simm 1979: 30). On ka toponüüme, mille kohta enam juttu ei mäletata.

Kord oli noorpaar kirikust koju sõitmas. Kui nad olid saanud ühe oru keskele, olid kadunud maa alla. Pulmalised olid aga ilma noorpaarita koju sõitnud. Peale selle ei ole nähtud seda noorpaari tänapäevani. Ja noorpaari maa alla kadumise järele on pandud selle orule nimeks Mõrsja org. Mõrsjaorg asub Võrumaal, Kooraste vallas, Jõksi asun., Kanepi kihelkonnas. (ERA II 243, 24/5 (8) < Kanepi — I. Värv 1939.)

Erinevalt “mõrsjast” on sõnakuju “pruut” andnud pulmalugudes vaid ühe kohanime (*Pruutkivi* Järva-Jaanis, vrd *Brautstein* Saksamaal). Saksa keelest laenatud *pruudi* vähesust eesti toponüümide koostises rõhutab ka Jaak Simm (1979: 30). Vahel kasutatakse seda sõna (koos kontrast- või variantnimedega nagu *Peigmees*, *Isamees* vms) jutu sisu seisukohalt oluliste objektide eristamiseks. Virumaal on korra nimetatud ka *Piigakivi* ja *Naiskivi* (vrd kirjandusemõjuline *Toolse rannamehe tütar*).

Eraldi tähelepanu tahaksin pöörata *Neitsi*-algulistele kohanimedele, mis ulatuvad nähtavasti kaugemasse minevikku, sest nad on esindatud nii Põhja- kui Lõuna-Eesti pulmamuistendites (Han, VJg, Vön, Ote).

Virtsust umbes kuus kilomeetrit Tallinna poole liikudes on maanteekaldal kivi, mida kutsutakse “Neitsi kiviks”. Kivi tekkimist seletatakse pulmalistega. Kahed pulmalised olid sõitnud vastamisi, seal olid aga kurjad nõiad lähedal olnud ja moondanud pruutneitsi kiviks. Kivi kujutabki neitsit istuvas asendis. Kivi on “Rahingu mäel” vasakut kätt liikumis suunas Virtsust Tallinna. (ERA II 232, 693 (1) < Hanila khk., Massu v., Virtsu, Aida t. — Rudolf Laas < Mihkel Laas, 58 a. (1939).)

Neitsi-toponüümide esinemiskontekst rahvajuttudes ei piirdu pulmateemaga, vaid on tunduvalt laiem ja mitmekihiline. Arvukate *Neitsi*-alguliste hüdronüümidega (*Neitsijärved* ja *-lätted*) seostub tavaliselt neidude eneseuputamine (sõja eest vm). Mis puutub ohvrikividesse, siis meenutagem näiteks Läänemaal Lihula kihelkonnas asuvat *Rõkandi kivi*, mida samuti ühes tekstis *Neitsikiviks* nimetatakse. Sama kehtib ka Virumaal Kadrina kihelkonnas asuva pühakspeetud *Lindakivi* ehk *Lodikivi* kohta — viimasel juhul on teatud ka muistendit hiiu (hiidneitsi) kivikandmisest. Ülemiste järve *Lindakivi* paralleelnimena on samuti kasutatud *Neitsi rüpekivi*. Millegipärast on see nimi teiste paral-

leelnimetustega võrreldes enamasti tõrjutud positsioonis, ilmselt taandumas. Pole ehk võimatu, et nimel on mingi seos kivi maagiliste, eriliste omadustega. *Neitsi*-algulisi kohanimedid leidub ka Soomes, kus neidki seostatakse mitmesuguste pärimusmotiividega. Soome arheoloog Matti Huurre 1992. a koostatud pärimusvihjeliste kohanimede käsikirjalises loendis kuuluvad sellise osisega toponüümid usundiliste nimede kilda. Oletamisi arvab ta neid nimesid (*Neito, Neiti, Neitsyt, Neit, Neid, Piika*) osutavat naiste jaoks tabu alla pandud paikadele. Kindlamal arvamusel on ta selles osas täiendsõna *Nais-*, *Naisten-* sisaldavate nimede suhtes.

MUISTENDITE SISUTÖLGENDUSED

Eesti pulmakommete uurijad ei ole stereotüüpsetele rahvajuttudele erilist tähelepanu pööranud. M. J. Eisen (1929: 6, 1996: 102) otsib verise lõpuga lugudele põhjendust kunagisest naisetõmbamis-kombest ning näeb rahvajuttudes esineva **pulmasaajade kokkupõrke** taga naisetõmbajate ning neid taga ajama läinud jälitajate kaklust, mis võiski lõppeda ohvritega. Päris-mõrsjatõmbamisest on usaldusväärseid kohapärimusnäiteid vähe.

M. J. Eisen peab võimalikuks, et kokku võisid sattuda ka õiged pulmarongid. Kahe saaja kohtumine oli olukord, mille tekkimist ilmselt välditi ning mis tõenäoliselt seostus sedavõrd halvaendeliste uskumustega, et teandmine oli mõeldamatu. Pulmakombestikust on teada, kui oluline oli kaitsta mõrsjat teda ähvardavate kurjade jõudude mõju eest. Pulmarongi lärmasukus ja sõjakus pidid halbu jõude peletama (Tedre 1973: 56).

Nii mõneski muistendis on otsesõnu juttu mõõgavõitlusest. Hilisemates pulmakommete kirjeldustes on mainitud mõõkadega rituaalselt õhku löövaid peiupoisse, kasutusel olid spetsiaalsed pulmamõõgad. Hukkuslugudes on populaarne ka versioon, kus tapetakse ühest saajast pruut, teisest peig, ning ellujäänud pannakse paari. Veendunult öeldakse, et nõnda olnud kombeks. Mulgimaalt on teateid liisuheitmise kohta.

End kahele mehele lubanud **mõrsja lõhkitõmbamist** on samuti esitletud rituaalse kombena või siis kohtumõistmisena ühis-

kondlikku normi rikkunud tüdruku üle. Tegevus toimub vahel samuti pulmarongi teel olles, kas mõne risttee kohal vms, kui neiust ilma jäänud peigmees pulmarongile järele jõuab. Enamasti öeldakse lühidalt, et kõnealuses kohas toimus hukkamine (mõnikord ka ohvri matmine⁶). See meenutab mõneti rannikualade reomägedelugusid, kus teisendite kohaselt oli hukatud mõni naissoost taburikkuja (nt palja peaga või põlleta välja läinud naine).

Sedagi muistendit võib hea tahtmise korral käsitleda mõrsjaröövimise-eesituse valguses. Sõltub üleskirjutajast, millises modaalsuses lugu on meieni jõudnud. Domineerib patriarhaalne karistuse respektseerimine, kuid rõhutatud on ka peigmeeste "õigust" tüdrukule, nende saamahimu, hoolimatust ning tüdruku passiivset ohvrirolli (vrd Potter 1999). Detaile (alates hukkamisviiside variatiivsest kirjeldamisest) ja tõlgendusi on mitmesuguseid, kindlasti on sellelgi lool uskumuslik taust. Üleskirjutuste seas leidub ka kontaminatsioone. Rõuge *Marinamäe* puhul vaheldub mõrsjahukkamine viljavarga teise ilma saatmisega **pea mahaküandmise** läbi. See on Lääne- ja Põhja-Eestiski laialt tuntud ja sisult analoogiline taburikkumismotiiv, mis esineb nii kohamuistendites kui maastikuga seostamata teadetes ("vanasti tehti nii, oli selline tava"). Konkreetse kohaga haakuv episood on näiteks, mis peaks tõestama väite õigsust. Muide, ka kokkupõrkelugudes on selline ülesehitus tavaline. Sisuliselt kirjeldatakse neis juttudes väljakujunenud võtetega ohvritoomist millegi, seekord siis ühiskonna stabiilsust tagavate moraalinormide säilimise nimel.

M. J. Eisen toob põlluvarete lood näiteks inimohvreid käsitlevas peatükis (Eisen 1996: 12), ent normivastastelt käitunud mõrsja pooleksrebitmist ta selles seoses ei esita. Millest ikkagi kõnelevad need perifeerses piirkonnas säilinud lood? Võib-olla annaks huvitavaid tulemusi pärimuspaikade lähem uurimine ning sama paiga kohta käivate muude rahvajuttude, samuti nt läti muistendite läbivaatamine. Muidugi on selge, et varieeruv rahvajutt ei vasta kunagi adekvaatselt tegelikkusele — nii on hukkamisloo tõesuski pigem sümbolne või kaudne. Folkloristlik tõekäsitlus

⁶Mõnedes tekstides on esitatud meeldejäävaid detaile mõrsjast järelejäänud osade käitlemise kohta: näiteks maetud pooled üks ühele, teine teisele poole teed või riputatud koguni lähedase puu otsa.

võib selles mõttes osutada ajaloolaste omast mitmekülgsemaks ja paindlikumaks (vt Alver 1989).

Kord mõistnud rahvakoosolek Käremäel kohut mõrsja üle, kes oli silmakirjalikul viisil üheaegselt truudust vandunud kahele peigmehele. Kumbki peigmees polnud nõus oma õigustest taganema. See pärast seotud truudusetu mõrsja tolleaegste karmide seaduste järgi Käremäe lähedal orus jalgupidi kahe härja vahele ja tõmmatud lõhki. Kummalegi peigmehele antud pool. (AK Võn: J (4) T *Edasi*, 1967, 14. aprill.)

Kärsa Sulbikurmus, teisel pool Ahja jõge, Rápina maantee ääres, asub mõrsjaläte. Paganausu ajal lubanud üks tütarlaps kahele mehele minna, mille trahviks tõmmatud selle lätte juures pooleks. Selle sündmuse mälestuseks raiutud ühte lähedal olevasse kivisse pruudisõlg sisse; Kärsa vene kiriku ehitamise ajal (1878. a.) toodud see kivi sealt ära ja pandud kiriku alusmüüri. Kuni Võnnu kiriku ümberehitamiseni (1871. a.) rippunud selle mõrsja vöö ja peaehe kiriku siseseinal, kus neid igaüks võinud näha. (RKM II 138, 589 (30) < Võnnu — L. Rootsmäe (1961).)

Kui reaalsuse piiridesse jäävatele lugudele võib otsida tõest alust, siis kuidas peaks suhtuma lugudesse, mis jutustavad pulmarahva **muutumisest kivideks või puudeks**? Moondumismuistendesis ei ole sugugi alati juttu kokkupõrkest, piisab ka ühest kättemaksuhimulise nõia ohvriks langenud saajast.⁷ Ometi on selleski seoses sageli kõne all situatsioon, kus kaks teineteisele vastu tulnud pulmarongi ei taha kumbki teed anda ning kõige ees ratsutanud isameeste-peiuipoiste vahel puhkeb tüli. Tähtis tegelane on siingi nõid, kes vastased “seisma paneb” ehk ära moondab. Nõia ehk targa roll on osas tekstides ähmastunud või omandanud muinasjutuliku varjundi (õpilaste kirjapanekud), seda eriti Loode-Eestis. Seevastu Ida-Eestis, kus pulmarahvas sageli hoopis libahuntideks muudetakse, on nõia osa väga selgelt määratletud, moondumine ei saa toimuda iseenesest ega olla ka taburikkuja karistuseks, vaid pigem kättemaksuhimulise nõia šamanistliku vägevuse tõestuseks. Ida-Eesti pärimuse toel võib

⁷Kättemaksuhimu võis põhjustada näiteks nõia kutsumata jätmine pulma, aga on ka lugusid armukadedatest endistest peigmeestest-pruutidest, kes kas ise või nõia kaasabil üritavad neile vastumeelseid pulmi nurjata.

oletada, et arhailisem versioon kahe saaja kokkupõrkeloost on ikkagi nõidade-isameeste (“mõõgaisa”, “raudkäsi”) jõukatsumine, mis lõppes nõrgema seismapanekuga (muutmisega).

Lehmja tammikus kasvavad tammed olla vanarahva jutu järele sena sattunud sel kombel: Kord on sellel kohal kaks pulma saja või pulmaliste jõuku vastakute sattunud, kummagil olnud kaasas kanged nõiad. Ühe saja nõid olnd teisest vägevam, nõidund teised pulmalised tammedeks ühes nende nõiaga, kus nad tänaseni kasvavad. (ERA II 83, 254 (50) < Jüri khk., Rae v. — T. Wiedemann < Liisa Pikamäe (1934).)

Ennevanast oln sõuksed targad, et pand pulmasaja kinni, nii ei e saandki edasi. Kiive soos Mõtsu pool oli pulmasaja seisma pandud. Mina nägin ka selle metsa. Kased olid ees, aga kõige keskel olid mänd ja kuusk — peigmees ja pruut. Takka järgi tulid jälle kased, nasamati, kui pulmalised läksid. (RKM II 177, 411/12 (9a) < Tõstamaa, Alu k. — E. ja H. Tampere < Liisu Orik, 91 a. (1964).)

Osale libahundimuistendeile tasub nende sisulise läheduse tõttu siinkohal veidi tähelepanu pöörata.⁸ Nii Eestis kui Soomes on tuntud rahvajututüüp “Pulmarahvas soendiks”⁹ (Karjalas ka karudeks¹⁰), mida Setomaal veel praegugi meelsasti jutustatakse, hoolimata sellest, et tavaliselt puudub silmatorkava kinnismuistise või toponüümi tugi. Hundiksmuutmise jutud on mõnegi jutustaja esituses paigutunud siiski reaalsesse külaümbrusse, ehkki tänapäeval võib vist sagedamini kuulda lokaliseerimata variante (Metsala 1996: 147–148). 1999. aastal kirjeldas Ida-Setomaal üks tavatult vanapärase maailmapildiga naine meile kunagise ohvriallika asukohta just sellise koha kaudu, kus noorpaar ja 12 hobust “soest lasti” (“vazakut kätt timä lätt sis edezi koh tu imä mulle

⁸Libahundimuistendites kirjeldatud transformatsioonid on põhjalikumalt uurinud M. Metsvahi (1999).

⁹D 1001: *Hääväki susiksi — Viron sudet — tietäjä, lappalainen, huonosti kohdeltu taikavoimainen kerjäläinen noituu hääväen susiksi — morsiansusi surmataan ja nyljettäessä sen nahan alta löydetään kultaketju — sulhanen, morsian tai joku häävieraista palaa ihmiseksi saatuaan ruokaa ihmiskädestä — jäljellä hännän tynkä.* (Jauhiainen 1999.)

¹⁰D 1006: *Hääväki karhuiksi — tietäjä kostaa muuttamalla hääväen karhuiksi.* (Jauhiainen 1999.)

näüdäs et, siih nyiti siist noid, nuurpaar ärh. Sis edesi, niidü puulõ sinnä”; CD 0332 (14)), kusjuures allikas ei olnud jutuga seoses. Sündmuse toimumispaik — liivahaud ristteel Ungavitsast Lõtina poole — oli tal kui kogukonnaliikmel sõltumatu “märgina” lapsepõlvest peale hästi teada, ent meie kui võõrad oleksime sellest kohast ilmselt üprisi külmalt möödunud.

Uurijad ei tohiks tähelepanuta jätta erandlikku teavet, mis sunnib mõtlema kogumislünkadele ja küsija sugereeritud tüüpvastustele, samuti uurimisainese paratamatule fragmentaarsusele. Huvitav näide libahundijuttude vallast on üles kirjutatud Juurust. Selles loos, milles kahe peigmehe motiiv (lisaks mõrsjahukkamislugudeski esinev vormel) on ühendatud moondumismotiiviga (transformatsiooniga), räägitakse peigmehe poolt hundiks “pandud” Hiiumaa tüdrukust, kellel olnud kaks peigmeest. Mahajäetud peigmees öelnud: “kui mina ilma jäin, siis ei pea sina ka teda saama”. Lugemast tulles kadunud pruut metsa, kuni hõbekuul ta viimaks tabas. (ERA II 19, 503/5 (14) — R. Põldmäe 1929.)

Üks erandlik, kuid väga arhailisena tunduv Rõuge tekst viib mõttele, et pulmaliste muutumine looduse osaks ei pruugigi piirduda kivide, puude ja soenditega, vaid on mõistetav ja interpreteeritav märksa universaalsemalt.

Vanast ol’l pulmarong lännü. Es ole noile nõiule sääil nii saanu nigu nä tahtnu, sis tõõse ummogu ol’l tuu küla är’ kaonu ja järv ollu asõmel. Kat’s kaagatajat ojunu järve pääl, nuu ollu pruut ja peigmiis. Peigmehel ollu hal’as (roheline) kaalarätt kaalah, nii ollev kaagataja kaal hal’as. (ERA II 126, 285 (46) < Rõuge khk., Laitsna-Rogosi v., Hansi t. — A. Raadla < Kadri Sendik, s. 1872. (1936).)

Moondumislooga seotud paigas tavaliselt ei kummita, samuti ei eeldata seal mingit tõrjemaagilist käitumist nagu reomägede puhul. Tüüpsüžeele lisatud motiivid kõnelevad puude või kivide puutumatuses ja tabulisuses: puud raiudes tuleb koore alt verd, ehituse tarbeks äraviidud kivipruut ilmub unes ja nõuab tagasiviimist, kivi juurde peab tooma lambaõnne tagamiseks musti villu. Kivistunud pruuti Rakvere kihelkonnas mainitakse ühes teates ka esimest korda linna minejate initsiatsioonipaigana. Näib, et moondumismuistendite üheks ülesandeks on olnud kinnitada rituaalsete paikade tähtsust.

Nii mõnelgi pool (eriti Põhja-Eestis) on vana jutt omandanud uusi jooni, nii et ühisosaks ongi jäänud vaid kandvate tegelaste staatus. "Sotsiaalse tellimuse" ja ühiskondlike olude muutudes on pulmaliste moondumisjutte tõlgendatud vastavalt teisenenud ühiskondlikele normidele ja ka kristlikule eetikale. Mõnel pool on lisandunud laulatus ja tegelasena vaimulik, juhtumit on seostatud kirikust tulekuga. Nõid on neist muistendeist tihti sootuks kadunud ning lünka täidab kristlikku maailmapilti väljendav tegelane ("Jumal", "kurat", "vanaisa") või koguni pseudomütoloogiline Taara. (Kõige kristianiseerunuma üldpildi annavad kiriku lähedal asuva Lehmja tammikuga seotud muistenditekstid.) Muutumist tõlgendatakse kui jumalikku karistust.

Viru-Järva piirkonna kivipruutidest on osa ka vabatahtlikult kiviks saanud, eelistades seesugust saatust millelegi hullemale, näiteks meheleminekule (Palmse *Huntkivi*) või ka vastupidisele olukorrale (Metsla *Pruutkivi*): tapluses ellujäänud pruudi suhu on pandud sõnad: "Parem võiksin ma kivi olla kui ilma meheta elada!" (RKM II 11, 391/3 (1) < Koeru.)

Ida pool, kus vanad pulmakombed ja teadmine pruudi ohtlikust üleminekustaatuses kauem säilisid, on pulmalistelood selgemalt **mõrsjakesksed**. Nii surmas kui moondumises võib näha mõrsja teiseksaamise, uude staatusesse ülemineku allegooriat. Esialgne statistika, mis võtab üle-eestiliselt kokku nii tapmis- kui muutumislugudega seotud paigad (v.a mõrsja lõhkitõmbamine), on järgmine (arvestatud on tegelasi, kellega midagi juhtub):

Pinge-rida	Tegelane	Paikade arv
1	Pruut Ühest saajast pruut, teisest peig- mees (eriti Mulgimaal)	18 (+ mõlema saaja pruudid 2)
2		14
3	Pruutpaar	10
4	Kogu saaja (muutumislugudes)	10
5	Peigmees	6 (+ mõlema saaja peid 4)
6	Isamees, peiupoiss	5
7	Pruudi kirst (muutumislugudes)	3

Leidub ka veel üksikvariante (pruutpaar ja kaks isameest, pruutüdruk, peigmees ja isamees), ent näeme, et juhtpositsioonil on vaieldamatult pruut. Kui siia lisada veel mõrsjahukkamispaigad Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal, siis süveneb tahtmatult tunne, et pruudi roll pulmas on võrreldav kadunukese omaga matustel. Põhjusi, miks pruudi osa ida pool selgemalt avaldub, tuleb otsida arhailisemast kultuuritaustast. Lääne pool puuduvad teated ka **pulmade ajal pühadele puudele ohverdamisest**, mis on omane Kagu-Eesti (Seto, Võrumaa) traditsioonile. Setomaal tuleb eriti esile just mõrsja/nooriku ohvrisundus. Mõelgem ka Setos säilinud mõrsjaitkudele, milles ilmneb selgelt pruudi kui piirilseisja hirm ja ebakindlus.

Tõenäoliselt võib Lääne ja Kagu-Eesti erinevusi seletada vanade sugukondlike pulmatavade kauasema säilimisega Kagu- (või Ida-) Eestis ning varasema hääbumisega Lääne-Eestis, kus võeti varem omaks moodsamad abiellumistavad. Soomeski on täheldatud põhimõttelisi erinevusi eri piirkonnist talletatud pulmatraditsioonis — nt sai lääneosas tähtsaimaks staatusemuutus, ent Karjalas rõhutati mõrsja siirdumist oma sugukonnast võõrasse (Sarmela 1994: 27).

PIIRILVIIBIMISE FENOMEN

Pulmateemaliste kohamuistendite põgusalgi vaatlusel tulevad Eesti piires esile sügavad kultuurilised ning maastikulised erinevused. Naaberrahvastel tuntud motiivide kõrvale mahub meil mõndagi omapärast, mille aluseks võivad olla siinses pärimuses kauem vastu pidanud animatistliku loodustunnetuse ning muistsete rituaalide kajad.

Tähelepanuväärne on kahe pulmarongi kokkupõrkeloo vähe-
ne tuntus Lõuna-Tartumaal ja Võrumaal, kus pulmateema on küll märkimisväärselt esindatud, kuid enamasti muude rändmotiivide kaudu (mõrsja lõhkitõmbamine, veekogude tekke ja rännuga seostuvad sandi öömajata jätmine ning pruutpaari magatamine leivapätsidel), mis omakorda on Lääne- ja Põhja-Eestile võõrad. Moondumisjuttude poolest eristub rannikulähedane ala teisel pool paljude teistegi rahvaluulenähtuste levikupiiri, mida kutsutakse Pärnu—Narva jooneks.

Suuremale osale nimetatud paigust on tunnuslik **teelähedane asukoht**, mis näib olevat olulisem kriteerium kui objekti liik. See on muistendite sisust lähtuvalt ka loogiline. Mõnigi kord on tegemist **teelahkmega** või **teede ristiga**, mis on rahvausundi järgi äärmiselt tähenduslik, maagiliste riitustega seotud koht (vt ka Puhvel 1989). Võib täheldada, et just liiklussõlmede läheduses paiknenud objektid on kõige altimad külge võtma mitmesuguseid ökotüüpiliselt sobivaid rändlugusid. Teisest küljest pole välistatud, et teeäärne kivi, rist vm tähis märgibki teelolijatega juhtunud õnnetuse toimumiskohta. Lähemalt tasuks vaadelda seda sorti märgiliste muistendipaikade suhet kunagiste küla-, mõisa- vm **piiridega** (vrd Vilkona 1992: 19).

Muutumismotiiv haakub paljudel juhtudel looduslike pühakohtadega, mille olemus erineb halva ja kardetava mainega surmasaamispaikadest. Teedest kaugemal asuvaid pühakohti oleks ilmselt raskem pulmarongi liikumisega kokku sobitada.

Hästi on jälgitav muistendite **kohastumine keskkonnaga**: jutt muganeb mõne kohaliku traditsioonidominandiga (reomäed rannikul, "inimtekkelised" ohvrikivid Kirde-Eestis jm), mille kujunemisele on omakorda ettekirjutusi teinud loodusmaastiku eripära (vrd Honko 1979). Eriline, tähenduslik paik seob ja kohandab rändmuistendeid üksnes kohalikule kultuurimiljööle sobival viisil. Jutusidusate objektide olemus varieerub. Vaid mõnes kitsas piirkonnas saame rääkida mingit liiki objektide soodumusest seostuda eelkõige pulmateemaliste juttudega. Ehk on mõnel sellisel tuumalal pulmalistega kunagi tõepoolest midagi juhtunud?

Kiviristide ja ristikivide puhul, mis näivad olevat oma konkreetsuses ja sümboolsuses ühed eelistatumad objektid, on sagedaseks alternatiiviks nende pidamine sõjaülema või kindrali hauaks (nt Setomaalt ei ole pulmaliste-lugusid teada ühegi kiviristi kohta, mida seal ometi arvukalt leidub, küll aga jutte Rootsi sõjast). Seesugused ristikivid (ka puuristid) võivad päriselt olla mingi õnnetus- või hukkamispaiga tähised, nagu nt Lääne-Soomes (Laukkanen 2000: 5). Tava on võrreldav Ida-Soomele omase *karsikko*¹¹-traditsiooniga, samuti meie ristipuudega. Risti-

¹¹*Karsikko*-sõna tähendus on soome rahvakultuuris seostunud peamiselt mitmesuguste siirderiitustega. Kõige kauem säilis matustega

märgi tähendus on lai, ent seos surmaga on selles kontekstis ilmne. Ka tänapäeval paigaldatakse mälestuskive kohtadesse, kus keegi on surma saanud — tõenäoliselt on see kaugesse minevikku ulatuv inimlik soov muuta paik unustamatuks. Tõsi küll, kodukäijatõrjest ja hinge asupaigaga seotud kujutelmadest on ilmselt olulisem ellujäänute emotsionaalne vajadus surnut mälestada. Põhjendusi võib olla teisigi (Kõivupuu 2000: 290). On loomulik, et kirjakuultuuri ajastul täidavad vanima sümboli, maagilise ristimärgi aset sündmust ja hukku isikut täpsemalt iseloomustavad sõnad ja numbrid. Puude vähesust pulmaliste hukkamise muistendi kontekstis võiks põhjendada seesuguste puude väiksema füüsilise vastupidavusega ajas, võrreldes kividega. Tava puudesse õnnetsupaika märkivaid riste lõigata on olnud tuntud hajusalt kogu Eestis (Kõivupuu 2000: 290–291).

Reomägedega haakuvad üldjuhul just mitmesuguste **tabude** rikkumise eest karistamise-hukkamisega seotud lood. Pulma- ja pruuditeema sobitumine sellesse seosesse osutab pulmadeaegse käitumisnormistiku rangele reglementeeritusele. Huvipakkuv on reomägede seostumine esimest korda teelolijate (linnaminejate) initsiatsiooniriitustega, samuti nende tekke põhjendamine eriliste surmajuhtumitega, mida on täheldatud ka nt Soomes, Rootsis ja Briti saartel (Laukkanen 2000: 11). Pruudi või pruutpaari hukk on ühest küljest niisil käsitletav kui “**eriline, õnnetu surm**”,

seotud *karsikko*-traditsioon. Sõna on tuletatud verbist *karsia* (‘karsima, laasima’), ning on algselt märkinud puud, millel oksad alt laasitakse nii, et latva jääb pead või “kübarat” meenutav tutt. Eesti keeles puudub *karsikkole* kohane vaste, võrrelda võib seda Kagu-Eesti *ristipuuga*, mis on ka paiguti Soomes tuntud nimetus ning mille funktsiooni on neil sama. Risti lõikamist puutüvesse peab Janne Vilku kõige vanemaks märgiks, sest sellest on teateid kõige laiemalt alalt (Vilku 1992).

Ida-Soomes on tuntud nt (jahi)saagi-, piiri-, esmakordselt teelolija-, nimepäeva-, mõrsja- ja surnu-*karsikko*. Ühine joon on see, et nad kõik on **märgid, teated**. Nii surnu- kui mõrsja-*karsikko* tegemine on olnud kollektiivne rituaal, mis sooritatakse siirderiituse käigus, matuse- või pulmarongi teel olles. Sageli märgib ta kas kaudselt või otseselt mingit **piiri**. *Karsikko* võis olla ka kivi, millesse raiuti märgid. Mõrsja ning teekäija puhul on *karsikko*’ks nimetatud koguni risust teele tehtud takistusi (vrd risu- ehk reomäed!) (Vilku 1992: 16–17).

mis muudabki paiga eriliseks. Sellises kohas võis tõepoolest keegi kunagi oma otsa leida, kas just pulmaline, see on iseasi. Tuleks uurida, kas pulmateema selles kontekstis tuleb ette vaid eesti folklooris, ning kui see nõnda on, siis kas on tegemist mingi reliktiga või hoopis kohandamisnähtusega.

Maastikuelementidega seotud pulmalistemuistendid sisaldavad mitmesugust usundilist taustinformatsiooni — eelkristlikke, katoliiklikke ja hilisemaidki tõekspidamisi. Üksikjuhtudel peegelduvad tekstides ka mõisaelu-ainelised või etnilised vastulolud (nt eesti vs. saksa või rootsi pulm). Eeskätt väljendavad nad siiski **tabulist mõtlemist**.

Vaadeldud tekstikobara tuumaks on uskumus, et pulmalistega võib midagi juhtuda, neid võib tabada kas moondumine või surm — mõlemad sümboliseerivad teiseksaamist, mis puudutab sügavamalt mõrsjat kui peigmeest. Piirilrõndijateks, kuid mitte selle ületajateks tuleb lugeda ka teisi siirderiituses osalejaid: kogu pulmarahvast, -saajat või -väge — kuidas kuskil nimetatakse. Regioone ühendav on arusaam, et piirilviibijatega võib mingil põhjusel (taburikkumine, nõia kättemaks) juhtuda, et nad ei pääse üle, vaid jäävadki sellelesamale piirile, ning põlvkonniti edasiantav jutuahel tähistab üha uuesti seda tajumuslikku piiri, mida märgistavad ja sümboliseerivad tähenduslikud paigad maastikul. Või ehk kinnistasid näiteks animatistlikud moondumismuistendid jutustaja teadvuses metafoorsel moel just asjaosaliste pöördumatut üleminekut? Tegemist on igal juhul tabulist **piirsituatsiooni** kajastavate hoiatusjuttudega, mis on käibel püsinud loodusobjektide-muististe toel.

Tähenduslikud paigad annavad põhjenduse neist möödudes lugu meenutada, rituaaliga kinnitada ja sobivas olukorras taasesitada. Juri Lotmani (1999: 101) järgi täidavad seesugused looduslikud või ka inimkäega kujundatud vormid suulistes kultuurides mnemoonilise, kirja asendava **sümboli** rolli, aidates kollektiivses mälus hoida kogukonnale vajalikku informatsiooni. Säilib vaid kõnekas ja oluline teave. Rahvaluulekogujad on vanad lood nende mitmeplaanisuses ja erinevates arenguvormides ilusti kirja pannud ning missioonitundega arhiivi läkitanud. Pulmateemaliste juttude rohkus paistab eesti kohapärimuses silma, süžeed on

ehk liigagi omaseks ja tavaliseks "kulunud", peegeldades ometigi meie rahvakultuuri alalhoidlikku eripära.

Kirjandus

- Aarne, A. 1918. *Etnische Märchen- und Sagenvarianten. Verzeichnis der zu den Hurt'schen Handschriftsammlungen gehörenden Aufzeichnungen.* (FF Communications 25.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica
- Allik, J. 1993. Intsest ja selle tõlgendused. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1893–1915
- Alver, B. 1989. Historical legends and historical truth. — *Nordic Folklore: Recent Studies.* Ed. by R. Kvideland, H. K. Sehmsdorf in collaboration with E. Simpson. Bloomington: Indiana University Press, pp. 137–149
- Eisen, M. J. 1929. Pulmamõök. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat V.* Tartu, lk 5–31
- Eisen, M. J. 1996. *Esivanemate ohverdamised.* Tartu
- Honko, L. 1979. Perintein sopeutumisesta. — *Sananjalka*, 21, lk 57–75
- Handwörterbuch* 1927–1942 = Hoffmann-Kraer, E., H. Bächtold-Stäubli. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* — *Handwörterbücher zur deutschen Volkskunde.* Herausgegeben vom Verband deutscher Vereine für Volkskunde. Abteilung I: Aberglaube. Berlin—Leipzig
- Jauhiainen, M. 1999. *Suomalaiset uskomustarinat. Tyypit ja motiivit: Tarkistettu ja laajennettu laitos Lauri Simonsuuren teoksesta Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen.* (FF Communications No. 182. Helsinki 1961.) Helsinki
- Kõivupu, M. 2000. Kalmistud teede ääres. — *Meedia. Folkloor. Mütoloogia.* Tartu, lk 285–310
- Laagus, A. 1995. Kaali järv rahvapärimestes. — *Vanavaravedaja 2.* Tartu, lk 80–86
- Laukkanen, E. 2000. Osoittaako kivihakkaus surman paikan? — *Hiidenkivi*, 5, lk 10–12
- Lindow, J. 1978. Rites of Passage in Scandinavian Legends. — *Fabula*, 19. Band, Heft 1/2, pp. 40–61
- Lotman, J. 1999. Mõned mõtted kultuuritüpoloogiast (semiootiline aspekt). — *Vikerkaar*, nr 5–6, lk 97, 100–101, 104–108
- Metsala, M. 1996. Setumaa nõidadest ja ravijatest. — *Palve, vanapatt ja pihlakas.* (Vanavaravedaja 4.) Tartu, lk 144–163

- Metsvahi, M. 1999. Muundumised libahundimuistendeis. — *Lohetapja*. (Pro Folkloristica VII.) Tartu, lk 66–71
- Potter, T. 1999. Naisküsimus Rõuge kohapärimuses. — *Maaalused*. (Pro Folkloristica VIII.) Tartu, lk 66–71
- Puhvel, M. 1989. *The Crossroads in Folklore and Myth*. New York: P. Lang
- Rapport, N., J. Overing 2000. Liminality. — *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London—New York: Routledge, pp. 229–236
- Remmel, J. 1959. Mõrsjaristikivi Arulas. — *Eesti Loodus*, nr 3, lk 160–161
- Remmel, M.-A. 1997. Püha mõistest kohalugude kaudu. — *Maa ja ilm*. (Pro folkloristica V.) Tartu, lk 75–91
- Sarmela, M. 1994. *Suomen perinneatlas*. (Suomen kansankulttuurin kartasto 2.) Helsinki: SKS
- Simm, J. 1979. *Mõrsja-, Neitsi-, Pruudi-* algulised kohanimed. — *Horisont*, nr 5, lk 30–31
- Tedre, Ü. 1973. *Eesti pulmad: Lühiülevaade muistsetest kosja- ja pulmakommetest*. Tallinn
- Vilkuna, J. 1992. *Suomalaiset vainajien karsikot ja ristipuut*. (Kansatieteellinen arkisto 39.) Helsinki

MARI-ANN REMMEL (sünd. 1966) on Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur.

MARC CHAGALL. Ema ja laps

VÄÄRTUSORIENTATSIOONIDE MUUTUSED POSTSOTSIALISTLIKES RIIKIDES

Tuuli Toomere

SISSEJUHATUSEKS

Sotsialistlikult ühiskonnakorralduselt kapitalistlikule üle minnes seadis Eesti endale eesmärgiks jõuda arenenud lääneriikide perre: integreeruda Euroopa majanduse- ja poliitikasfääri, läheneda Euroopa kultuuriruumile. Pärast kümme aastat kestnud iseseisvust on huvitav küsida, millises suunas on selle aja jooksul liigutud — kas on lähenetud kunagi soovitud lääneriikide ideaalile või valitud mingi oma tee.

Ühiskonna kui terviku olemuse kohta saame informatsiooni selle liikmete soove uurides. Kajastades ühiskonna soovitud, on väärtused ühiskonna peegliks; muutused väärtustes toovad esile muutused ühiskonna olemuses. Roland Ingleharti väärtuste muutumise teooria põhjal vaetakse käesolevas artiklis materiaalsete ja postmateriaalsete väärtussuundumuste võimalusi endistes sotsialismiriikides. Artikli lõpuosas otsitakse kahe endise sotsialismileeri riigi, Eesti ja Poola väärtusteadvuse võrdlemise abil 1990. ja 1996. a uuringutulemuste põhjal vastust küsimusele, kas postsotsialistlikes riikides valitsevad samad väärtussuundumused mis arenenud lääneriikides või mitte ja kas ühiskonnas suureneb postmateriaalsete väärtuste osakaal või koguvad populaarsust materiaalsed väärtused.

VÄÄRTUSTE MÕISTE

Sotsiaalteaduste eri harud käsitlevad väärtusi erinevalt. Psühholoogias on väärtused seotud eelistuste, motiivide, vajaduste ja suhtumisega indiviidi ja grupi tasandil. Sotsioloogia käsitleb väärtusi sotsiaalsena, analüüsides ühiskondades valitsevaid norme, tavasid, ideoloogiaid. Majandusteadus kasutab selliseid väärtustega seotud kontseptsioone nagu kasulikkus, vahetustehing ja hind. Van Dethi ja Scarbrough' (1995: 22–23) arvamuse kohaselt näib üldine ja ühtne väärtuse termini kasutus sotsiaalteadustes aga puuduvat. Nende autorite määratluse järgi, mis on ka käesoleva artikli aluseks, on indiviididel kindlad abstraktsed moraaliga seotud ja ühiskonna poolt mõjutatud arusaamad soovitavast, mis muudavad indiviidi käitumise tähenduslikuks, arusaadavaks ning ka ennustatavaks¹. Iseloomustades teatud inimgruppi, on väärtused selleks kultuuriliseks aluspõhjaks, millest antud kogukonnas tegutsemisel juhindutakse. Empiirilisel saab väärtusi uurida suhtumusmuutrite kaudu. Selliseid konstruktsioone võib nimetada väärtusorientatsioonideks (Van Deth, Scarbrough 1995: 22).

Tavaliselt kasutatakse väärtuste uurimisel Rokeachi (1973) või Ingleharti (1995) meetodeid (vt *Conflicts...* 2000). Käesolevas artiklis on kasutatud üht Ingleharti väärtuste dimensiooni: vaadeldud on materiaalseid ja postmateriaalseid väärtusorientatsioone, mis peaksid kõige paremini kirjeldama ühiskonna modernsuse asetat. Materiaalsete väärtuste all mõistetakse inimese põhivajaduste, nagu toidu-, sooja-, kaitstusevajaduse rahuldamisele suunatud väärtusi, mille sisuks on üha enamate asjade omamine ning enda turvalisuse suurendamine. Postmateriaalseid väärtusi esindavad eneseväljendusetaarve, kuulumisvajadus ja esteetiline rahulduse saavutamise, mis arvestavad ka ümbritsevat elukeskkonda laiemalt.

¹Määratluse autor märgib, et antud kontseptsioon sisaldab tautoloogiat, ent ta selgitab, et väärtuse kontseptsiooni võib liigitada nn algterminiks, mida ei saagi määratleda range nominaalse definitsiooni mõistes. See aga ei tähenda, et objekti tähendust avavas ruumis poleks võimalik seoseid leida ning objekti kirjeldada (Scholl-Schaaf: *cit.* Van Deth, Scarbrough 1995: 28).

VÄÄRTUSTE MUUTUMISE TEOORIA

Ühe enim levinud väärtuste muutumise teooria, Ingleharti postmaterialiseerumise teooria kohaselt käivad industriaalsetes ühiskondades majanduslikud, kultuurilised ja poliitilised muutused käsikäes: muutused ühes vallas toovad kaasa teisenemisi teistes valdkondades. Industriaalühiskondades pole väärtustesüsteemid kujunenud pelgalt majanduslike ja sotsiaalsete muutuste ühesuunalisel mõjutusel, vaid mõjutavad sotsiaalmajanduslikke tingimusi omakorda ka ise (Inglehart, Basañez, Moreno 1998: 7–9), nende vahel valitseb seega vastastikune seos.

Indiviidi tasandil on Ingleharti postmaterialiseerumise teooria tuumaks Maslow' tuntud vajadustehierarhia, mille kohaselt huvitavad indiviidid "kõrgema astme eneserealiseerimise vajadusest" alles siis, kui "madalama astme turvalisuse vajadused" on rahuldatud (Van Deth, Scarbrough 1995: 125). Järgides Maslow' teooriat, pakkus Inglehart välja, et indiviidid püstitavad ja saavutavad oma eesmärgid hierarhilises järjekorras: näiteks vanemad generatsioonid, kes on üle elanud sõjaaja raskusi, püüdleval madalama astme vajadustega seotud nn materiaalseid väärtusi, ent nooremad põlvkonnad, kes on rahu ajal elades nooruses tunda saanud suuremat heaolu, demonstreerivad kõrgemate astmete vajadustega seotud, nn postmateriaalseid väärtusi. Hiljem asendas vajadustehierarhiat nn puudusehüpotees: väärtusorientatsiooni-des hakati vastavalt eristama materiaalseid ja postmateriaalseid väärtusi, kuid seos Maslow' teooriaga säilis.

Puudusehüpoteesi (*scarcity hypothesis*) järgi kujuneb materiaalne orientatsioon indiviidi väärtusteadvuses eaturvalisuses ja puuduses möödunud lapsepõlve tõttu ning esindab madalama astme vajadusi, nagu füsioloogilised vajadused ja kaitsuse vajadus. Samas tekivad postmateriaalsete orientatsioonide valdkonnad, nagu eneseväljenduse tarve, kuulumisvajadus ja esteetiline rahulduse saavutamise, juhul kui enne täiskasvanuks saamist on indiviidi elus valitsenud turvalisuse õhkkond (Van Deth, Scarbrough 1995: 125).

Samas kinnitavad Inglehart, Basañez ja Moreno, et kuigi uuringutes tulevad sageli majandusliku arengutaseme ja uskumuste ning väärtuste vahel esile olulised seosed, ei valitse siin

mingit üksühest korrelatsiooni. Tihti leidub kõrvalekalduvaid juhtusid, mis mõnikord päris põhjalikult oodatavast erinevad. Kuigi majanduslikud tegurid näivad toimivat olulise tõukejõuna kultuuridevaheliste erinevuste tekkimisel, pole need sugugi ainsad määravad faktorid. Kultuurilised erinevused peegeldavad vaadeldava grupi kogu ajaloolist kogemust, nii poliitilisi, sotsiaalseid, tehnoloogilisi, geograafilisi jt faktoreid kui ka majanduslikke mõjusid (Inglehart, Basañez, Moreno 1998: 5)². Bell (1973) väidab, et kultuuriliste muutuste ja seega ühtlasi ka kultuuridevaheliste erinevuste põhjuseks on muutused tööhõive struktuuris (teenindussektori suurenemine eri riikides erineval määral ja erineval ajal), Lerner (1958) ning Inkelesi ja Smithi (1974) arvates näiteks aga on kultuuri mõjutavateks teguriteks massikommunikatsiooni ja formaalse hariduse levik. Ingleharti järgi mängib majanduslik kindlustatus kultuuri vormimisel tähtsat rolli (Inglehart, Basañez, Moreno 1998: 8).

Veel tuleb silmas pidada, et kuigi väärtusorientatsioonid ümbritseva keskkonna mõjul muutuvad, on need üldiselt suhteliselt vastupidavad³. Vanemad püüavad lapsi sotsialiseerida enda väär-

²Seda väidet illustreerivad hästi Ameerika arenenud ühiskonna keskel elavad Amishi kogukonnad, kes eelistavad lihtsat elustiili kaasaegete tehnoloogiliste saavutuste kasutamisele, mis mujal üle kogu maa nende ümber käibel on. Kogukonnad elavad muust maailmast eraldatuna järgides oma tugevaid religioosseid uskumusi ja traditsioone, mis keelavad neil kaasaegete mugavuste ja tehnoloogia kasutamise. Amishi kogukonnad on üsna suletud: nende liikmed ei käi eelkoolis, õpivad oma hollandi dialekti kõrvalt inglise keelt alles koolis ja lahkuvad sealt pärast 8. klassi. Peaaegu kõik, mida kogukond vajab, toodetakse ise. Amishi inimesed on peamiselt põllumehed, aga ka puusepad, kunstislerid, sepad ning kaarikute ja hobuseriistade valmistajad. Mõned neist on poepidajad ning pakuvad teistele kaupu, mida need ise valmistada ei saa. Samal ajal kui enamik immigrante üldise ameerika kultuuriga assimileerub, on Amishi inimesed sellele üllatavalt hästi vastu pannud (Kelly, Yoder 1993; <http://www.luther.edu/~library/pages/courli/amish.htm> (August 28, 2000)).

³Siin võib näiteks tuua möödunud sajandi Saksamaa. Nõukogude režiim tegi suuri pingutusi muutmaks Ida-Saksamaa kultuuri nii, et see pooldaks marksistlikku ja ateistlikku autoritaarset režiimi, samal ajal

tussüsteemiga sarnanevasse väärtussüsteemi. Kord noorukieas juba kujunenud, on väärtused eluea jooksul visad muutuma. Tähelepanu tuleb juhtida ka asjaolule, et kuigi arenenud riikides täheldatakse postmateriaalsete väärtusorientatsioonide osakaalu kasvu ja materiaalsete orientatsioonide kahanemist, ei tähenda see, et oleks oodata materiaalse orientatsiooni täielikku kadumist ühiskonnas, sest ka healoluühiskondades eksisteerivad madalamad kihid, kellel on postmateriaalsete väärtuste kultiveerimiseks vähem ressursse.

VÄÄRTUSTE MUUTUMINE ENDISTES SOTSIALISMIRIIKIDES

Võib esile tuua kolm faktorit, mis mõjutavad väärtusorientatsioonide muutusi postsotsialistliku transformatsiooni ajal. Nendeks on sotsialismi pärand, käimasolevast sotsiaalmajanduslikust transformatsioonist tingitud elustrateegiate ümberkorraldamine ning globaliseerumisega kaasnevad probleemid (Stamenova 1999: 63). Lihtsustatult võib öelda, et sotsialismi pärand tõukab inimesi materialistliku individualismi poole, aga globaliseerumine — rahvusvaheliste organisatsioonide tegevuse laienemine eri riikidesse ning ühiskonna majanduslik ja kultuuriline avatus — toob esile postmateriaalseid väärtusorientatsioone. Tuleb küsida: kas endistes sotsialismimaades on üldse ruumi mõnele muule kui materialistlikule väärtusorientatsioonile, kui võrd nende riikide majandus on võrreldes kapitalistlike riikidega halvemas seisus, sotsiaalne kihistumine süveneb ning tihti esineb probleeme igapäevase turvalisusega? Marju Lauristin (*Return... 1997: 27*) mainib, et “paljud ülemineku aega uurivad analüütikud on märkinud institutsionaalsete reformide kiiruse ja kultuuriliste muutuste

kui lääne poolel toimus kampaania turumajanduse ja liberaaldemokraatia toetuseks. Ajavahemik 1945–1990 jättis oma jälje: Ida-Saksamaa erineb nüüd Lääne-Saksamaast, eriti postmateriaalsuse dimensioonis. Kuid võrreldes teiste maailma riikidega on Ida-Saksamaa ja Lääne-Saksamaa ikka kultuuriliselt teisele lähedal, mis tähendab, et režiimi mõju kultuurilistele muutustele on piiratud (Inglehart, Basañez, Moreno 1998: 18).

aegluse vastukäivust kui peamist takistust eduka poliitilise ja majandusliku arengu teel". Muutused väärtustes nõuavad enam aega kui majandusreformid, eri sfääride arengu vahel tekib dissonants.

Stamenova (1999: 69) ning koguteose *Return...* (1997: 249) autorite arvates on makrosotsiaalsed muutused endistes postsotsialistlikes ühiskondades väärtusorientatsioonide teisenemise peamiseks baasiks: teisenenud sotsiaalne, poliitiline, majanduslik ja õiguslik keskkond mõjutab iga aspekti inimeste elust. Turumajandus ja liberaalne demokraatia tähendavad hulka omavahel seotud mentaalseid muutusi, mida Kon (1995) kirjeldab järgmiselt: toimub üleminek stabiilselt sotsiaalselt identiteedilt, mis põhineb positsioonil mingis organisatsioonis ja millel on kindlad piirid, individuaalsele, muutuvale, teatud määral valitavale, mitmetisele enesemääratlusele. Tuleb vabaneda nõukogude ajal õpitud abitusest ning asuda ise enda elu juhtima. Kadedus kui sotsiaalse kontrolli vahend modifitseerub võistlusvaimuks. Grupi-privileegide sõltuvus kohast bürokraatlikus hierarhias asendub individuaalsete õiguste ja kohustustega. Kollektivism ja traditsionaalsus taanduvad individualismi ja modernismi ees ning sotsiaalseid muutusi kui nähtusi hakatakse võtma igapäevaste ja normaalsetena.

Kogumikus *Return...* (1997: 250) arutletakse, et lisaks "tavalisele" põlvkondade vaheldumisega kaasneva väärtusorientatsioonide teisenemise efektile, mis tähendab, et nooremad peavad kohanema vanemate noorusest mõnevõrra erineva ühiskonnaga, toimub endistes nõukogude maades radikaalsete struktuuriliste muutuste tõttu resotsialiseerumise protsess ka vanemates põlvkonnagruppides: teisenenud tingimustes peavad toime tulema õppima kõik ühiskonna grupid. Samal ajal kui noorte väärtusorientatsioonid muutuva keskkonna tingimustes alles kujunevad, ei ole vanemate väljakujunenud orientatsioonid enam muutumisaltid, küll aga kogeavad nad pidevat konflikti oma väärtuste ja muutuva ühiskonna vahel, mis sunnib neid muutustega kohanema ja oma tõekspidamisi revideerima.

MATERIAALSETE VÄÄRTUSTE SUUNAS

“Mõjuvõimsas Läänes aset leidvad kultuurilised muutused näitavad majanduslike kriteeriumide kui ratsionaalse mõtlemise ühe tähtsaima standardi rõhutamise vähenemist.” (Inglehart 1991: 1.) Samal ajal kui vähem arenenud idabloki riike iseloomustatakse üha enam kui ellujäämisstrateegiad üles ehitavaid, kus domineerivad puudusväärtused (*scarcity values*) ning kus enamasti juhitudakse vaid majanduslikest kaalutlustest — seda nii indiviidi kui ka ühiskonna kui terviku jaoks (Stamenova 1999: 64).

Stamenova väidab, et individualistlike väärtuste tõusu postsotsialistlikes ühiskondades võib seletada sotsialismiperioodil propageeritud kollektiivsete väärtuste ebapopulaarsusega ning sotsiaal-majandusliku transformatsiooniga, mille käigus mindi ühismandidilt ja “sotsiaalselt õigluselt” üle eraomanduse, võistluslikkuse, vabaduse ja sõltumatuse faasi (Stamenova 1999: 69). Kuid juba nõukogude ajal kujunes ametliku propaganda kõrvale teine igapäevamoraal, mis riiklikel paraadidel demonstreeritavast oluliselt erines (vt näiteks Ruus 1995). Pärast sotsialismi kokkuvarisemist vaadati kõike, mis oli seotud endise süsteemiga, kui oma aja ära elanut ja seega ebavajalikku. Transformatsiooni ennast teostati Lääne ideaalist lähtudes, idabloki ja läänebloki riikide standardeid, elustiile ning ka väärtusorientatsioone võrreldes (Stamenova, 1999: 69, 72). Kuigi materialistlike ja postmaterialistlike väärtusorientatsioonide uuringuid sotsialismi ajal ei korraldatud, võib arvata, et sel ajal olid arenenud lääneriikide elanikud oma väärtusorientatsioonides tunduvalt materialistlikumad kui N. Liidu rahvad. Lisaks sundis transformatsiooni käigus ilmnenu reaalsus inimesi leppima halvenenud elustandardi ja vähenenud turvalisusega. Ainelise puuduse tõttu muutusid töö ja raha esmatähtsaks, pigem peamiseks ellujäämise vahendiks kui enese realiseerimise instrumendiks (Stamenova, 1999: 69, 72). Seega, kuigi postsotsialistlike ühiskondade inimesed ihalesid Lääne heaoluühiskonda, mis oli juba alustanud liikumist postmateriaalsete väärtuste poole, sundis majanduslik olukord nende väärtusorientatsioone selle asemel üha materiaalsemaks muutuma.

Ingleharti arvates on postmateriaalsete väärtuste tekke ja tõusu eeltingimuseks pideva majandusliku ja tehnoloogilise aren-

gu taustal küpsenud mentaalne turvalisus (Stamenova 1999: 65). Arenenud riikide õitsengu otsese efektina elas iga järgmine põlvkond suurema majandusliku turvalisuse tingimustes kui eelnevate põlvkondade esindajad (vt Van Deth, Scrabrough 1995: 126). Need, kes Ida-Euroopas sotsialismiaja alguses noored olid, said tunda kommunismi ülesehitamise vaevu, "sotsialismi õitsenguaja" noored aga kogesid omamoodi materiaalselt kindlustatust, nimelt minimaalse kindlustatustaseme turvalisust, milles võisid aga peituda postmodernse mõtteviisi juured. "Sotsialism võimaldas finantsilisest vaatenurgast suhteliselt kaitstud ja rahulikku eksistentsi, seda eriti noorte jaoks. Paternalistlik riik garanteeris materiaalselt ellujäämise, seda küll madalal tasemel, kuid efektiivselt töötamise pinge puudumine lõi paradoksaalsel kombel sellised tingimused, et noortel jäi küllalt vaba aega eneseväljendustehnikate arendamiseks ja omamoodi ekstravagantse individualismi formeerimiseks." (Stamenova 1999: 70.) Kuigi ametlik poliitika nõudis kollektiividesse kuulumist ja taunis individualistlike püüdlusi ning erineda tahtmist, tekitasid subsideeritud toiduhinnad ja üür, tööga kindlustatus, tasuta arstiabi ja haridus postmateriaalsete orientatsioonide kasvuks viljaka pinnase, kus võistluskusel oli vähem kandepinda kui tänapäeval oma kohta otsiva inimvere liikmete puhul.

Erinevalt lääneriikidest said aga sotsialismiaja lõpu noored ning veel enam taasiseseisvuse alguses teismelise eas olnud tunda majanduslikku madalseisu, seega kasvasid iseseisvumisaegsed idabloki noored teistsugustes tingimustes kui läänebloki noored ja neil kujunesid teistsugused väärtused. Stamenova (1999: 66) väidab, et Ida-Euroopa majanduslikud tingimused erinevad märkimisväärselt Läänes postmateriaalsete ning laiemalt postmodernsete väärtuste formeerumisel otsustavaks saanud tingimustest. Nõukogude aja lõpuks oli majanduslik ja tehnoloogiline areng pidurdatud. Taasiseseisvunud riigid asusid turumajandusele kohaseid majandussüsteeme üles ehitama alles pärast sotsialismisüsteemi kokkuvarisemist. Segamatuks pidevarenguks aga, mis on Ingleharti arvates postmateriaalsete väärtuste tekke eelduseks, ei saa seda nimetada. Pigem on võrreldes arenenud riikidega tegemist arengu algusfaasiga, mis pakub suhteliselt madalat materiaalselt turvalisust ja seega häirib uut tüüpi väärtuste kujunemist. Stame-

nova selgitab, et ühiskondlikud väärtused moodustavad summa, mis koosneb üksteist vastastikku mõjutavatest individuaalsetest ootustest, nõudmistest ja huvidest (Stamenova 1999: 66). See- ga, kuna enamuse ühiskonna liikmete elus domineerivad raskused, mitte stabiilsus ja turvalisus, peaksid postsotsialistlike riikide väärtusorientatsioonid lääneriikide väärtusorientatsioonidega võrreldes vastassuunas nihkuma.

POSTMATERIAALSETE VÄÄRTUSTE JUURED

Stamenova väidab, et Ida-Euroopa riikides on võimalik rääkida postmateriaalsetest väärtustest, kuid individuaalsel (põlvkonna- grupi), mitte ühiskondlikul tasemel. Tema arutluskäigu kohaselt lubas töö muutunud loomus arenenud läänemaades postmateriaalsetel väärtusorientatsioonidel levida, ent Ida-Euroopa maades on postmateriaalsetel väärtustel teised juured. Postmateriaalsete väärtusorientatsioonide kandepind on seotud haridusega, mille oli nõukogude perioodil pigem kultuuriline ja ideoloogiline baas kui seos tehnoloogilise ja majandusliku buumiga, mille tagajärjeks oli töö uus loomus ja sisu lääneriikides (Stamenova 1999: 69). Domanski (vt Stamenova 1999: 68) kirjeldab sotsialistliku hariduse eripära järgmiselt: "Segased elukutsega seotud staatused idabloki riikides põhinevad pikaajalisel sotsiaalse kihistumise struktuurilisel muutmisel sotsialismiperioodi vältel ning seda võib mõista kui hariduse, elukutse staatuse ja sissetuleku mittevastavust vastandina tendentsidele lääneriikides, kus need faktorid on tugevalt seotud. Kõrge haridustase ei pruukinud nõukogude ajal seega sugugi tähendada prestiižset töökohta."

Veel võib tõdeda, et ühelt poolt oli nõukogudeaegne sotsialiseerimise stiil orienteeritud uuenduste ja muutuste asemel stabiilsuse ja stagnatsiooni säilitamisele, pigem distsiplineerituse ja kuulekuse kui individuaalse autonoomia ja vastutuse arendamisele. Iga uuendus näis ideoloogia seisukohalt kahtlane ja ohtlik (Kon 1995). Teisalt aga säilitas haridus, eriti kõrgharidus vaimu kultiveeriva funktsiooni, arendas inimeste analüütilisi oskusi läänelikul kombel.

Stamenova tunnistab, et postmodernsete väärtuste moodustumine sotsialismiajal oli seotud ka globaliseerumisega, mis tungis

sotsialistlike riikide kultuuriruumi nõukogude režiimi viimasel kümnendil (1999: 70). Kultuurivahetus tihenes veelgi, kui raudne eesriie täielikult langes. Lauristin jt rõhutavad, et kultuurilised muutused Eestis ei toimu mitte ainult sotsialistlikult korralt kapitalistlikule üleminemisega kaasnevate struktuuriliste muutuste tõttu. "Avatus läände" tähendab ka tihedamat kultuuridevahelist suhtlemist nii meedia vahendusel kui otseste kokkupuudete kaudu (*Return...* 1997: 247).

Lauristin ja Vihalemm arutlevad, et Eestis võib kiire majandusliku progressi, elanikkonna Lääne kultuuriruumi resotsialiseerumise ning noorema generatsiooni juhtpositsiooni tõttu uues poliitilises, majanduslikus ja kultuurilises eliidis üsna kindlalt prognoosida postmateriaalsete väärtuste kasvu. Ühtlasi rõhutavad nad, et pärast aastakümneid kestnud puudust ja majandussurutist on soov elada meeldivat ja mugavat elu, unelm vabastada end igapäevartiinist ja majanduslikest probleemidest vastupandamatult võimas. Nooremad põlvkonnad integreeruvad eriti kiiresti rahvusvaheliste noorte (sub)kultuuridega, omandades individuaalsed-hedonistlikud väärtusorientatsioonid, mis seal enamasti valitsevad.

Üldine nihe meeldiva ja mugava elu heakskiidu suunas vastab ka sotsiaalse defitsiidi teooriale, mida kirjeldab Inglehart (*cit. Return...* 1997: 247): elanikkonna enamik pole suutnud endale soovitud elamistingimusi luua, nende igapäevane elu on täidetud pingelise töö, praktiliste murede ja stressiga. Lauristin jt nendivad, et kuna enamik elanikkonnast elab ikka veel vaesuses ja ei suuda oma põhivajadusi rahuldada, on ka materiaalsete väärtuste osakaalu suurenemine tõenäoline (*Return...* 1997: 250).

Bauman, Homes jt (*cit. Stamenova* 1999: 71–72) on öelnud, et nii mõneski mõttes oli postsotsialistliku transformatsiooni eesmärgiks taasalustada moderniseerimist, korrata XIX sajandi Lääne-Euroopa kapitali akumuleerumise ja tehnoloogilise arengu protsesse, kui võrd kommunistide tee katkemine oli osalt põhjustatud läbikukkunud moderniseerimisest. Seega oleks ülemineku- perioodi alguses olnud vaja erakapitali akumuleerumise saavutamiseks teatud protestantliku eetika askeetlust ehk kiire elunautimise ning tarbimisest rahulduse saamise edasilükkamist nn varajaste kapitalistide poolt (Bauman, *cit. Stamenova* 1999: 72), ning ühtlasi tarbimisruumi teiste kodanike seas selleks, et värsked et-

tevõtted suudaksid kasumit toota ning et kapitalistliku ühiskonna mootor tööle hakkaks ja majanduses tekiks tasakaalustatud süsteem.

Tihti peetakse riigi majanduslikku olukorda peamiseks ühiskonna väärtusteadvuse mõjuriks, nagu ka indiviidi majanduslikku seisundit on peetud tema käitumise peamiseks määrajaks. Püüdes oma väärtusi kohandada ja muutuda üha enam Lääne inimeste sarnasteks, kohtavad inimesed igapäevaelus takistusena majanduslikku kitsikust ning lääneriikide mõistes vähearenenud ühiskonda. Nimelt nõuab mõningate lääne tüüpi väärtuste realiseerimine teatavate sotsiaalsete institutsioonide, näiteks mittetulunduslike ühenduste, tarbijakaitse, ametiühingute, korteriühistute jms indiviidide initsiatiivi koondavate organisatsioonide olemasolu, mis endistes sotsialistlikes riikides aga puuduvad või on alles lapsekingades ning funktsioneerivad halvasti. Ühelt poolt on postmateriaalsete väärtuste arenguks peale heaolu pakkumise vaja ka laiemas mõttes arenenud sotsiaalset keskkonda, nagu hariduse osakaalu kasvu ja kõrgtehnoloogiaga seotud töökohtade arvu kasvu, mida nii Eestis kui ka mujal maailmas näha võib. Teisalt aga ei nõua mõningate postmateriaalsete väärtuste väljendamine, nagu näiteks enesearendamine raamatuid lugedes ning hommikujooksuga keha treenimine erilist institutsionaliseeritust.

VÄÄRTUSORIENTATSIOONIDE MUUTUSED EESTIS JA POOLAS

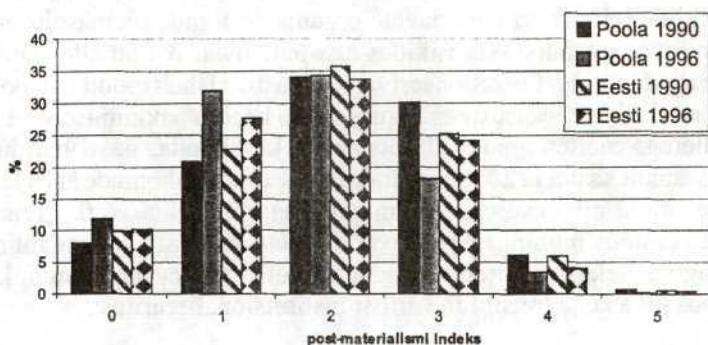
Väärtusi mõjutavaid tegureid on seega palju. Stamenova arvates toimivad postsotsialistlikes maades üleminekuperioodil kaks antagonistlikku protsessi. Postmateriaalsete väärtuste arengut Ida-Euroopas on ülemaailmse globaliseerumisprotsessi kõrval turgutamasa sotsialismiaja kultuuriliselt ja ideoloogiliselt antimodernse nooruse pärand. Vastassuuna poole kallutab aga kogu protsessi postsotsialistliku transformatsiooni modernne iseloom ning sellega kaasnev puuduse likvideerimisele suunatud tööväärtuste tähtsuse kasv (1999: 73). Stamenova väidab, et üleminekuaja alguses domineerisid sotsialismi pärand ning globaliseerumise mõju, ent hiljem, kui inimesed on jõudnud turumajanduse reaalsust kogeda, saavad mõjusamaks materiaalsed puudusväärtused, mille tulemu-

seks on väärtusorientatsioonide tähelepanuväärne mitmekesisus põlvkondade lõikes.

Järgnevalt uurime, kas ja kui kiiresti on toimunud muutused väärtusorientatsioonides ning mis suunas on nad muutunud kahe postsotsialistlikus riigis: Eestis ja Poolas. Vaadates 1990. ja 1996. a väärtusuuringute andmeid⁴, võib näha muutusi kahe idabloki riigi postmaterialismi indeksi jaotustes (vt joonis 1).

Joonis 1

Postmaterialismi indeksi jaotumine

Indeks moodustati kaheteistkümnest rahva ette seatud eesmärgist. Indiividid pidid valima kõige tähtsama ja tähtsuselt järgmise igast kolmest blokist:

I A — säilitada majanduskasvu kõrge tase,

I B — olla kindel, et riigil on tugevad kaitsejõud,

I C — kindlustada, et inimestel oleks rohkem sõnaõigust oma töö ja kogukonna asjade ajamisel,

I D — proovida muuta kaunimaks meie linnu ja maakohti;

⁴Siin on kasutatud Roland Ingleharti *et al.* (2000) 1990–1993 ja 1995–1997 aastail tehtud uuringute andmeid (*The World Values Surveys*). 1990. a oli Eestis vastanuid 1008, Poolas 938, 1996. a oli vastanuid Eestis 1021, Poolas 1153.

- II E — säilitada korda rahva seas,
 II F — anda inimestele rohkem sõnaõigust tähtsates valitsuse otsustes,
 II G — võidelda tõusvate hindadega,
 II H — kaitsta sõnavabadust;
 III I — stabiilne majandus,
 III J — liikumine impersonaalsema ja inimlikuma ühiskonna poole,
 III K — liikumine ühiskonna suunas, kus ideed loevad rohkem kui raha,
 III L — võitlemine kuritegevusega.

Vastaja sai postmaterialismi indeksi skaalal punkte, kui ta oli demonstreerinud B, F, H, J või L tähtsust.

Mõlemas riigis vähenes aastaks 1996 postmaterialistliku orientatsiooni indeksi keskmine statistiliselt oluliselt, kusjuures suurem muutus leidis aset Poolas (vt tabel 1). 1990. a oli Poolas postmaterialismi indeksi keskmine 2,1 ning Eestis 2,0, 1996. aastaks aga langes Poola postmaterialismi indeksi keskmine 1,7 skaalapunktini ning Eestis 1,9 punktini.

Tabel 1

**T-test postmaterialismi indeksi keskmiste
võrdsuse kohta Poolas ja Eestis 1990. ja 1996. a**

	Keskmete erinevus	Olulisus
Mõlemal aastal olid Poola keskmised võrdsed	0,38	0,00
Mõlemal aastal olid Eesti keskmised võrdsed	0,11	0,02
Kahe riigi keskmised olid 1990. a võrdsed	0,11	0,03
Kahe riigi keskmised olid 1996. a võrdsed	-0,16	0,00

T-test võrdleb kahe grupi keskmisi.

Olulisus näitab mõõdetud kahe grupi vahelise seose tugevuse tinglikku tõenäosust. Kui tõenäosus on alla 0,05, siis loetakse tulemus oluliseks.

Seega osutusid vähemalt 1996. aastaks postmateriaalsete väärtuste osakaalu kahandavad faktorid mõjusamaks kui neid soodustavad faktorid. Üleminekuaja kiired muutused, millega tava-

inimesel oli raske kohaneda, osalt tingituna nõukogudeaegsest uuenduste ja initsiatiivi asemel stagnatsioonile ja stabiilsuse säilitamisele suunatud sotsialiseerimisest, vähendasid igapäevast turvalisust. Töö muutus sissetulekuallikana tähtsaks, võimaldades kompenseerida nõukogudeaegset tarbimisvõimaluste defitsiiti ning vähendada suhtelist puudust eluvõimaluste muutudes. Postmaterialismi poole suunavad faktorid, nagu sotsialismiaja suhtelises turvalisuses üles kasvanud põlvkonna osamõju kogu ühiskonna väärtustepildile ning isiklike ja tööalaste kontaktide ning meedia vahendusel Lääne mõjudele avatumaks muutumine, jäid 1996. aastal materiaalseid väärtusi tootvate faktorite varju.

Suuremat postmaterialismi indeksi keskmise langust Poolas võib seletada asjaoluga, et Poolas hakkasid protestiliikumised ja sula pihta tunduvalt varem kui Eestis (*Solidarność* 1980. aastatel), mis peaks tähendama, et Poolas on postsotsialistlikud arengud kaugemale jõudnud kui Eestis (seda muidugi eeldades, et muutused neis kahes riigis olid sarnased). Poola sai varem kui Eesti tunda muutustega kaasnenud majanduslikku puudust ja anoomiat.

Lisaks muutustele kuue aasta jooksul on neis andmetes ka olulisi erinevusi kahe riigi postmaterialismi indeksi keskmises nii 1990. kui 1996. aastal (vt tabel 1). 1990. a oli Poola postmaterialismi indeksi keskmine võrreldes Eestiga kõrgem, ent 1996. aastaks oli olukord vastupidine: Eesti oli postmateriaalsem kui Poola. Seda võib taas seletada transformatsiooni varasema küpsemisega Poolas; samasugune areng toimus arvatavasti pärast 1996. aastat ka Eestis. Poola postmateriaalsema orientatsiooni põhjuseks 1990. a võis olla seegi, et erinevalt Eestist ei kuulunud Poola N. Liidu koosseisu, mis andis riigile suurema vabaduse ja võimaldas tihedamaid suhted lääneriikidega — tõsi küll, mõningate piirangutega.

*

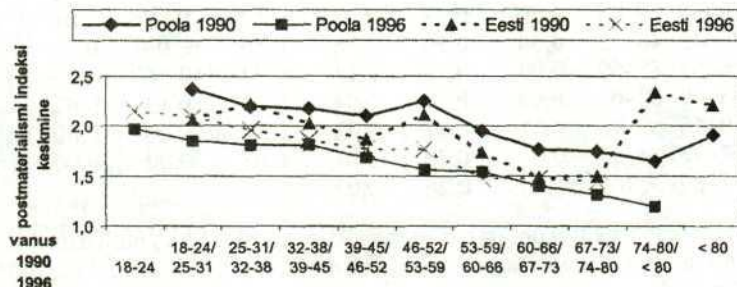
Nagu eespool rõhutatud, on väärtuste muutustest rääkides oluline vaadata põlvkondade vahelisi erinevusi. Noored loovad trendi tulevaste põlvkondade jaoks. Joonis 2 näitab, et enamasti olid nooremate vanusegruppide postmaterialismi indeksi keskmised mõlemas riigis kõrgemad kui vanematel vanusegruppidel. See peaks

demonstreerima avatuse mõju noortele, mis käib kaasas postmaterialiseid väärtusi kultiveeriva globaliseerumisega. 1990. a oli Eestis aga postmaterialismi indeksi keskmine kõrgeim kahe vanima vanusegrupi esindajate seas, kelle noorus jäi eelmise Eesti Vabariigi õitseajaga. Need vanusegrupid võisid postmaterialiseid väärtusi omandada esimese Eesti vabariigi küllaltki turvalisest keskkonnast tingituna.

Kuivõrd muutlikud olid aga vanusgruppide väärtusorientatsioonid kuue iseseisvusaasta jooksul? Aastatel 1990 ja 1996 muutus postmaterialismi indeksi keskmine Poolas oluliselt pea-aegu kõigis vanusegruppides (vt joonis 2 ja tabel 2), samal ajal kui Eestis nii ulatuslikke statistiliselt olulisi muutusi keskmistes esile ei tulnud.

Joonis 2

Sama vanusegrupi postmaterialismi indeksi keskmised aastal 1990 ja 1996

Siin võib jällegi arutleda, et transformatsiooniga kaasnevad raskused olid Poolas jõudnud inimesi rohkem mõjutada kui Eestis. Eesti puhul muutus postmaterialismi indeksi keskmine märgatavalt vaid vahetult pärast Teist maailmasõda sündinud vanuse-

grupi puhul, millesse 1990. a kuulusid 46–52-aastased ja 1996. a 53–59-aastased, mis oli ka Poolas kõige enam muutunud väärtusorientatsioonidega vanusegrupp. Asjaolu, et sama vanusegrupi postmaterialismi indeksi keskmine enamiku vanusegruppide puhul Poolas 1996. aastaks langes, nagu ka riigi üldine keskmine, teeb pessimistlikuks postsotsialistlikes ühiskondades postmateriaalsete väärtuste osakaalu suurenemise suhtes. Kuigi ülemineku käigus peaks globaliseerumisega kaasnev avatus suurenema ja suunama just eelkõige noorte väärtusi postmaterialismi poole, ei olnud see Poolas 1996. aastaks üles kaalunud materiaalseid väärtusi kultiveerivate tegurite mõju.

Tabel 2
Postmaterialismi indeksi keskmiste muutumine
kuue aasta jooksul eri vanusegruppides

vanus 1990	vanus 1996	olulisus	Poola		olulisus	Eesti	
			Eta kordaja	Eta ruudus		Eta kordaja	Eta ruudus
18–24	25–31	0,00	0,24	0,06	0,81	0,02	0,00
25–31	32–38	0,00	0,19	0,03	0,05	0,12	0,01
32–38	39–45	0,00	0,17	0,03	0,13	0,08	0,01
39–45	46–52	0,00	0,20	0,04	0,46	0,05	0,00
46–52	53–59	0,00	0,33	0,11	0,02	0,16	0,03
53–59	60–66	0,00	0,19	0,04	0,09	0,13	0,02
60–66	67–73	0,01	0,17	0,03	0,96	0,00	0,00
67–73	74–80	0,07	0,20	0,04	0,88	0,02	0,00
74–80	< 80	0,10	0,26	0,07			

Eta koefitsient (kordaja) on seosenäitaja, mis varieerub nullist üheni. Nulli lähedal asuvad väärtused näitavad nõrka seost, ühe lähedal asuvad väärtused aga tugevat seost.

Eta ruudus on seosenäitaja, mis on asümmeetriline ega eelda lineaarset seost. Eta ruutu saab interpreteerida kui sõltuva muutuja variatsiooni-osa, mida seletab gruppidevaheline erinevus.

KOKKUVÕTE

Postmateriaalsete väärtuste kasv on seotud ühiskonna turvalisusega. Üleminekul sotsialistlikult ühiskonnakorralduselt kapitalistlikule toimusid ühiskonnas mitmed muutused, mis tekitasid ebakindlust, nagu see küll üldse igasuguste muutustega kaasas käib. Reorganiseerumine peab aga ükskord jõudma faasi, mil olukorda hakatakse tunnetama mitte enam kui erilist ja ebastabiilset, vaid igapäevaselt rahuliku ja normaalsena, mis koos teiste teguritega loob tingimused postmateriaalsete väärtuste arenguks. Nagu näitasid andmed, ei olnud 1996. aastaks Eesti ja Poola veel sinnani jõudnud. Kuigi pärast iseseisvumist kujundasid inimeste väärtusteadvust endistes sotsialismiriikides mitmed postmateriaalse suunitlusega tegurid, nagu sotsialismiaja majanduslik turvalisus ning iseseisvusajaga kasvanud avatus läände ja globaliseerumise mõju, võis tõdeda, et vaadeldud postsotsialistlikud riigid on teel materiaalsete väärtusorientatsioonide poole.

Aastaks 1996 olid sellised materiaalsete väärtuste poole tõukavad tegurid, nagu sotsialismiaegsete nappide tarbimisvõimaluste avardamine, majandusliku edu kultus ja konkurents sotsialismiaja lõpu ja iseseisvusaja alguse majandusliku kitsikuse tingimustes, ning turvalisuse vähenemine kuritegevuse ja tööpuuduse tulemusena tugevamad ja suunasid arengut materiaalsete väärtuste poole, seega teises suunas kui transformatsiooni sihiks olnud lääneriikides. On ka võimalik, et kuigi osa ühiskonnaliikmete jaoks oli olukord normaliseerunud, oli see teiste jaoks muutunud veelgi ebakindlamaks kui transformatsiooni alguspäevil, mis mõjutas väärtushinnangute üldist pilti.

Kirjandus

- Conflicts in Social Development. 2000. — *Estonian Human Development Report 1999* [online]. Saadaval: <http://www.undp.ee/nhdr99/> (5. jaanuar 2000)
- Inglehart, Roland, Miguel Basañez, Alejandro Moreno 1998. *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook. Political, Religious, Sexual, and Economic Norms in 43 Societies: Findings from the 1990–1993 World Values Survey*. The University of Michigan Press

- Inglehart, Roland *et al.* 2000. World values surveys and European values surveys, 1981–1984, 1990–1993, and 1995–1997 [Computer file]. ICPSR version. Ann Arbor, MI: Institute for Social Research [producer]. Ann Arbor, MI: Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor]
- Kelly Leslie A., Doyle Yoder 1993. America's Amish Country. America's Amish Country Publications, Berlin, Ohio. Saadaval: <http://www.amish.net/lifestyle.asp> (28. juuli 2000)
- Return to the Western World. Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition.* 1997. Eds. M. Lauristin, P. Vihalemm, K. E. Rosengren, L. Weibull. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Kon, Igor S. 1995. Transition to what? Postcommunist identity confusion. — Postsotsialism ja postmodernism: homo postsovieticus postmodernistlikus maailmas. Euroopa kultuurifondi Eesti rahvuskomitee konverents 27.–28. 01. 1995 Eesti Rahvusraamatukogus
- Ruus, Viive 1995. From homo sovieticus to postsovieticus? — Postsotsialism ja postmodernism: homo postsovieticus postmodernistlikus maailmas. Euroopa kultuurifondi Eesti rahvuskomitee konverents 27.–28. 01. 1995 Eesti Rahvusraamatukogus
- Stamenova, Svetlana 1999. Work values shift tendencies during the post-communist transformation period. Possibilities and difficulties in building-up post-modern work value orientations — The Polish and Bulgarian Examples. — *The European Value System*. Ed. Jadwiga Koralewicz. Warsaw: Institute of Political Studies, Polish Academy of Sciences, and Collegium Civitas Press
- Vandeth, Jan W., Elinor Scarbrough 1995. *The Impact of Values*. Oxford University Press

TUULI TOOMERE (sünd. 1975) on lõpetanud Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna sotsioloogia alal 1999. a, Kesk-Euroopa Ülikooli sotsioloogiamagister 2000. a (akrediteeritud Lancasteri Ülikoolis Inglismaal). Töötab Tallinna Pedagoogikaülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudis teadurina ja TPÜ sotsioloogia osakonnas tarbimissotsioloogia lektorina.

MARC CHAGALL. Ronk

SEFARDI KULTUURIST

Salvador Santa Puche

Tõlkinud Triin Lõbus

Ricardole ja Sirjele

Uue aastatuhande algul on hispaaniakeelne kultuur tänapäeva maailmas üks tähtsamaid ja elujõulisemaid. Sisus või vormis on ta jõudnud igasse maailmajakku ning andnud väga olulise panuse kogu inimkonna kultuuri. Sealjuures on hispaania kultuur ka ise kirev mosaiik, mille moodustavad paljud omavahel seotud ning üksteist mõjutavad kultuurid. Nende seas sefardi kultuur, mille juured on samuti Pürenee poolsaarel.

Sefardid on 1492. a ediktiga kahtsusväärselt Hispaaniast välja aetud juutide järeltulijad. Juutide väljasaatmine pole keskaegse Euroopa kontekstis ju midagi haruldast. Seda juhtus paljudes riikides, 13. sajandil ka Prantsusmaal ja Inglismaal. Miks siis jättis just Hispaaniast pagendamine endast sellise jälje? Ilmselt on see ajalooks harukordne, et sefardid viisid endaga uude elupaika kaasa hispaania keele ja kultuuri, mida nad on tänaseni alal hoidnud.

1. SEFARDIDE AJALOOST

Kui kaugele juudi rahva ajalugu Hispaanias ulatub, ei ole lihtne kindlaks teha, peamiselt kirjalike allikate ja arheoloogiliste mälestiste puudumise tõttu. Keskajal meeldis Hispaania rabidele väita, et vastust tuleb otsida Piiblist endast. Obadja raamatus (1, 20) esineb tõepoolest esmakordselt kohanimi *S e f a r d*, mis heebreakeeles tähistab Pürenee poolsaart. Pole aga siiski võimalik,

Una cultura hispánica: la cultura sefardí.

et selle viitega oleks tõesti silmas peetud praegust Hispaania ja Portugali piirkonda.

Üldlevinud versiooni kohaselt saabusid juudid Hispaaniasse Rooma ajal alates 1. sajandist pKr, enamjaolt pärast seda, kui Tiituse väed olid Jeruusalemma 70. aastal purustanud, millega sai alguse juudi rahva diasporaa. Roomlastega võisid juudid rahu-meelselt kõrvuti asuda, neil lasti olla tähtsaimaiski linnades ja seal oma elu elada.

Rooma impeeriumi lagunemisel tungisid Hispaaniasse germaanlased: läänegoodid rajasid sinna oma hierarhiliselt ülesehitatud kuningriigi, pealinnaks Toledo. Gooti kuningad oskasid oma juudi alamate tähtsust küll hinnata, kuid samas hakkasid ristiusuga kaasnema antisemiitlikud seadused. Kui kuningas Recadero 594. a katoliikluse ametlikuks riigiusuks kuulutas, kehtestati ka esimesed tõeliselt karmid judivastased seadused. Nii pole sugugi imekspandav, et juudid nägid araablustes oma vabastajaid.

711. a kukutasid üle Gibraltari väina tunginud araablased viimase läänegooti kuninga Rodrigo ja anastasid suurema osa poolsaarest, tuues endaga islami kultuuri ja religiooni. Kristlikust Hispaaniast ei jäänud järele muud kui mõned väikesed riigikesed maa põhjaosas. Islamivalitsuse hiilgeaeg oli nn Córdoba kalifaadi periood, eriti Abd-er-Rahman III valitsusaeg. See arukas ja erudeeritud suverään, kunstide ja teaduste patroon viis Al-Andalusi (nagu tollal Hispaaniat nimetati) säravaimale õitsengule. Üks tähtsamaid isikuid Abd-er-Rahmani õukonnas oli juudist peaminister Hasday Ibn Shaprut, väga mitmekülgsest haritud mees, kes hoolitses igati oma usukaaslaste heaolu eest. Tänu sellele võisid juudid esmakordselt pärast Jeruusalemmast väljaajamist elada omaette linnaosades (hispaania keeles *Alhamas* või *Juderías*), omaenda seaduste järgi ja ise kogukonna elu korraldades. Sotsiokultuuriliselt ja teaduses esindas Al-Andalus oma aja hiilgavat taset: tänu muhameedlaste ja juutide koostööle ja sallivusele loodi tähtteoseid arstiteaduses, ehituskunstis, täheteaduses ja muudel aladel. Tõlgiti Vana-Kreeka olulisemaid autoreid, asutati ülikoole ja akadeemiaid, elavnes rahvusvaheline kaubandus.

Pärast Al-Mansuri surma 1002. aastal killunes poliitiliselt ühtne Córdoba kalifaat paljudeks väikeriikideks, kes olid alaliselt omavahel sõjajalal. Seda kasutasid ära kristlikud kuningriigid,

et arendada rekonkistat 'taasvallutust'. Alles fanaatiliste ja salimatute almohaadide sissetungi järel püüti moslemite riike taasühendada. Almohaadid seadsid juudid valiku ette: islami usku pöörduda või maalt lahkuda. Enamik, sealhulgas ka näiteks Maimonidesed, otsustas maapakku minna. Juba võimsust kogunud kristlikud kuningriigid (Kastiilia, Aragón) avasid oma väravad, et uusi juudi kodanikke vastu võtta. Kristlaste riikide tugevnedes tekkis neil uusi vajadusi nagu administratsiooni loomine, diplomaatilised suhted või maksusüsteemi korraldamine: selle kõigea said hakkama üksnes juudid, ja monarhid võtsidki nad oma riigi kaitse alla.

Kristlikus Hispaanias lubati juutidel kaua elada nende endi seaduste järgi. Üle kogu Hispaania — Toledos (mida tunti kui "Sefaradi Jeruusalemma"), Zaragozas, Geronas, Leónis, Oviedos, Barcelonas, Valencias, Burgoses, Sevillass ja mujalgi — tekkisid linnadesse juudi kvartalid. Arenes tol ajal haruldane kultuurinähtus: kolme erineva religiooni kooslus võimaldas ühendada nii kristlaste kui juudi ja islami õpetlaste jõud. Selle tõestuseks on kuulus Toledo tõlkide koolkond, millele pani aluse Alfonso X Tark.

Sõbralik ja harmooniline kooselu ei olnud siiski täiuslik. Katoliku kirik nõudis üha uusi juudi elanikkonda diskrimineerivaid seadusi. Sageli neid küll eirati ja ei rakendatud täie rangusega, kuid 14. sajandil hakkasid paljude kristlaste seas endast märku andma tõeliselt juudivaenulikud meeleolud. Esimese Hispaania juutidele traagilise sündmuse põhjustajaks saab Écija (Sevilla) klerik Ferrand Martínez, kes oma jutlustega ässitas rahvahulki juudi kvartaleid rüüstama. 1391. a langesid kogu Hispaanias paljud juudi linnaosad rünnakute ja hävitustöö ohvriks. Et eluga pääseda, võtsid mõnedki juudid vastu ristiusu.

On selge, et hirmuga peale sunnitud usuvahetus ei saanud olla kuigi siiras, mistõttu paljud pöördunud hakkasid harrastama nn krüptojudaismi, tähendab järgisid salaja edasi oma juudi usku. Just selliste pöördunute vastu võitlemiseks loodigi 1478. a Püha Inkvisitsiooni kohus. See asutis moodustas tõeliselt hirmuäratava võimuaparaadi. Judaismi tagasipöördunuid paljastati, vangistati, piinati; protsess lõpetati tihti autodafeega: nii nimetati tseremoo-

niat, kus süüdistatav pidi valima kiriku rüppe tagasipöördumise või tulesurma vahel.

Kogu 15. sajandi vältel süvenes juutide tagakiusamine üha, eriti fanaatilise ja järeleandmatu jutlustaja Vicente Ferreri õhutusel, kes taotles kõigi juutide katoliku usku pööramist, ent "katoliiklike kuningate" (*Los Reyes Católicos* — Fernando II ja Isabel I) trooniletõus näis esialgu toovat judeofoobia mõningast vaibumist. Mõlema peanõunikud olid juudid ja tänu juut Isaac Avrabanelile leiti raha Granada vallutamiseks (1492). Granada kuningriigi langemine panigi moslemite valitsusajale Hispaania punkti; ja tundus, et kogu maa poliitiline ühendatus on saavutatud. 1492. a märtsis kirjutasid "katoliiklikud kuningad" aga alla ediktile, millega anti Hispaania juutidele, kui nad ei nõustu ristiusku pöörduma, kolmekuuline tähtaeg maalt lahkumiseks. On raske öelda, mis seda ajendas. Edikti enda sõnul takistavat nende lähedus pöördunud kristlust tõeliselt ihu ja hingega omaks võtmast. Mõnede ajaloolaste arvates oli peapõhjuseks maa religioosse ühtsuse taotlus, teised näevad siin püüdu riigis rahaasju võtta kristlaste kätte. Kindel on vaid see, et enamik Hispaania juute eelistas oma usust taganemisele maapagu. Hispaaniast lahkus ligi 300 000 inimest. Umbes neljandik juudi elanikkonnast otsustas aga siiski usku vahetada. Pöördunud ja nende järeltulijad mängisid hiljem Hispaania ajaloos olulist osa, nagu tõestavad sellised nimed nagu Teresa de Jesús, Fernando de Rojas, Mateo Alemán, Christoph Kolumbus, Luis de León, Góngora. Loomulikult hoidis inkvisitsioon usku vahetanuil valvsalt silma peal, selgitamaks, kas pöördumine on olnud siiras või mitte.

Kuid mis sai neist, kes lahkusid? Esimese sihtkohana suundus enamik naaberriiki Portugali, lootuses, et edikt tühistatakse ja nad võivad peatselt Hispaaniasse tagasi pöörduda. Kuid 1497. a kirjutas Fernando ja Isabeli tütreaga abiellunud kuningas Manuel I omakorda alla ediktile, millega aeti juudid välja ka Portugalist. Suur osa neist sai peatuspaigaks Põhja-Aafrika, eelkõige Maroko ja Alžeeria. Kuigi tuli alluda islami seadusele, lasti neil seal rahulikult elada kuni 20. sajandini. Marokos, kus neid nimetatakse *megorašim* 'väljaaetud', rajasid juudid oma kogukonnad, säilitades hispaania keele ja traditsioonid. Vähem oli Hollandis asuvaid juute, kes võtsid seal vastu ka Hispaaniast inkvisitsiooni

eest põgenenud pöördunud. Kuid olulisim osa asus Otomani impeeriumi. Tundes Hispaania juutide teadmisi ja tehnilisi oskusi, avas sultan Bayecit II väljasaadetuile, kes siin kandsid juba nime-tust *sefardid* 'hispaanlased', oma impeeriumi väravad. Sefardide panust Otomani impeeriumi arengus on raske üle hinnata: nad tõid siia trükikunsti ja õpetasid türklasi püssirohtu kasutama, viisid edasi majandust, teadust, kunsti ja kaubandust. Räägitakse, et nähes oma uute kodanike väärtust, olevat sultan Bayecit II hüüatanud: "Ja seda Fernandot kutsutakse veel targaks, kui ta ometi oma riigile vaesust ja minu omale rikkust on toonud!?"

Juudid asusid elama kogu Otomani riigi aladele. Nende rajatud kogukonnad Istanbulis, Bukarestis, Jeruusalemmas, Sarajevos, Sofias, Izmiris, Kairos, Thessalonikis ja mujal jõudsid heale järjele ning teistpidi ulatusid nad Viinigi. Sajandeid leidsid nad seal sallivat kohtlemist, mis võimaldas neil elada rahumeelselt Türgi impeeriumi muude rahvaste kõrval. Pürenee poolsaarest täielikult eraldatuna hoidsid sefardid viissada aastat alles oma hispaania keelt, kultuuri ja traditsioone.

Üks sefardi ajaloo väljapaistvamaid isikuid on Sabetay Sevi. See 17. sajandil Izmiris sündinud hoolas religioossete raamatute uurija jõudis neid lugedes järeldusele, et tema on Iisraeli Messias, Jumala enda saadik. Tekkis suur elevus: Sabetay Sevi võitis kiiresti innustunud rahvamasside poolehoidu, kes tervitasid teda kui lunastajat. Kui kuuldus sellest sultan Mehmet II kõrvu jõudis, kutsus ta Sabetay Sevi enda ette ning nõudis, et too tõestaks, et on Messias: peatagu nooltesadu, mis kuninglikud vibukütid tema poole lendu saadavad. Viimasel hetkel ütles Sabetay oma Messiasosast lahti ning palus sultanilt armu. Ülejäänud elupäevad tuli tal vangikongis veeta. Tema jüngrid aga pidasid teda endiselt lunastajaks, pannes aluse Türgis tänapäevani tegutsevale salasektile, mille liikmeid nimetatakse *dunmes*.

19. sajandist peale tabasid Otomani impeeriumi mitmed kriisid, mille tagajärjel riik kaotas järk-järgult suure osa oma valdusist. Balkani sõdadega, mis tõid serblastele, bulgaarlastele, rumeenlastele ja kreeklastele iseseisvuse, sattusid sefardid haju-tatult elama uutesse riikidesse, mille seadused ei ole olnud juutide suhtes sageli kuigi soosivad. 20. sajandi alguse majanduskriisi

ajal emigreerusid paljud sefardid Ameerikasse, rajades uusi kogukondi nii Ühendriikides kui Ladina-Ameerikas.

Mustafa Kemal Atatürki võimuletulek 1920. aastatel tõi kaasa Otomani riigis, millest nüüd sai Türgi Vabariik, suuri ümberkorraldusi. Atatürki ilmaliku poliitika eesmärgiks oli vähemuste integratsioon, mis puudutas ka sefardi kultuuri Türgis.

Surmahoobi andis Euroopa sefardidele mõistagi Saksa natsismi massihävituspoliitika. Teise maailmasõja aastatel hävitati surmalaagrites enamik Jugoslaavia, Rumeenia ja Bulgaaria sefardi kogukondi. Kõige traagilisemalt puudutas see Thessalonikit, kus juudid moodustasid 70% elanikkonnast. 56 000 Auschwitzi saadetud juudist tuli eluga tagasi kõigest 1200. Vaid Bulgaarias pääsesid sefardid tänu sealsele rahvale ja riigivõimule suuremast hävitamisest.

Pärast sõja lõppu suundusid vähesed ellujäänud Palestiinasse, kus 1948. a kuulutati välja Iisraeli riik. Sefardid, kes moodustavad uue riigi elanikest 20%, on etendanud selle ülesehitamisel ja arengus olulist rolli. 1980 valiti üks neist — Isaac Navon — isegi Iisraeli viiendaks presidendiks.

Praegu elab suurem osa sefardidest Iisraelis. Arvestatavaid sefardi keskusi on ka Ameerika Ühendriikides (New Yorgis, Los Angeleses, Cincinnatis, Seattle'is jm), Ladina-Ameerikas (Mehhikos, Venezuelas, Argentinas) ja Türgis (eelkõige Istanbulis).

Sajandeid ei tundnud Hispaania sealt lahkunud juutide saatuse vastu huvi. Alles 20. sajandi alguses kohtus senaator Angel Pulido oma reisil mööda Doonau-maid kahe Bukaresti sefardiga ja tundis nende kõnes ära hispaania keele, olgugi erineva Pürenee poolsaarel räägitavast. Ta alustas Hispaanias sefardi kultuuri tutvustavat kampaaniat ning tegi isegi ettepaneku anda kõigile sefardidele Hispaania kodakondsus. Kuigi Pulido kampaania ei olnud nii edukas, kui ta oleks soovinud, saavutati sellega ometi, et intellektuaalide ringkonnad said teadlikuks kodumaast täielikult ära lõigatud hispaanlaste olemasolust. Tänu sellele hakati teoks tegema esimesi sefardi kultuuri käsitlevaid keeleteaduslikke ja muid uurimusi. Tuli aga oodata 1992. aastani, juutide väljasaatmise 500. aastapäevani, et Hispaania seda ajaloolist eksimust kuningas

Juan Carlos I enda suu läbi tunnistas ning vabandaks sefardide ees "katoliiklike kuningate" pagendusedikti pärast.

2. SEFARDI KEEL — ESPANJOO

Keskaegses Hispaanias olid juudid mitmekeelsed: nad rääkisid araabia, heebrea (mida Piibli keelena peeti pühaks keeleks) ja hispaania keelt, mis oli tol ajal kujunemisjärgus. Pärast 1492. a väljasaatmist sai valdavaks viimane, millele lisaks rääkisid Hispaania juudid veel katalaani, galeegi või mõnd teist Pürenee poolsaare dialekti.

Sefardid viisid niisiis endaga kaasa 15. sajandi hispaania keele, mida nad on alal hoidnud tänase päevani; haruldane nähtus inimkeelte ajaloos! 1620. a paiku oli juba tegemist täiesti omaette ja kodumaisest hispaania keelest eristunud keelega. Lingvistidele on sefardi keel seetõttu tõeline keskaegse hispaania keele elav muuseum. Nii näiteks on sefardi keele foneetika peaaegu sama mis keskaja hispaania keele oma: see eristab helilisi ja helituid konsonante; on säilinud labiaalse frikatiivi ja klusiili opositsioon; säilinud on sõnaalguline *f* — (näiteks *harina* asemel *farina*) jne. Samuti kasutab sefardi keel rohkesti sellist sõnavara, mida tänapäeva hispaania keel käsitab arhaismina. Loomulikult on ka sefardi keel arenenud ja selles on toimunud hoopis teistsuguseid muutusi kui Pürenee poolsaare keeles. Espanjool on pidevalt mõjutusi saanud neiltki keeltelt, millega kõrvuti elati. Seetõttu moodustavad suure osa sefardi leksikast türgi, kreeka, araabia, heebrea ja slaavi päritolu sõnad. 19. sajandil püüdis üks filantroopiline Prantsuse juudi selts (*Alliance Israélite Universelle*) Vahemeremaade hajutatud juudi kogukondade kultuuritaset tõsta, asutades selleks tähtsamates sefardi keskustes arvukalt koole ja akadeemiaid. Seeläbi sattus sefardi keel prantsuse keele tugeva mõju alla, sellest võeti üle laensõnu ja isegi mõned süntaktilised konstruktsioonid.

Teine oluline sefardide keel espanjooli kõrval on nn ladiino: selle aluseks on heebrea keele sõnasõnaline tõlkimine hispaania keelde. Ladiino kasutamine piirdub sünagoogiga, see on vaid didaktiline ja liturgiline keel.

Võiks küsida, miks hoidsid sefardid alal selle maa keele, mis neid nii julmalt oli kohelnud. Põhjusi on mitu, kuid kõige tähtsam on kahtlemata see, et hispaania keelest sai sellele hoopis teistsuguste rahvaste seas elavale inimrühmale nende identiteedi sümbol. Otomani impeeriumis eristusid sefardi juudid ülejäänud rahvastest just oma keele poolest. Et kaubandus oli suures osas sefardide pärusmaa, pidid paljud armeenia, kreeka ja türgi kaupmehedki espanjooli ära õppima, et edu saavutada.

Viie sajandi jooksul säilitasid ja löid sefardid rikka kirjanduse, mis veel uurimist ootab. Palveraamatute ja piiblikommentaari-de kõrval hoidsid sefardid alal hispaania keskaegseid romansse sellisel kujul, nagu nood nende väljasaatmise hetkel olid. Lisaks sellele tekkis mahukas vanasõnatraditsioon, rikkalik jutuvara, kõrgetasemeline autoriluule ja isegi ajakirjandus, näite- ja proosakirjandus. Pöördelise traagilise sündmusena tõuseb sefardi keele ajaloos loomulikult esile natside tapatöö, mis samuti puudutas juutide teist olulist keelt jidišit. Arvatakse, et koonduslaagrites hukkus ligi 80% espanjooli kõnelejatest. Iisraeli riigikeeleks on heebrea keel, ivriit, tegelikult ainus keel, mis võis ühendada kogu elanikkonda. Nii on uutele põlvkondadele espanjool jäänud vaid perekonnaringis kasutatavaks keeleks.

Kuni 1980. aastateni kestis espanjooli langusjärg, mis viis selle keele hääbumise äärel. Õnneks tekkis aga sefardide seas liikumisi — näiteks Iisraelis ajakirjanik Moshe Shauli, Prantsusmaal lingvist Haim Vidal Sephiha eestvedamisel —, mis on seadnud eesmärgiks oma keele täieliku taaselustamise. Espanjooli on hakatud õpetama kõrgkooli tasemel (nagu paljudes ülikoolides peale Iisraeli ka näiteks Prantsusmaal, Ameerika Ühendriikides ja mujal). Antakse välja uusi grammatikaõpikuid, koostatakse tekstide antoloogiaid, mitmekeelseid sõnaraamatuid jne. Espanjoolikeelsete ajalehtede arv on kolmekordistunud (*Shalom Türgis*, *Aki Yerushalayim* Iisraelis, *Erensia Sefaradi* Ameerika Ühendriikides, *Los Muestros* Belgias, *La Lettre Sepharade* Prantsusmaal jt), seda keelt õpetatakse mitmelgi maal ja seda võib kuulda raadios ja televisioonis. Iisraelis on isegi moodustatud *Autoridad Nacionala de la Cultura Djudeo-espanyola*, asutus, mille eesmärgiks on sefardi kultuuripärandi kaitse. Uute espanjoolikeelsete kirjanike esiletõus on taaselustanud ka sefardi kirjanduse: luules paistavad

silma Avner Perez, Margalitt Matitiahu, Rita Gabay Simantov jt, näitekirjanduses Matilde Koen-Sarano ja Sara Benveniste Benrey, eepilise proosa alal noor Eliezer Papo; folkloristidest väärib märkimist Matilda Koen-Sarano.

Espanjooli kõnelejade praeguse arvu kohta puudub usaldusväärne statistika, sest enamik neid on geograafiliselt hajutatud. Kahtlemata Iisraelis on neid kõige rohkem, umbes 200 000. USA-s on see arv umbes 35 000, Türgis ja Balkanil 40 000. Lisaks sellele on arvestatavaid sefardi kogukondi ka Lääne-Euroopas ja Ladin-Ameerikas.

Sefardi keele õpetamine akadeemilisel tasemel on üks näide sellele kultuurile viimastel aastatel omistatud tähtsusest. Ülikoolle, mis on espanjooli oma õppeplaanidesse lülitanud, on palju, neid on nii Iisraelis kui Ameerika Ühendriikides, Prantsusmaal ja Bulgaarias. Ka Eestis on tänu Ricardo E. Mateo Durandi ja Jüri Talveti eestvedamisele hispaania filoloogia üliõpilastele korraldatud seminar sefardi kultuurist, et tulevaste hispanistide silmaringi laiendada ja täiendada nende teadmisi sellest hispaaniakeelse kultuuriruumi vähetuntud osast.

Olgu käesolevale ülevaatele lisaks kaks teksti tänapäevasest espanjooli luulest nii originaalkeeles kui Mari Laane eesti tõlkes.

VIJITA

Avner Perez

Esta noche vo a vijiar
tu sfuenyo
Pasare invizible
por los caminos
mas eskondidos
para plantar
flores imensas
i yasiminikos menusos
en tus verdjeles

Tu te vas a despertar
a una manyana klara
de amor,
kaje emborachada

KÜLASKÄIK

Avner Perez

Täna öösel külastan
su unenägu
Nähtamatult käin
mööda salajasemaid
teid
et istutada
sinu aedadesse
tohutuid lilli
ja väikesi jasmiine

Ja sina ärkad
selgel
armuhommikul
peaaegu joobununa

sin saver nada
de mi vijita.

teadmata vähimatki
minu külaskäigust.

VIAJE

Matilda Koen-Sarano

Sielo de fuego
mar de kobalto
palmas djigantes
fuyen de mi.

Sovre los vidros
gotas briyantes
entre las luzes
biven de si.
Arvoles pretos
en dos filares
vianen de leshos
kontra mi.

Lagrimas keyantes
a tus palavras
sovre mis lavios
korren ansi.
Kae la noche
no ay estreas
sientos tu alma
leshos de mi.

Todo sta dicho
sin esperansa
va mi kamino
verso la fin.

RÄNNAK

Matilda Koen-Sarano

Leegitsev taevas
koobaltist meri
tohutud palmid
põgenevad mu eest.

Aknaklaasidel
oma elu on
säravail piiskadel
valguskiirtes.
Mustad puud
kahes reas
tulevad kaugusest
mulle järele.

Palavad pisarad
sinu sõnades
voolavad nii
mu huulile.
Laskub
tähitu öö
tunnen su hinge
nii kaugel.

Kõik on öeldud —
lootusetus
ja minu tee
viib lõpule.

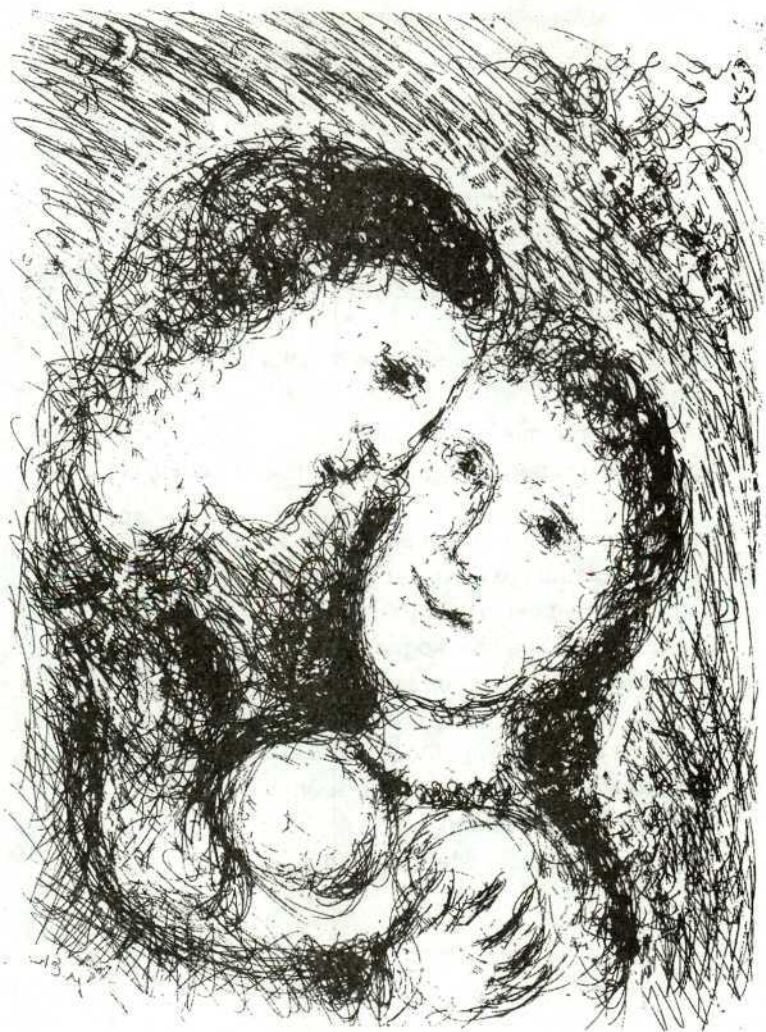
Kirjandus

- A e l i o n , J. 1998. *Salonique, raconte-nous tes histoires*. Tarascon
B a e r , Y. 1981. *Historia de los judíos en la España cristiana*. Madrid
B l á z q u e z M i g u e l , J. 1988. *Inquisición y criptojudaismo*. Madrid

Sefardi kultuurist

- Blázquez Miguel, J. 1989. *Toledo, historia del Toledo judío*. Madrid
- Carasso, E. 1996. *L'échelle de Jacob*. Tarascon
- Díaz-Mas, P. 1993. *Los Sefardíes: historia, lengua y cultura*. Barcelona
- García Atienza, J. 1978. *Guía Judía de España*. Madrid
- Gonzalo Maeso, D. 1960. *Manual de historia de la literatura hebrea*. Madrid
- Koen-Sarano, Matilda 1999. *Tabela del verbos en djudeo-espanyol*. Jerusalem
- Koen-Sarano Matilda 2000. *Manual de djudeo-espanyol para prinsipiantes*. Jerusalem
- Millas Vallicrosa, J. M. 1967. *La literatura hebraico-española*. Barcelona
- Rafael, Shmuel 1998. *Curso avanzado y superior de judeo-español*. Tel-Aviv
- Santa Puche, Salvador 1997. *Aspectos lingüísticos para el estudio del judeo-español*. Bruselas
- Santa Puche, Salvador 1998. *Introducción a la literatura de los judíos sefardíes*. Valencia
- Santa Puche, Salvador 1999. *Antolojia de Poetas Sefaradis Kontemporaneos*. Valencia
- Santa Puche, Salvador 1999. *La Creación literaria en lengua sefardí a través de sus textos*. Murcia
- Santa Puche, Salvador 2000. *La ermoza Ester*. Valencia
- Sephiha, H. V. 1979. *L'agonie des judéo-espagnols*. Paris
- Sephiha, H. V. 1979. *Théorie du Ladino: deutéronomme*. La Sorbonne
- Sephiha, H. V. 1986. *Le judéo-espagnol*. Paris
- Varol, M. C. 1998. *Manuel de judéo-espagnol*. Paris

SALVADOR SANTA PUCHE (sünd. 1971) on hispaania filoloog ja doktor, kes on avaldanud Hispaanias kolm sefardi kultuuri käsitlevat raamatut ning kümneid artikleid Iisraeli, Ameerika Ühendriikide, Prantsuse, Kreeka, Türgi, Inglismaa, Hispaania ja Belgia ajakirjades. Ta on kirjutanud ka draamateoseid ja ühe romaani. Tartu Ülikoolis on ta külalisprofessorina juhendanud seminari sefardi keelest ja kirjandusest.

MARC CHAGALL. Armunud

LUULET

Jehuda Amichai

Tõlkinud Kalle Kasemaa

INIMESEL ELUAJAL

Inimesel eluajal pole aega, mis annaks talle
aega kõigeks.

Tal pole aega, mis annaks talle
iga asja jaoks aega. Kogujal polnud seda öeldes õigus.

Inimene peab vihkama ja armastama ühtaegu,
samade silmadega nutma ja naerma,
samade kätega kive pilduma
ja samade kätega kive koguma,
armastama sõjas ja sõdima armastuses.

Vihkama ja andeks andma, meeles pidama ja unustama
ning korrastama ja segi ajama, sööma ja seedima
seda, mida pikk ajalugu
teeb väga paljude aastate jooksul.

All rights in the original Hebrew version are reserved by the estate of Yehuda Amichai.

Worldwide translation copyright reserved by the Institute for the translation of Hebrew Literature.

Inimesel eluajal ei ole aega.
Kui ta kaotab, otsib ta,
kui ta leiab, unustab ta,
kui ta unustab, armastab ta,
ja kui ta armastab, hakkab ta unustama.

Tema hing on koolitatud,
tema hing on väga hea väljaõppega,
ainult tema keha jääb asjaarmastajaks
alati. Katsetab ja eksib,
ei võta õppust ning mässib end
joobnult ja pimedana oma lõbudesse ja valudesse.

Viigimarjade surma sureb ta sügisel,
krimpsus, iseennast täis ja magus,
kuivanud lehed maapinnal,
ning paljad oksad osutavad juba
kohta, kus on aega kõigeks.

1924

Ma sündisin aastal 1924. Kui ma oleksin oma aastakäigu viiul,
ei oleks ma parimatest. Veinina oleksin ma kas väga hea
või täiesti hapnenu. Koerana oleksin surnud. Raamatuna
hakkaksin muutuma hinnaliseks või oleksin juba ära visatud.
Metsana oleksin noor, autona oleksin naljakas
ning inimesena olen väga väsinud.

Ma sündisin aastal 1924. Kui ma mõtlen inimkonnale,
mõtlen ma ainult nendele, kes on sündinud minuga ühel aastal,
keda emad sünnitasid koos minu emaga
haiglates või hämarates kambrites.

Luulet

Sellel päeval, mu sünnipäeval, tahan ma
lugeda pika palve teie eest,
keda elu lootuste ja pettumuste koorem
juba maha on surumas,
kelle teod kahanevad
ja kelle jumalad aina rohkenevad —
te kõik olete mu lootuse vennad ja mu meeleheite kaaslased.

Te leiате tõelise rahu,
elusad oma elus ja surnud oma surmas.
Ning see, kes meenutab oma lapsepõlve
rohkem kui teised, on võitja.
Kui üldse on võitjaid.

NELI LAULU SÕJAST JA RAHUST

I

Väikeses pargis mu kodu lähedal
on marmorist tahvel ning surnud sõdurite nimed sellel
seisavad kirjas üksteise kõrval, korrapäraselt ja selgelt
nii nagu üürnike nimed
suure ja tühja maja välisuksel.

II

Ma mõtlen punapäisele mehele,
kes siin langes, ning tema kähedahäälele naisele.

Ma mõtlen kähedahäälele naisele,
kelle mees langes aastate eest.

Ja ma mõtlen kähedahäälele naisele,
kes nüüd on vaikiv naine.

Tõeline abort on
sõjas langenute abort:
selle vastu
ei protesti keegi.

III

Ükskord plahvatas pomm
lihakarni kõrval:
tapetud liha
tapeti veel ja veel,
kuid ei olnud enam valu
ning peaaegu ei olnud verd.

IV

Ma olen rahu rassist:
pruunisilmalised on tapjad,
mustasilmalised on mõrtsukad,
lokkisjuukselised on purustajad,
siledajuukselised on pommipanijad,
tõmmunahalised kisivad lõhki mu liha
ja roosajumelised valavad mu verd.

Ainult värvitud,
ainult läbipaistvad on head,
lasevad mind õösel kartmatult magada
ja läbi endi
näha taevast.

MÄLESTUS ABU TORIST

Seal, piiril, seisis vana hoone,
pooleldi sünagoog ja pooleldi duširuum sõduritele:
sooja vee mahuti, mis andis vett tolmunud kehadele,
andis ka vett käte pesemiseks.
Ning ülalt andis Jumal torude kaudu
küllaga mõlema tarvis.

Laul *Lekha dodi* kerkis alt
koos pesevate karvaste kehade hõigetega.

Issand on sõjamees,
Vägede Issand on tema nimi,
sõdur on noormees,
metallipikule kaeverdatud on ta nimi.

See, kes on loonud inimese
ja teinud ta kehasse augud,
teeb ka sõduritesse augud
järgmises lahingus.

TÄPSUS JA GRAMMATIKA

Ma tahan täpsust, ma tahan grammatikat.
Kuid ka grammatika ähmastub:
genitiiv rikub kõik ära.

Õeldakse: "maailmasõda",
öeldakse: "suvelembus",
öeldakse: "pulumakook",
ning sõda ja maailm ja suvi ja armastus ja kook
sulavad kokku rääkija suus.

Ka imperfekt on nagu liiga pehme voodi:
me olime, me sõime, me magasime.
Ainult imperatiiv on lühike ja karm, peaaegu nagu käsklus:
ole, ära ole, läki.

Ning umbes nii nagu mu elu aed
— mitte istandus, kus on korrapärased read —
on kõik puud läbiseigi,
mägede värv on nagu mu silmade värv,
nende käekäik on nagu minul ja nende lõpp on minu lõpp.

Ma tahan täpsust. Ent kõik, mis mulle jääb
teha, on nagu kirja täpne kokkuvoltimine:
Kammitsemata tunded on seespool.

LAMBAKARI LENNUVÄLJA KÕRVAL

Lambakari lennuvälja kõrval
või kõrgepingeliin aia kõrval,
need ühendused avavad mu elu
nagu haava ning tervendavad selle.
Seepärast käivad mu tunded alati kahekaupa.
Seepärast olen ma nagu mees, kes rebib kirja katki
ning seejärel kahetseb
ja korjab tükid üles ja kleebib need
suure vaevaga kokku, mõnikord
järelejäänud elu jooksul.

Ent ükskord otsisin õhtul oma poega
ning leidsin ta tühjal valgustatud korvpalliväljakul
heledas valguses mängimas omaette.
Ning palli põrkamise hää
oli ainus hää maailmas.

LÕPUTU LAUL

Uue muuseumi sees
on vana sünagoog.
Sünagoogi sees
olen mina.
Minu sees
on minu süda.
Minu südame sees

on muuseum.
Muuseumi sees
on sünaog,
selle sees
mina,
minu sees
minu süda,
minu südame sees
muuseum.

JEHUDA AMICHAI, Iisraeli tuntuim luuletaja, sündis Saksamaal Würzburgis 1924. a ortodoksselt religioosnes juudi perekonnas. 1935. a emigreerus ta Palestiinasse, kus võttis nimeks *Amichai* (heebrea k 'mu rahvas elab'). Kaheksateistaastase noorukina astus ta vabatahtlikult Briti sõjaväe juudi brigaadi (1942–1944), seejärel võttis osa veel neljast Iisraeli sõjast araabia riikidega (1948–1949, 1956, 1967, 1973).

Meil on raske ette kujutada, milliseks muutub inimene, kes on viiest sõjast osa võtnud. Amichai ise ütleb luuletuses "1924", et ta on "väga väsinud". Ta on tunnistanud, et ihkab rahu ja armastust ning tahaks "surra oma voodis". Et aga inimese aeg on piiratud, siis ta "armastab sõjas ja sõdib armastuses", nii nagu Amichai ütleb luuletuses "Inimesel eluajal" (siin nähtavasti mängib kaasa ka mõte, et heebrea keeles sõna "sõda" tähendab täpsemalt "lahingut, taplust", kusjuures aluseks on kujutus tihedast, rind rinna vastu kokkuminekust).

Sõda on paljuski kujundanud Amichai eluaja; ühes luuletuses dateerib ta oma armastusi sõdade järgi. Teiselt poolt tunnustasid Iisraeli sõdurid teda ühena omasugustest: legendi järgi olevat 1950. ja 1960. aastatel olnud paljudel Iisraeli sõduritel ranitsas Amichai luuletuskogu. Võib-olla on üheks selle põhjuseks ka Amichai luuletuste lihtsus ja üldnimikkus.

Poeet räägib lihtsatest asjadest lihtsas ja igapäevases keeles. Kirjanduslooliselt kuulub ta Iisraeli kirjanduse 1950. aastate põlvkonda. (Sinna kuuluvad ka sellised maailmakuulsad kirjanikud nagu Abraham B. Jechošua, David Šahar, Amos Oz, kelle loomingut on eesti keeleski avaldatud.) Tema esimene luuletuskogu ilmus 1955. a, kuid 1962. a ilmunud kogu sisaldas luuletusi aastatest 1948–1962. Seda põlvkonda iseloomustab protest senise üleva luulekeele, paatose ja heroismi vastu kirjan-

duses. Kuid oma argipäevakeeles viljeleb Amichai juutlusele erioma-seid kujutlusi, mis tihti on pärit usulisest traditsioonist. Nii vastandab ta peale sõja ja armastuse, lapsepõlve ja täisea ning kunagise ja praeguse ka püha ja argist, nt luuletuses "Mälestus Abu Torist" (Abu Tori lähedal Jeruusalemma lõunaosas toimusid 1967. a sõjas ägedad lahingud): barakk esineb ühelt poolt sünagoogina, teiselt poolt pesemisruumina higistele sõduritele; ühelt poolt kõlab traditsiooniline, 16. sajandist pärinev laul sabati vastuvõtmiseks, keda kujutati kuningatari või pruudina (*lekha dodi* tähendab heebrea keeles 'tule, mu armas'), teiselt poolt kuuleme pesevate sõdurite hõikeid; kõrvuti on piiblitekstid, mida tarvitatakse hommikupalvuse liturgias: "Issand on sõjamees" (2. Mo 15,3) ja "Vägede Issand on tema nimi" (Js 47,4), ja pilt noorest sõdurist, kelle kaelas on metallist plaadike nimega, selleks et ta surnukeha oleks võimalik identifitseerida; Jumalat ülistavatele sõnadele hommikupalves (*Önnistatud oled Sina, Issand, meie Jumal, maailma valitseja, kes Sa tarkusega oled loonud inimese ning teinud ta kehasse avauseid*) vastandub kibe kujutus lahingus langenud noortest kehadest. Amichai näiliselt triviaalsetel sõnadel võib olla ränk kaal, nii nagu luuletuses sõbra surma puhul: *Dicky sai pihta / nii nagu Jad Mordekai veetorn. / Sai pihta. Auk kõhus. / Kõik valgus välja.*

Vastuoludele on ehitatud ka luuletus "Inimesel eluajal", milles autor kasutab piibli motiivi "Aeg on kõigeaks, aeg iga asja jaoks" (Kg 3,1), ning kus loetellakse vastandlikke tegevusi põhimõttel "iga asi omal ajal"; Amichai jaoks aga on elu niivõrd lühike ja väljakutsed sellele nii tungivad, et üheaegselt tuleb teha vastandlikke asju ("vihata ja andeks anda", "meeles pidada ja unustada" jne).

Amichai tunneb igatsust lapsepõlve järele, millest ta lahkununa Hitleri Saksamaalt ning sunnitud juurduvana võõrasse keskkonda ilma oli jäänud — nii ütleb ta luuletuses "1924": *See, kes meenutab oma lapsepõlve / rohkem kui teised, on võitja*; samuti igatseb ta armastust ja elu ("Neli laulu sõjast ja rahust", samuti: *Vihmaga önnistatud aasta / kasvatab sõda / kui lapsed on kasvanud suureks*). Amichai võib ka olla ootamatult õrn ja lüüriline (luuletus "Lambakari lennuvälja kõrval"); temalt pärineb mitu armastuslaulude kogu.

Jehuda Amichai luulele ja proosale on peale lihtsuse omane eriline kujundlikkus ja pildikeel. Osa kujundeid on seotud heebrea keele mõistestikuga ning seepärast raskesti tõlgitavad; nii on nt luuletuse "Täpsus ja grammatika" tõlkes mõnevõrra eemaldatud algtekstist: heebrea keel ei tunne käändeid ning genitiivi asemel seisab nn *status-constructus*-konstruktsioon, samuti pole olemas imperfekt-minevikku,

Luulet

on vaid perfekt-täisminevik, lõpetamata tegevuse vorm imperfekt väljendab hoopis tulevikku ja ka käskivat kõneviisi.

Vaatamata raskestitõlgitavusele on J. Amichai loomingut vahendatud paljudesse keeltesse. Kui eesti keeles ilmus tema jutustustekogu "Tagurpidi armastus" (*Loomingu Raamatukogu* nr 10, 1996), oli tema teoseid tõlgitud 35 keelde. Kokku on temalt ilmunud kaks romaani, kümme luuletuskogu ning mitu jutustusteraamatut. J. Amichai suri septembris 2000.

Käesolevas valikus esitatud luuletused pärinevad kogudest *Šalva gedola: še'elot u-tešuvot* (Suur rahu: küsimused ja vastused), 1980 ("Mälestus Abu Torist" ning "Lõputu laul") ja *Ša'at ha-chesed* (Helduse tund), 1982; 2. trükk 1986 (ülejäanud luuletused). Eesti keeles on J. Amichai luulet ilmunud Kristiina Rossi tõlkes raamatus *Uni Jeruusalemmas. Valik heebrea luulet*, Tallinn, 1996.

Kalle Kasemaa

TRADITSIOON JA AJALOOLINE TÕDE

Veel üks näide

Michael Heltzer

Käesolevate ridade autorilt on *Akadeemias* (1996, nr 12) ilmunud kirjutis "Nihilismimoest vana-aja uurimisel", milles kõneldakse nii Homerose eeposte kui Vana Testamendi ajaloo teateist ja võrreldakse neid tõestatava faktistikuga (sealhulgas arheoloogia ja epigraafia andmetega), mis tihtipeale kinnitab nn nihilistlike uurijate poolt vaid müütideks ja legendideks peetava informatsiooni usutavust. Olgu siinkohal lisatud üks veidi teistsugune, kuid samadele järeldestele viitav näide Vana-Kreeka ajaloost.

Enne Rhodose saare linnriikide ühinemist Rhodose vabariigiks (umbes 300 eKr) oli sealseks olulisimaks linnaks Lindos. Seal asus tähtis Athana Lindia tempel. (Athana on Athene dooriarmurdeline kuju.) Mõnedki ümberkaudsed linnad ja valitsejad tegid jumalannale kalleid kingitusi. On teada, et 340. aastail, Pärsia suurvürongi Artaxerxes III valitsemisajal hävitas suur tulekahju selle pühakojad aarded. Alles 1. eelkristliku sajandi alguses tegid Lindose linnaisad ühele ajaloolasele (arhivaarile) ülesandeks kirjutada Athana Lindia templi kroonika. Selles on kronoloogiliselt järjestatud tähtsamad sündmused, mis on paragrahvide kaupa kirjutatud. Lisaks on esitatud epifaania (jumaluse tehtud ime) kirjeldus. 1906. a leitud kroonikaga kivi asub Kopenhaagenis ajaloomuuseumis.

Aastail 496–494 toimus Väike-Aasias (Joonias) kreeka linnriikide ülestõus Pärsia ülemvõimu vastu, mille väejuht Mardonias maha surus. Samal ajal summutati ka mäss Küprose saarel ja Pärsia laevastik siirdus tagasi vallutama Rhodose saart. Alustati

Lindose piiramist, arvatavasti 493. a südasuvel. Lindose kroonika pajatab, et linnas lõppes joogivesi. Linnaisad otsustasid viie päeva pärast alistuda. Siis olevat üks preestritar näinud unes jumalannat ja palunud temal olla oma isa Zeusi juures eestkostjaks, et too vihma saadaks. Äkki olevatki pilv katnud taeva ja Lindosele langenud suur vihmasadu, mille peale pärslased ehmunud, lõpetanud piiramise ja andnud templile suuri kinke. U. Wilamowitz-Möllendorf on seda lugu nimetanud pettuseks (*Schwindel*). Kas tal on õigus?

Nagu teada, paiknes Vahemere idaosas alates 19. sajandi esimestest aastakümnetest Briti laevastik, mis tegi ka meteoroloogilisi vaatlusi; tulemused on avaldatud trükis. Neist loeme, et harva, aga ikkagi ja isegi südasuvel on Vahemere idaosas olnud äkilisi hoogvihmu. Niisiis pole võimatu, et pärslased üht sellist imeks pidasid. Valdav enamik Lindose kroonikas kirjeldatud sündmuse vastab muide faktidele, nagu kinnitavad ka teised allikad. Ilmselt ei tuleks siingi ajaloolist traditsiooni eirata.

MICHAEL HELTZER (sünd. 1928 Tallinnas) lõpetas Leningradi ülikooli 1950. a Vana-Idamaade ajaloo ja semiidi keelte alal. On töötanud õpetajana Tihemetsal, Pärnus, Tallinnas, professorina Vilniuse Pedagoogilises Instituudis; teaduslikud kraadid Leningradist (kandidaat, 1955) ja Moskvast (doktor, 1969). 1972. a-st Haifa ülikooli professor, praegu *emeritus*. On pidanud külalisloenguid Tartu ülikoolis; *Akadeemias* avaldanud enne eespool mainitud artiklit veel "Juudi diasporaa tekkimisest" (1993, nr 11) ning arvustuse Boris Kaburi Gilgameši tõlkele (1995, nr 2).

MARC CHAGALL. Armunud viuldaja

TRUBETZKOY KAKSIKELU EHK SÜSTEEMIDE SULETUS

Patrick Sériot

Tõlkinud Andres Raudsepp

2. 2. 1. Füüsiline geograafia: pinnase ja maastiku teooria

Nii Jakobson kui ka Trubetzkoy on korduvalt viidanud võlale Euraasia liikumise ühe asutaja, Praha Lingvistika Ringi lähedase kaastöötaja, struktuuraalse geograafia pioneeri geograaf Pjotr Savitski töö ees.¹⁰ Just tema oli kõige rohkem rõhutanud Euraasia geograafia füüsilisi piire, füüsilist ühtsust, tuues välja termilised ja kliimaatilised läved, mullastike, fauna ja flora levialade piirid, mis eraldavad Euraasiat Euroopast mööda joont, mis üldiselt kulgeb Murmanskist läbi Brest-Litovski Galažisse. Savitski määratleb Euraasiat järgmiselt: see on Vana Maailma peamine kontinendiblokk, kus kliimaatiliste ja botaaniliste võõtmete normaalse Põhjast Lõunasse järgnemise korda ("liputriipude" struktuuri) rikuvad laiuskraadidega seostumatud tegurid (mered või mäed)

La double vie de Trubetzkoy, ou la clôture des systèmes. — *Le Gré des Langues*, no. 5, 1993, p. 88–115.

Avaldatakse autori loal.

Tõlkija tänab kõiki, kes talle nõu andsid, ja eriti Eesti Kultuurkapitali.

Algus eelmises numbris.

¹⁰Savitski tegi palju ära selleks, et levitada ideed euraasia teooriate lähedusest kolmekümnendate aastate nõukogude keelepoliitika mõningate tendentsidega.

kõige vähem, moodustades nõnda tugeva kontrasti Euroopa “regionaalse”, fragmenteeritud struktuuriga.

Artiklis “Lingvistiline geograafia geograafi vaatevinklist”, mis ilmus Praha Lingvistika Ringi Tööde esimeses köites (1929), oli Savitski teinud ettepaneku võrrelda vene keele murdelisi isoglosse vene kliima isothermidega. Niisuguse kaht tüüpi kaartide teineteise peale paigutamise tulemused vastavad täielikult tema ootusele: ta avastab, et kahe erilaadse nähtuse vahel on erakordne kokkulangevus.

Nõnda on Savitski arvates olemas orientatsiooni peajoon NW/SE, mis kõikvõimalikes valdkondades eraldab selgelt kaks areaali: majanduslikult (edelas: sea- ja talinisukasvatus, kirdes: lambakasvatus, talinisu puudub), kliimaatilisel (edelas: jaanuarikuu keskmine temperatuur on kõrgem kui -8 ja jõgede jääkattest vabanemine toimub enne 11. aprilli, kirdes on olukord vastupidine), ja lõpuks murdeliselt (edelas on heliline velaarfruktiiv, kirdes heliline velaaroklusiiv).

Savitski ideed ja eriti tema idee, et “ruumiareng” (*mestorazvitiie, Raumentwicklung*) on tähtsam kui organismide päritolu (olgu tegu elusolendite või keeltega), kuuluvad mõttevoolu, mis alates 19. sajandi teisest poolest oli Venemaal väga levinud.

Ennekõike tuleb siin mainida zooloogi ja geograafi Lev S. Bergi (1876–1950). Kolmekümnendatel aastatel mainib Jakobson kõige sagemini Savitskit ja tema järel Bergi. Berg esitab darvinismile kujuka alternatiivi: “nomogeneesi” ehk evolutsiooniteooria, mille kohaselt evolutsiooni ei võlgneta juhusele ja divergentsete indiviidide loomulikule valikule, vaid evolutsioonile, mis on kooskõlas seadustega. Need seadused on sisemised (liigi sees toimub “eeleksisteerivate rudimentide” areng) ja välimised (toimib *landšafti* ehk geograafilise maastiku mõju liikidele, mis seega on konvergenstsis). Lõpuks on ka paralleel fülogeneesi ja ontogeneesi vahel — liigi elu sarnaneb indiviidi eluga.

Teine teetähis epistemoloogiamailmas, mille Jakobson kuulutab olemuslikult venepäraseks, on V. V. Dokutšajev (1846–1903), geneetilise pedoloogia (mullateaduse) looja, tuntud töödega geograafilisest vöotmestumisest, mis rajanes muldade tüpo-

loogial.¹¹ Ta arendab mõistet pinnasest kui “ajaloolis-looduslikust kehast”, millel on nii elus kui elutu aine omadused.¹² Territooriumi kui loodusliku objekti mõiste võimaldab meil nüüd paremini mõista keelteliidu mõistet Trubetzkoyl ja Jakobsonil, mis ei viita üksnes areaalilingvistika probleemile. Kui loeme neid tekste mõttevoolu aluspõhja kohta, mis oli selle mõttevoolu võimalikuse tingimuseks, siis võime päevavalgele tuua arusaama, mis täielikult erineb sama ajastu Lääne-Euroopa geolingvistika spetsialistide arusaamadest: keelt ja territooriumi, millel seda keelt kõneldakse, seob looduslik side:

Oleme rabatud vastavustest keeleassotsiatsioonide piiride vahel ühelt poolt ning mõningate poliitilise ja füüsilise geograafia piiride vahel teiselt poolt (Jakobson 1938, *in.* Trubetzkoy 1986: 365).

2. 2. 2. Antropoloogia

Lõpuks jõuab Euraasia territooriumi looduslikkus (“mittekonventsionaalsuse” tähenduses) ka antropoloogilise problemaatika-ni: Trubetzkoy lükkab tagasi mis tahes arutlused bioloogilist laadi põhjuslikkusest,¹³ kuid vastavalt aja vaimule kõneleb ta “turgi ja soome-ugri verest venelaste soontes” (Trubetzkoy 1921a:

¹¹Selle geograafial ja “ökoloogial” põhineva teooriatekogumi kohta vt J. Tomani artikkel (1981).

¹²Pinnase kui oma looduslooga objekti mõiste vastu on taas hakatud huvi tundma nendes endise NSV Liidu rahvuslikes liikumistes, mis tuginevad öko-nõudmistele.

¹³Trubetzkoy jääb ettevaatlikult kõhklevaks rahvusliku karakteri geneetilise edasiandmise idee ees (just Trubetzkoy artikkel “Rassismist” tõi kaasa tema korteri läbiotsimise Viinis Gestapo poolt, mis kiirendas tema surma). Sellegipoolest on tema arvates igal “rahval” “rahvuslik psüühika”. Juutidel antakse osa rahvuslikust iseloomust edasi geneetiliselt: “mõistuse väledus, kavaldamise ja täbarast olukorrast väljakeerutamise võime ning kirglik temperament” ning teine osa, “hukatuslik psühholoogia” sõltub lakkamatu emigratsioonisviibimise tingimustest, milles juudid elavad (1935, tsiteeritud *L. N.*: 472 järgi):

“Oleks ebatäpne eitada hukatuslikku psühholoogiat juutidel, nagu seda kalduvad tegema arvukad semitofilid. Tuleb tunnistada, et paljud juudid ning eriti need kõige tüüpilisemad, tunnevad tõepoolest lõbu teiste rahvaste ideaalide alandamisest, kõrgideeliste liikumiste asenda-

100). Seevastu teised eurasianistid ei kõhkle konstateerimast euraasialaste identiteeti meditsiiniliste ja antropoloogiliste uuringute baasil: üks 1927. aastal avaldatud artikkel (V. T. 1927) seletab, et veregruppide statistilise jaotumise tõttu venelastel “paikneb Venemaa Euroopa grupi ja Aasia grupi vahel; virtuaalselt liitub Venemaa Aasia grupiga ning sel on Euroopa grupiga väga vähe ühist” (lk 26).

2. 3. Kas etteantud või konstrueeritud objekt?

2. 3. 1. Süsteem ja liit

Paratamatult suletud süsteemi idee tekitab keelteliiduga sobitamisel probleeme, näiteks kui kõne all on liit fonoloogilisel tasandil. On teada, et kolmekümnendate aastate alguses püüdis Jakobson leida fonoloogilisi tõendeid, mis kinnitaksid Euraasia olemasolu (Jakobson 1980: 84); eurasianistide väljaannetes (Savickij 1931), millele ka Jakobson kaastööd tegi, esitleti tema tööd sensatsioonilise avastusena.¹⁴ Jakobson arvas, et leidis need tõendid faktist, et *grosso modo* esindavad kõik Euraasia territooriumil kõneldavad keeled ühtviisi nii fonoloogilist opositsiooni palatalisatsiooni põhjal kui ka polütoonia puudumist. Järelikult ületavad need süsteemi faktid süsteemide piirid sellepärast, et mõningatele on need ühisomased.

Tegelikult ei esita Jakobson ühisena abstraktsiooni (süsteemset suhet nagu näiteks käänetesüsteemi olemasolu või puudumist), vaid fonilist substantsi, mida armastavad luuletajad või siis lükkavad “vastikustundega” tagasi inimesed, kes kõnelevad keeli, mis ei tunne vastandamist palatalisatsiooni põhjal:

[---] palataliseeritud ja palataliseerimata kaashäälikute opositsiooni tuntakse kui vene keele ja selle naaberkeelte fonoloogilist domi-

misest külma ja küünilise arvestusega, alatuse alusmüüri paljastamisest kõigil, mis on kaunis ja hea, elu mis tahes mõttest ilmajätva puhta eitamise nautimisest” (*ibid.*: 473).

¹⁴“R. O. Jakobsoni avastus tugevdab kogu euraasia teadusliku süsteemi seesmisi sidemeid ja annab sellele matemaatilise tõenäosuse” (Savickij 1931: 7).

nanti. Just selle opositsiooni ja sellega kaasnevad faktid kuulutab vene luuletaja ning keeleteadlane K. Aksakov vene keele häälikusüsteemi "vapiks ja krooniks". Teised vene luuletajad tabasid selles eurooplastele võõra (Tredjakovski, Mandelštam) turaanipärase joone (Batjuškov, A. Belõi). [---] Niisamuti on huvipakkuv ka see, et kaashäälikute fonoloogilist palatalisatsiooni mittetundvate keelte esindajatel tekitab palatalisatsioon mõnikord tõelist vastikustunnet. Selle kohta märgib M. Chlumsky: "Ja küllaltki levinud on seisukoht, et palataliseeritud häälikutes tuleb näha artikuloorset nõrkust. Ja mitte üksnes seda: osa sellest nõrkusest kaldutakse omistama isikutele, kes valdavad palataliseeritud häälikuid, näiteks venelastele. . . Oh, vaesed venelased! Kõik on neil ka palataliseeritud"* (*Recueil des travaux du I er congrès des philologues slaves*, II: 542). Euroopa keeltes, mis piirnevad "palataliseerivate keeltega", täheldatakse sagedasi juhtumeid, kus palataliseerimist kasutatakse halvustavate sõnade moodustamiseks [---] Niisugused tõmbumised ja tõukumised, mis häälduses väljendavad suhtumist, näitavad kõnealuse nähtuse nakkavust ja visadust (Jakobson 1938, *in.* Trubetzkoy 1986: 360–361).

Tõsi, omal kombel hüpostaseerib ka Trubetzkoy struktuuri fakti, kui ta väljendab väärtushinnanguid, näiteks et aglutineeriv morfoloogiline süsteem on flekteerivate keeltega võrreldes kõrgem:

[---] tuleb tunnistada, et altai tüüpi rangelt aglutineerivad keeled oma väheste ja ökonoomselt kasutatavate foneemidega, muutumatute tüvedega, mis oma kohustusliku positsiooniga sõna alguses on selgelt eraldatud ning alati täiesti ühetähenduslike ja selgesti teineteisele liituvate sufiksrite ja lõppudega moodustavad töövahendi, mis on tehniliselt palju täiuslikum kui flekteerivad keeled — olgu siis tegu idakauguse keeltega koos nende hoomamatute tüvedega, mis pidevalt vokaalsust vahetavad ning prefiksrite ja sufiksrite sekka ära kaovad, tüvedega, millel mõnede jaoks on hästi määratletud fooniline vorm, ilma et selles oleks võimalik eristada mingitki hoomatavat semantilist sisu, seevastu kui teised, omades semantilist sisu või määratletud vormilist funktsiooni, esinevad heterogeenseset foonilistes aspektides, mille puhul üht ei ole võimalik teisele taandada. On tõsi, et enamikus indoeuroopa keeltes ei ole flekteerimisprintsipi niivõrd hüpertrofeerunud kui kaukaasia keeltes, kuid need on veel kau-

*Orig.: Oh! ces pauvre Russes! Chez eux tout est mouillé. *Tlk.*

gel altai aglutineerivate keelte tehnilisest täiuslikkusest (Trubetzkoy 1939, tsiteeritud venekeelse teksti järgi *in.* Trubetzkoy 1987: 58).

2. 3. 2. Holism ja õlilaik

Nii nagu "geograafiline maastik" Bergil arendab ettemääratud suunas "tendentse", mis on juba eos olemas niisugustes organismides, mis omavahel suguluses ei ole (näiteks dinosaurused ja linnud), nii lõhub ka ruumiareng keeltevahelist geneetilist solidaarsust ning tekitab keelte konvergentse, mis seejärel moodustavad orgaanilise sideme oma territooriumiga. "Vana maailma" puhul võib see side olla kahte liiki: on "tsentraalsed" ja "perifeersed keeled". Nõnda on end Euroopas sisse seadnud slaavi rahvaste keeled erinevalt Euraasia keeltest "euroopastunud" ja kaotanud vastandamise palatalisatsiooni põhjal. Niisugust euroopastumise ja aasiastumise protsessi on Jakobson kirjeldanud kui mingi keele muutumist perifeerseks keeleks (Jakobson 1938, *in.* Trubetzkoy 1986: 362; Jakobson 1931a, *in.* Jakobson 1971: 196). Paiknedes mõlemal pool tuuma, moodustab see perifeeria täiusliku sümmeetria. Seega leiame Euraasia keelteliidu külgedelt (mille karakteristikuteks on palatalisatsiooni fonoloogiline korrelatsioon ja polütoonia puudumine):

— Kaug-Kirdes (tšuktši, jukagiiri) ja Kaug-Loodes (soome, lapi) monotoonilised keeled, millel puudub palatalisatsioonikorrelatsioon;

— läänes (Balti mere ümbruse keeled) ja idas (Vaikse ookeani kallaste keeled) polütooniaga keeled (vrd Jakobson 1931b: 375). Korduvalt teeb Jakobson nendest tähelepanekutest järgmise järelduse:

Pole kuigi tõenäoline, et niisugune sümmeetria ühe ja sellesama koosluse kummalgi piiril võiks olla lihtsalt juhuslik (Jakobson 1938, *in.* Trubetzkoy 1986: 365).

Tuumaa ja perifeeria vaheline piir, mis alati on selge joon, sest antud juhul on tegemist fonoloogiaga, kipub mõnikord nakatamise kaudu valguma väljapoole: see on "õlilaigu" metafoor (Jakobson 1938, *in.* Trubetzkoy 1986: 354). Euraasia territooriumi naabruses kõneldavad keeled on Euroopa idäärel integreerinud Euraasia areaalile iseloomulikke fonoloogilisi jooni. (Näiteks slovaki keele

idapoolsetes murrakutes ei ole vastandamist vokaalide kvantiteedi põhjal,¹⁵ karjala keeles on vastandamine palatalisatsiooni põhjal, kuid puudub soome keeles jne).

2. 3. 3. *Sõna otseses tähenduses looduslugu*

See keele (või rahva) side territooriumiga tugineb teravmeelsetele eritlustele, mis viivad tagasi Bergi väidete juurde — tegu ei ole põhjusliku suhte,¹⁶ vaid geograafilise determineeritusega. Näiteks ungari keel allutati euroopastamisprotsessile” (see tähendab palatalisatsiooni põhjal vastandamise kaotamisele) siis, kui ungarlased jõudsid “stepisaarele”, mis ongi tänapäeva Ungari — Euraasiast Karpaatide-tõkkega eraldatud ning “allutatud seadustele, mis korraldavad kohalikku euroopalikku arengut” (Savickij 1931: 368). Kui iga rahva keel ja kultuur sõltub oma geograafilisest keskkonnast, siis näeme, et oleme kaugel Darwini mehaanilise kohanemise teooriast — eurasianistide pakutu ei ole ilmastike teooria, vaid seasmiste seaduste predeterminism ning ühistendent-side areng. *Eo* või embrüo arenemise bioloogiline metafoor toetab loodusliku sideme otsimist Euraasia keelte vahel.

2. 3. 4. *NSV Liidu rahvaste sümfoonia*

Ajaloolisel keeleteadusel on keskne koht Trubetzkoy tekstides väljaspool tema raamatut *Fonoloogia põhijooned*. Ajalooline keeleteadus võimaldab tal keele abil võrrelda Venemaa sidemeid Ida ja Läänega. 1921. aasta artiklis, mille alapealkiri on “Vene kultuuri etniline aluspõhi”, konstateerib ta, et ühisslaavi murrete kogumil oli üleminekuline geografiline asend, ning seega on nad mõndapidi seotud protoiraani murretega (usuliste ja vaimsete väärtuste põhimõisted) ning mõnede teistega, mida on vähemal arvul, protoindoeuroopa murretega läänes (peamiselt sõjanduslikud

¹⁵Ometi võib tekkida küsimus — mis lubab kinnitada, et tegu on ikka veel slovaki keelega?

¹⁶Nii Jakobson kui ka Trubetzkoy on korduvalt rõhutanud, et nad keelduvad põhjuslikest seletustest, eelistades teleoloogilisi seletusi. Mounin, kes näeb siin vaid “sõnade” küsimust (1972: 108, tsiteerides Martinet’ d), ei saanud küllaldaselt aru selle tähtsusest.

ja materiaalse kultuuri mõisted). Ta kasutab ka rahvamuusika-teaduse abi, et konstateerida Euraasia kultuurilist ühtsust territooriaalse kontinuiteedi põhjal: pentatooniline gamma folkloorses muusikas, mis poola kultuuris on täiesti tundmatu, algab kusagilt Pripjati soodest ning ulatub Indo-Hiinani. Nii ka folkloorse tantsu puhul: kontrastina Euroopale ei hoiata Euraasias mees ja naine tantsides teineteisest kinni, seevastu Euraasia tantsus on elementide mitmekesisus ja suur improvisatsioonivabadus. Niisugune joon on tüüpiline idasoomlastele,* mongolitele, turgi ja Kaukaasia rahvastele.

Meid ei saa vapustamata jätta silmanähtavad paralleelid mainitud väidetekogumi ja kolmekümnendate aastate nõukogude kõnepruugi mõningate joonte vahel, eriti paralleel kultuuride sümfonia teemaga. Ja nii nagu Stalin oli sõnades NSV Liidu rahvaste keelte ja kultuuride kadumise vastu, kuigi tegelikult surus peale vene keele kui "rahvustevahelise suhtlemise keele" kasutamist, nii ei paku ka eurasianism keelte ja kultuuride ühtesulamist, kuigi ise peab kogu aeg silmas, et muhameedlased kui "potentsiaalsed õigusklikud" kogunevad ühel päeval õiguse saua alla.

3. ROMAANID-GERMAANID, NEED ON MEIE KURJEMAD VAENLASED

Paradoksaalsel kombel ei tundu kõikide nende Euraasia maailma looduslikkuse, selle erinevate isoliinide paratamatu (kuigi võib-olla ligikaudse) kattumise üle peetud diskussioonide eesmärk olevat Euraasia kui niisuguse piiritlemine. Tegelikult on üks mängus olevatest piiridest teistest lõputult tähtsam, see on sümboolse piiri — Venemaa läänepiiri oma (nii territoriaalses kui ka kultuurilises plaanis).

Trubetzkoy relativistlik arutus näib tõesti olevat arutus *ad hoc*, mille eesmärgiks on nii Siberi ja Kesk-Aasia koloniseerimise õigustamine kui ka "Venemaa" ja "Euroopa" vahelise eraldusjoone suurendamine ja rõhutamine, kusjuures tegu on seda kujutuslikuma joonega, et eurasianistid püüdsid seda maastikuteooria abil põhjendada kui looduslikku.

*Mõeldud on idapoolseid soome-ugri rahvaid. *Toim.*

3. 1. Kaks vastandlikku maailma, kaks erinevat teadust

Nii nagu vene bioloogid-geograafid (Berg) vastandasid darvinismile (teoriale, et divergents ja evolutsioon on tekkinud juhu- se tõttu) “embrüonaalsete tendentside arengu” ja konvergentsi- teooria, nii mõtles ka Trubetzkoy, et “romaani-germaani” teadust iseloomustab positivism ja progressiidee, millele ta seadis vastu “euraasia” mentaalsuse rüpes loodud palju komplekssema ja totaliseerivama lähenemise (vrd kiri 22. 12. 1926, *in. L. N.*: 96–97), mida iseloomustab igale süsteemile ainuomase loogika ja idiosünkraasia mõiste. Just nende epistemoloogiliste maailmade erinevusega seostabki Trubetzkoy näiteks “prantsuse keeleteaduse anarhiat” (kiri 16. 4. 1929, *in. L. N.*: 121 A. Meillet’ ja A. Cohen’i kogumiku *Maailma keeled* puhul) või “prantslaste hästitutud vastumeelsust Euraasia ja Doonau kultuuri vormide vastu, milles väljendub tänapäeva fonoloogia” (kiri maikuust 1934, *in. L. N.*: 300).¹⁷ Samal ajal on tema teaduslik programm ka võitlusprogramm:

Tuleb täielikult vabaneda romaani-germaani teadusele iseloomulikest mõtlemisviisist (Trubetzkoy 1920: 15).

Tema arvates on selle “mõtteviisi” tunnuseks ratsionalism, analüütilisus ja utilitarism (Trubetzkoy 1923: 114–115). Leiame teisigi kahe “maailma” epistemoloogilise võrdlemise elemente — “Sissejuhatuses vanavene kirjanduse ajalukku” (inglise keeles 1954), kus ta rõhutab “analüütilist” ja “sünteesilist” tüüpi tsivilisatsiooni erinevust: esimeses valitsevat kultuurivaldkondade (religioon, eetika, õigus, teadus, filosoofia) autonoomia ja teises olevat need valdkonnad interaktsioonis, tungides lakkamatult üksteisesse. Viimase näiteks tuuakse Bütsantsi tsivilisatsioon ja Moskva Venemaa.

Ka Jakobson on sageli rõhutanud “vene teaduse” eripära. Nõnda kirjutab ta “turaani psühholoogia” kohta:

¹⁷Huvitav on sel puhul märkida, et J.-C. Milner, kes tunnistab “vene ülikooliõpetlaste traditsiooni” spetsiifilisust, ei leia sellele seletust “kultuurilises maailmas” ega “mentaalsuses” ja näeb hoopis ajaloolisi põhjusi (Milner 1982: 334–335).

Trubetzkoy mõistis, et see süstemaatiline ja totaliseeriv vaimsus on väga iseloomulik kõikidele vene teaduse esmasaavutustele ning määrav tema enda loomingu puhul (Jakobson 1939, *in.* Jakobson 1973: 298).

Ta võrdleb Saussure'i diakroonia-alast õpetust "19. sajandi teise poole valitseva Euroopa ideoloogiaga", mille iseloomulikuks kujundiks on "juhuse mängu või heterogeensete tegurite tõttu toimunud mehaaniline kuhjumine" (Jakobson 1929, *in.* Jakobson 1971: 110). Sealsamas kõneleb ta "vene keeleteaduslikust traditsioonist" (lk 7), vene bioloogiast ja vene geograafiast (lk 110) kui teadmisharudest, millele on ühisomane keeldumine põhjuslikust seletamisest ja arengu seasmiste seaduste otsimine. 1929. a kirjutab ta veel, et "mehhanistslik põhjuslikkuse kategooria on vene teadusele võõras" (Jakobson 1929a: 633, tsiteeritud *in.* Toman 1981: 277).

Sellepolest on veelgi huvitavam märkida, et Jakobsoni järelehuue Trubetzkoyale avaldati taas 1966. aastal Thomas A. Sebeoki kogumikus *Portraits of Linguists*, mille alapealkiri on *A Biographical Source Book of Western Linguistics*, kuna artikkel ise kõneleb ohtralt eurasianismist.

3.2. Oikumeenia võimatus

Nende kahe "maailma" — oletatavalt Venemaa ja Euroopa — kokkusobitamatus seletus rajaneb õigeusu ja katoliikluse vastandamise hüpertroofial. Just siin on kahtlemata tõeline piir, sümbolne piir diskursuses, piir, mille meeleehtlikkust suurendasid veelgi Venemaa territoriaalsed kaotused Esimese maailmasõja järel, piir, mis õigustab arutlusi territooriumi üle. Nõnda tunnustasid eurasianistid Balti riikide ja Soome sõltumatust kui midagi isenesestmõistetavat — need kas katoliiklikud või protestantlikud rahvused olevat "ladinlased" (see tähendab "mitteõigeusklikud").

Vastuolus kristliku universalismiga (mida eurasianistid samastasid Rooma kirikuga) ning seekord rohkem relativismi kokku kuhjamata meenutab Trubetzkoy ikka ja jälle totaalset sobitamatus roomakatoliku maailmaga ja eriti õigeusku maailma sisemist üleolekut sellest, nämmutades eurasianistide ja slavofiilide ühist kinnisideed: isegi kui eriliste ajalooliste asjaolude tõttu Venemaa

ongi olnud kokkupuutes Euroopa kultuuriga, siis tegelikult sisimas on Venemaa alati kuulunud ja jääb igavesti kuuluma hoopis teistsugusesse kultuurimaailma, mida Euroopa kultuurist eraldab kuristik ning mis oma eetiliste, esteetiliste ja vaimsete väärtuste poolest on lõputult kõrgem kõigest, mis on loodud Euroopas.

Nii nagu slavofiilid, nii seletab ka Trubetzkoy, et kirillitsa on seesmiselt ladina tähestikust üle (1927a: 88–93). Kuid vähem teatakse seda, et Jakobson astub temaga ühte sammu: oma põhjanevas tekstis Euraasia keelte liidu kohta (1931a, in. 1971: 192–194) kritiseerib ta ägedalt NSV Liidu keelte latiniseerimispoliitikat, toetudes faktile, et ladina tähestik on Euraasia keelte eripäralt tehniliselt sobimatu. Seevastu Polivanov nägi samal ajal selles poliitikas väga positiivset edasiminekut.

3. 3. Identiteedi taotlemine

Muidugi on eurasianistlikus mõtlemises koherentsust — see on seotud holismi mõistega (harmonia totaalsuse sees, perifeeria-te sümmeetrilisus tsentri suhtes). Ometi on Venemaa idapiiri ehitamiseks pingutatud palju vähem kui läänepiiri ehitamiseks. Raamatus *Tšingis-khaani pärandus*, mis on Trubetzkoy kirjutatutest kõige kohutavam (pseudonüümi I. R. all, mis tõenäoliselt tähendab Nikolai Trubetskoi), on tõeliseks probleemiks Venemaa läänepiir (piir, mis on alati osutanud vastupanu vene ekspansioonile — erinevalt idapiirist, mis alates Kaasani vallutamisest 1552. aastal Ivan Julma ajal on peatumatult järele andnud ja jõudnud Alaskani). Üleskutsed solidaarsusele maadega, mida nüüd kutsutakse Kolmandaks Maailmaks, on tegelikult vaid kate, mis varjab Venemaa identiteeditaotlust oma teise mina — Lääne-Euroopa suhtes.

Tuleb märkida, et eurasianistide hulgas ei olnud mitte ühtegi mittevenelasest eurasianisti, isegi mitte ühtegi ukrainlast. Pealegi on “euraasia kultuuri” “turaani” element äärmiselt abstraktne: eurasianistid ei tsiteeri mitte kunagi mitte ühtegi mittevene autorit, mõtlejat ega teadlast Euraasiast. Mitte iialgi ei leia sõnakestki näiteks Avicennast, ainus alati esiplaanile seatud kangelane on Tšingis-khaan.

Bolševistliku valitsuse esimeste aastate internatsionalistlikust poliitikast nõrдинud eurasianistid hakkasid peagi tundma endas tugevnevat kooskõla nõukogude kultuuripoliitikaga, kui võrd kolmekümnendate aastate lõpuks hülgas see vähimagi jälje internatsionalismist (vrd näiteks mittevvene keelte tagasitoomine kirillitsa juurde) ja asetas rõhu nõukogude totaalsusele ning solidaarsusele Venemaaga.

KOKKUVÕTE

Siinkohal on iganenud mõisteid “ajastu hõng” ja “mõttevoolud” kasutada õigem kui mõisteid “paradigmad” ja “epistemoloogiline kupüür”, mis on kohasemad pigem täppis- kui humanitaarteaduste. Keeleteaduses või etnopsühholoogias võib antud küsimuses ette tulla edasiliikumist ja tagasipaikumist, ent ka pöördpunkte, paralleelseid või mõnikord ristuvaid teid, erinevaid uurimisobjekti nägemise viise, samuti lähenemisteede koosseksisteerimist või isegi sobitamatu teooriaid. Kui paradigmat vastanduvad, siis mitte rangelt keeleteaduslike teooriate plaanis, vaid nende vastandamine kulgeb pigem natsiooni jakobiinliku idee kui poliitilise projekti (Renan 1882) ja romantilise idee vahelt, mille järgi rahvus kui kultuuriline entiteet eksisteerib enne mis tahes poliitilist projekti (Fichte 1807).

Mis puutub “koha hõngu”, siis tuleb vältida langemist lõksu, mille on seadnud mõte “rahvuslikust teadusest”. Puhtalt vene panus Euraasia teooriasse tundub olevat traditsiooniline geograafiliste interpretatsioonide kasutamine vene historiograafias, niisamuti ka eksplitsiitselt antardarvinistlik vool bioloogias, mida kohtame taas mõistes “konvergens” Trubetzkoy ja Jakobsoni keelteliitutes. Mis puutub ülejäänusse, siis muidugi pärinevad eurasianistide kultuurilised ja geopoliitilised teooriad peamiselt Lääne-Euroopast, täpsemalt Saksamaalt, kust on saanud alguse ka territooriumi looduslikkuse teooria (B. F. Ratzel, vrd Böss 1930). Niisamuti tuleb mainida briti geograafi John Mackinderi tööd, kes juba enne Esimest maailmasõda kasutas Vene impeeriumi (kontinentaalse võimu) kui Briti impeeriumi (mereline võim) potentsiaalse konkurendi kirjeldamiseks geopoliitilist mõistet *heartland* (Mackinder 1904).

Hoolimata kogu printsiipiaalsest vastuseisust "romaani-germaani" teadusele jätkavad eurasianistid 19. sajandi esimesel kolmandikul saksa filosoofias tekkinud mõtet, mis vaatles igasugust kollektiivsust üksikisikuid ületava tervikuna. Sellepöolest on eurasianism 19. sajandi organitsismi ümberkehastus, mis tuli Euroopasse tagasi geokultuurilise suunitlusega areaalilingvistika kaudu, kusjuures antud mõttevoolu koherentsus rajaneb suurel metafooril "rahvas on nagu üksikisik".

Selle asemel et tahta teada, kas "eksisteerib" vene mõtlemine või Eurasia teadus (mis tähendaks tribuudi maksmist romantilisele ettekujutusele mingi eraldivõetud rahva metafüüsilisest ja unikaalsest saatusest), on palju õigem uurida tingimusi, mille põhjal tekib selline diskursus, mis väidab, et kõik see eksisteeribki — ei ole niivõrd tähtis tahta teada, kas venelased moodustavad "eraldi maailma", vaid pigem püüda seletada, miks nad on selles veendunud.

Kirjandus

- A d a m s k i, Dariusz 1992. La personnologie du prince N. S. Trubetskoy et ses développements dans l'œuvre de R. Jakobson. — *Langages*, no. 107, p. 62–68
- A l p a t o v, V. M. 1991. *Istorija odnogo mifa, Marr i marrizm*. Moskva: Nauka
- B e r g, Lev S. 1923. *Nomogenez*. Leningrad
- B o r o v k o v a, K. 1935. Očerki karačaevsko-balkarskoj grammatiki. — *Jazyki Severnogo Kavkaza i Dagestana*. Moskva—Leningrad
- B ö s s, Otto 1930. *Die Lehre der Eurasier. Ein Beitrag zur russischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz
- F i c h t e, Johann Gottlieb 1807. *Discours à la nation allemande*. Paris
- F l a h a u t, François 1984. *Le jeu de Babel*. Paris: Point Hors Ligne
- G a s p a r o v, Boris 1987. The Ideological Principles of Prague School Phonology. — *Language, Poetry and Poetics*, Ed. K. Pomorska et al. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter
- H o l e n s t e i n, Elmar 1974. *Jakobson ou le structuralisme phénoménologique*. Paris: Seghers
- H o l e n s t e i n, Elmar 1984. Die russische ideologische Tradition und die deutsche Romantik. — *Das Erbe Hegels*. Frankfurt: Suhrkamp
- H y p p o l i t e, Jean 1983. *Introduction à la philosophie de l'histoire de Hegel*. Paris: Le Seuil

- Jacob, André 1976. *Introduction à la philosophie du langage*. Paris: Gallimard
- Jakobson, Roman 1929. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. — *Travaux du Cercle linguistique de Prague*, 2. Prague
- Jakobson, Roman 1929a. Über die heutigen Voraussetzungen der russischen Slavistik. — *Slavisches Rundschau*, 1. Wien, S. 629–646
- Jakobson, Roman 1931. Le mythe de la France en Russie. — *Slavisches Rundschau*, 3. Wien, p. 636–642.
- Jakobson, Roman 1931a. *O karakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza*. Paris: Izdatel'stvo evrazijscev. [Repris dans Jakobson 1971: 144–220]
- Jakobson, Roman 1931b. Les union phonologiques des langues. — *Le Monde slave*, 1. Paris: Libraire Félix Alcan, p. 371–378
- Jakobson, Roman 1931c. Über die phonologische Sprachbünde. — *Travaux du cercle linguistique de Prague*, 4
- Jakobson, Roman 1931d. O fonologičeskijh jazykovyh sojuzah. — *Evracija v svete jazykoznanija*. Paris: Evrazijskoe izdatel'stvo
- Jakobson, Roman 1938. Sur la théorie des affinités phonologiques entre les langues. — *Actes du I-ve Congrès international des linguistes*. Copenhague
- Jakobson, Roman 1939. N. S. Trubetzkoy. — *Acta linguistica*, I. Copenhagen
- Jakobson, Roman 1971. *Selected Writings*, I. Paris—La Haye: Mouton de Gruyter
- Jakobson, Roman 1973. *Essais de linguistique générale*, II. Paris: Éditions de Minuit
- Jakobson, Roman 1980. *Dialogues avec K. Pomorska*. Paris: Flammarion
- Jakobson, Roman 1986. *Russie, folie, poésie*. Paris: Le Seuil
- Kleiner, Jurij A. 1985. N. S. Trubetzkoy, biografija i naučnye vzgljady. — *Kalbotyra*, XXXV (3). Vilnius, s. 98–109
- Lepšy, Giulio 1976. *La linguistique structurale*. Paris: Payot
- Lieberman Anatoly (éd.) 1991. N. S. Trubetzkoy, *The Legacy of Genghiz Khan*. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications
- L. N. = N. S. Trubetzkoy's *Letters and Notes*. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton, 1985. [1ère édition 1975, édité par Roman Jakobson]
- Mackinder, John 1904. The Geographical Pivot of History. — *The Geographical Journal*, 23, no. 4, pp. 421–443
- Meillet, Antoine 1928. Compte-rendu de Trubetzkoy 1927. — *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, no. 28, p. 51–52

- Meillet, Antoine 1929. Compte-rendu de la séance du 18 février 1928. — *Bulletin de la Société de linguistique de Paris*, no. 29, fasc. 3, p. xvi–xvii
- Meillet, Antoine, Albert Cohen 1924. *Les langues du monde*. Paris: Champion
- Milner, Jean-Claude 1978. *L'amour de la langue*. Paris: Le Seuil
- Milner, Jean-Claude 1982. A R. Jakobson, ou le bonheur par la symétrie. — *Ordres et raisons de langue*. Paris: Le Seuil, p. 329–337
- Mounin, Georges 1972. *La linguistique du XXe siècle*. Paris: Press universitaires de France
- Nivat, Georges 1988. La fenêtre sur l'Asie, ou les paradoxes de l'affirmation eurasiennne. — *Rossija/Russia*, no. 6, p. 81–93
- Piaget, Jean 1970. *Epistémologie des sciences de l'homme*. Paris: Gallimard
- Polivanov, Jevgenij D. 1927. Revolucija i literaturnye jazyki Sojuza SSR. — *Revoljucionnyj Vostok*, no. 1, s. 36–57
- Renan, Ernest 1882. *Qu'est qu'une nation?*
- Savickij, Petr N. 1931. Opoveščenie ob otkrytii (Evrazija v lingvističeskikh priznakah). — *Evrazija v svete jazykoznanija*. Paris: Evrazijskoe izdatel'stvo
- Sebeok, Thomas A. 1966. *Portraits of Linguists (A Bibliographical Source Book of Western Linguistics)*. Bloomington: Indiana University Press
- Sériot, Patrick 2001. Ethnos et demos: a construção discursiva da identidade coletiva. — *Rua*, 7. Campinas: Unicamp, p. 11–20
- Spengler, Oswald 1978. *Le déclin de l'Occident, esquisse d'une morphologie de l'histoire universelle*. Paris: Gallimard. [Orig. *Der Untergang des Abendlandes*, 1919]
- Tomán, Jindrich 1981. The Ecological Connection, a Note on Geography and the Prague School. — *Lingua e stile*, 16. Bologna, pp. 271–282
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1920. *Evropa i čelovečestvo*. Sofia: Rossijsko-bolgarskoe kn-vo
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1921. Ob istinnom i ložnom nacionalizme. — *Ishod k Vostoku*. Sofia: Rossijsko-bolgarskoe kn-vo
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1921a. Verhi i nizy russoj kul'tury. (Etničeskaja baza russoj kul'tury). — *Ishod k Vostoku*. Sofia, s. 86–103.
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1923. Vavilonskaja bašnja i smešenie jazykov. — *Evrazijskij vremennik*, kn. 3. Berlin

- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1923a. Soblazny edinenija. — *Rossija i latinstvo*. Berlin
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1925. O turanskom elemente v russkoj kul'ture. — *Evrazijskij vremennik*, no. 4. Berlin. [Repris dans Trubetzkoy 1927]
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1925a. *Nasledie Čingiz-Hana (Vzgljad na russkuju istoriju ne s Zapada, a s Vostoka)*. Berlin
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1927. *K probleme russkogo samopoznanija*. Parizh: Evrazijskoe knigoizdatel'stvo
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1927a. Obščeslavjanskij element v russkoj kul'ture. — *K probleme russkogo samopoznanija*. Parizh: Evrazijskoe knigoizdatel'stvo
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1931. Phonologie und Sprachgeographie. — *TCLP-4*, S. 228–234 [Repris dans Trubetzkoy 1986]
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1935. Ob ideje-pravitl'nice ideokra-tičeskogo gosudarstva. — *Evrazijskaja hronika*, no. 11, s. 29–37
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1935a. O rasizme. — *Evrazijskije tetradi*, no. 5. [Repris Jakobson 1985 p. 467–474]
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1939. Gedanken über das Indogermanenproblem. — *Acta Linguistica*, vol. I, fasc. 2. Copenhagen, S. 81–89
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1954. Introduction to the History of Old Russian Literature. — *Harvard Slavic Studies*, II, pp. 91–103
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1986. *Principes de phonologie*. Paris: Klincksieck [1 ère édition en français 1949]
- Trubetzkoy, Nikolaj S. 1987. *Izbrannye trudy po filologii*. Moskva: Progress
- Viel, Michel 1984. *La notion de marque chez Trubetzkoy et Jakobson*. Paris: Didier
- V. T. 1927. Ponjatie Evrazii po antropologičeskomu priznaku. — *Evrazijskaja hronika*, 8, s. 26–31

PATRICK SÉRIOT (sünd. 1949) on alates 1987. aastast slaavi keelte professor Lausanne'i ülikoolis. Tema põhilised uurimised on prantsuse ja Praha strukturalistlikud koolkonnad, semiootika ja kultuurifilosoofia, keele, deemose ja etnose ning rahvuse vahekord (eriti Ida- ja Kesk-Euroopas), keelefilosoofia ja ideoloogiline keelekasutus, ideoloogia mõju grammatiliste vormide valikule (eriti nõukogude süsteemis), sotsiolingvistika ja keelepoliitika (eriti Nõukogude Liidus). P. Sériot on üks strukturalismi Praha koolkonna ja selle võtmenimedede (Nikolai

Trubetzkoy ja Roman Jakobson) tunnustatud uurijaid. Tema valitud bibliograafias on 2001. a seisuga 12 monograafiat ja tema toimetamisel ilmunud kogumikku ning 86 ulatuslikku teaduslikku artiklit. Ta on teinud koostööd ka väljapaistvate vene keeleteadlastega (eelkõige Juri Stepanoviga) ning tema töid on ilmunud ka vene keeles (vähemal määral ka näiteks inglise ja portugali keeles). Praegu on tal käsil järjekordne sotsiolingvistiline projekt, mille põhimõtteks on "nimi on see, mis teeb keele". Eesti keele puhul on selline lähtekoht väga tabav, sest tõepoolest Tallinna, Tartu ja eesti keel ning uuemal ajal Võru keelgi on kõik erinevad keeled niivõrd, kui võrd neid nimetatakse erinevalt.

Eesti on P. Sériot'ni jõudnud mitut teed pidi: semiootikuna on tal olnud püsiv huvi Juri Lotmani vastu (ta jõudis ka Juri Lotmanit Tartus külastada enne viimase lahkumist); Eesti kuulub sellesse Ida- ja Kesk-Euroopa rahvuste ja riikide piirkonda, mis on pikka aega P. Sériot'le huvi pakkunud keele ja rahvuse vahekordade seisukohast; üks tema üliõpilane on kirjutanud üliõpilasuurimuse Eesti keelesaadusest ja keeleoludest. Loodetavasti on P. Sériot'ga võimalik kohtuda veebruari lõpus Tartus peetaval semiootikakonverentsil.

Mati Hint

KUULJA MÄRKMEID KURTIDEST, VIIPEKEELTEST JA NENDE ISEOLEMISEST

Vahur Laiapea

Mõisted “keel” ja “kõne” seostuvad meie teadvuses vahetult võimuga kuulda ja rääkida ning oskusega räägitut kirja panna ja lugeda. Nimetame keeleks ka elundit, mille abil kõneleme, ning pahatihti tummadeks neid, kes mingil põhjusel suulise kõne abil suhelda ei saa. Nii on meil raske ette kujutada ning tõeliseks pida-da selliseid inimkeeli, mis ei põhine akustilistel signaalidel ning nende tajumisel kuulmise abil, vaid signaalidel, mida tekitatakse käte, näo ja kehaga ning tajutakse nägemisega. Veel mõniküm-mend aastat tagasi ei tunnistanud ka keeleteadus kurtide viipe-keeli omaks — niivõrd tugevalt oli kinnistunud arusaam akustili-susest ja häälikulisusest kui inimkeele vältimatust kandepinnast. 1965. aastal toimunud neurolingvistika-alasel teaduskonverentsil määratles meie aja tuntumaid keeleteadlasi Noam Chomsky keele valdamist nii: “Keel on heli ja tähenduse eriomane vastavus... Keele valdamine hõlmab teadmust sellest vastavusest.” Küsimu-sele, kuidas ta selle määratluse taustal käsitab kurtide viipekeeli, pakkus Chomsky 1967. aastal välja uue vastuse: keel on “*sig-naali* ja tähenduse vastavus” (viidatud Klima, Bellugi 1979 järgi). Muidugi pole keeleteadus eitanud viipekeelte olemasolu iseene-sest, vaid nende eksistentsi iseseisvate keeltena. On valitsenud seisukoht, et viipekeeled on auditiiiv-verbaalsete keelte (edaspidi kasutan mõistet *kõnekeel*) tuletised, s.o nende visualiseerimise vahendid. Viibet ei vaadeldud mitte kui iseseisvat lekseemi, vaid kui jagamatut sümbolit, mis oma tähenduselt ja funktsiooni poo-lest lauses kattub kõnekeele sõnaga, “märgib” seda. Siit tuleneb ilmselt ka väljend “märkide keel”, mida viipekeele tähenduses vahel kasutatakse (vrd *sign language* inglise keeles).

Üldmõiste “viipekeel” alla paigutatakse vahel peale kurtide viipekeelte ka näiteks trapistidest munkade ning eri keeli kõnelevate indiaanihõimude loodud märgisüsteemid. Ühest küljest on see õigustatud — kui klassifitseerimisel arvestada vaid seda, et kõigil neil juhtudel on tegemist inimestevahelises suhtlemises kasutatavate märgisüsteemidega, mille sümboliloomel ja -taju mehhanismid on väliselt sarnased. Kuid sellise liigitusega jäetakse kahe silma vahele tõsiasi, et neist üksnes kurtide seas tekkinud viipekeeled vastavad loomulike keelte kriteeriumidele nii keeleteaduslikus, sotsiolingvistikus kui psühholingvistikus mõttes¹. Nii nagu kõigis loomulikes keeltes, avaldub siingi struktuuri mitmekordsuse printsiip — lõpliku hulga antud keele fonoloogilisse süsteemi kuuluvate elementide kombineerimisel on võimalik moodustada põhimõtteliselt lõputu hulk morfeeme ning nende abil piiramatult lauseid ja tekste. Ei elementide kombineerimine ega lausete ja tekstide genereerimine toimu juhuslikult, vaid antud keele grammatikale omaste reeglite ja strateegiatega. Viibe nagu sõnagi on kokkuleppeline sümbol, mille kasutamine eeldab keelekollektiivi liikmetelt selle vormi, tähenduse ning kasutusvõimaluste ja -piirangute tundmist. Üldisemalt öeldes saab ka viipekeelt kasutada vaid see inimene, kes valdab selle keele koodi.

Üheks kriteeriumiks, mille alusel loomulikke keeli saab eristada muudest märgisüsteemidest, on nende edasiandmine vanematelt lastele, ühelt põlvkonnalt teisele. Umbes 6 protsendil kurtidest lastest on kurdid vanemad ning ligikaudu 90 protsendil kurtidel

¹Tuntud kultuuriantropoloog ja semiootik Adam Kendon on põhilikult uurinud Austraalia pärismaalaste viipesüsteeme (ta nimetab neid *alternatiivseteks viipekeelteks*). Need võetakse tarvitusele siis, kui kõnekeele kasutamine pole mingitel põhjustel soovitatav (nt usulised, pragmaatilised põhjused, konfidentsiaalsuse tagamine vms). Kendon märgib, et tema vaadeldud alternatiivsetes viipekeeltes pole kurtide viipekeeltele (ta nimetab neid *primaarseteks viipekeelteks*) omast morfoloogiat, puuduvad keelelised näosignaalid, ei kasutata viiperuumi morfoloogilis-süntaktiliselt jne. Ta rõhutab, et aborigeenide viipekeelte viiped on vastava suguharu kõnekeele morfeemide esitused teises modaalsuses. Kõigile nende kasutajatele on kõnekeel esmaseks suhtlusvahendiks (Muysken 1988).

vanematel on kuuljad lapsed. Nii esimese kui teise rühma lastele on viipekeel üldjuhul emakeel, mille nad omandavad vanematelt. Ka need kurdid lapsed, kellel on kuuljad vanemad (90–94% kurtidest lastest), omandavad enamasti esimese keelena viipekeele — juhul, kui neile võimaldatakse kokkupuudet seda keelt valdavate inimestega. Arvukad uurimused, milles vaadeldakse viipekeele omandamist, osutavad, et see toimub põhimõtteliselt samasuguste seaduspärasuste alusel nagu kõnekeele omandamine (Bellugi *et al.* 1990; Preisler 1983 jt).

Loomulikke keeli iseloomustab kasutatavate kõnefunktsioonide paljusus ning metakeele olemasolu. Ka viipekeeles saab küsida, käskida, paluda, oma veendumusi ja seisukohti avaldada ning rääkida ka keelest endast. Seal võib eristada nii piirkondlikke kui sotsiaalseid murdeid ning olukorrast sõltuvat registrivalikut. Nagu kõik keeled, võtavad ka viipekeeled vastu mõjutusi teistest keeltest, sh nii kõne- kui viipekeeltest. Kurtidele² annab viipekeel võimaluse määratleda end keelelis-kultuurilise vähemusena. Nagu kõik keeled, muutuvad viipekeeledki ajas ning võivad kasutajaskonna kadudes ka ise kaduda.

VIPELINGVISTIKA TEKKIMINE JA ARENG

Kuigi esimesed viipesõnastikud koostati juba 18. sajandil, ei saa ei neid ega enamikku hilisematest sõnastikest pidada viipekeelte keeleteadusliku tõlgendamise kajastuseks. Tegemist oli kõnekeelte sõnade translitereerimiseks valitud või kohaldatud viibete illustratsioonidega ja/või kirjeldustega, kuidas käsi nende moodustamisel asetada. Kuivõrd viipekeeli pole peetud iseseisvateks keelteks, ei leia me nendest sõnastikest ka viibete vormi ega tähenduse keeleteaduslikke kirjeldusi. Viipekeelte keeleteadusliku uurimise algus langeb 1950. aastatesse ning seostub hollandlase Bernard T. Tervoorti ja ameeriklase William C. Stokoe nimega. Bernard Tervoort analüüsis aastail 1950–1953 St. Michielsgesteli

²Siin ja edaspidi tähistab mõiste *kurt* viipekeele kogukonda kuuluvaid inimesi, kelle kuulmislangus võib olla eriatmeline või isegi puududa. Tegemist on niisiis sotsioloogilise, mitte audioloogilise määratlusega.

kurtide kooli õpilaste omavahelist suhtlemist ning jõudis järeldusele, et seal on aspekte, "millel on keeleline iseloom". Oma uurimuse "Rühma kurtide laste seas kasutatava visuaalse keele struktuuriline analüüs" avaldas Tervoort juba 1953. aastal. Kui võrd töö oli hollandikeelne, ei pääsenud see mõjutama selle teadusala arengut rahvusvaheliselt. Kuid nagu autor hiljem on tõdenud, polnud ta oma uurimistöö algeriodel veel veendunud, et tegemist on tõepoolest iseseisva keelega (Tervoort, Prillwitz 1989).

William Stokoe alustas viipekeele keeleteaduslikku uurimist 1955. aastal ja peab seda ise — ilmselt õigustatult — ka uue dissipliini tekkeastaks. Hiljem on ta osutanud kahele koolkonnale, millel on oluline roll tema teaduslike vaadete arengus. Üldme-todoloogilisi mõjutusi sai ta George L. Tragerilt ja Henry Lee Smithilt, kes rõhutasid vajadust vaadelda iga keelenähtust süsteemi kui terviku, sh kultuuri kui süsteemi kontekstis. Kultuuriantropoloogilise ja struktuuraalingvistilise lähenemise kõrval sai Stokoe olulist tuge Chomsky transformatsioonigrammatika teooriast, eriti tema seisukohtadest keele bioloogiliste ja neuroloogiliste aluste kohta (Stokoe 1990). 1960. aastal avaldatud raamatut *Viipekeele struktuur: Ülevaade Ameerika kurtide visuaalse kommunikatsiooni süsteemidest* (Stokoe 1993) tuleb pidada esimeseks viipekeele keeleteaduslikuks analüüsiks. 1965. aastal järgnes sellele sõnaraamat, mille koostamisel lähtuti esmakordselt seisukohast, et viiped on iseseisvad, kindla struktuuriga lekseemid, mitte kõnekeele sõnade markerid. Tegemist on kakskeelse sõnaraamatuga, mille lähtekeeleks on ameerika viipekeel. Viibetele on antud ingliskeelsed vastad ning kasutuskirjeldused. Viiped on esitatud transkribeeritult, üksikjuhtudel on lisatud ka fotod (Stokoe, Casterline, Croneberg 1976). 1972. aastal asutas Stokoe ajakirja *Sign Language Studies*, mida ta toimetab veel mõned aastad tagasi. William Stokoe suri 2000. aastal.

1970. aastaid on peetud teise etapi alguseks viipelingvistikas. Ameerika viipekeele kõrval hakati uurima teisigi. 1970. aastate esimesel poolel algas rootsi viipekeele, veidi hiljem ka mitmete teiste Euroopa maade (Taani, Suurbritannia, Itaalia jt) viipekeelte uurimine. Üha enam hakkas viipekeel uurijatele psühholingvistilist ja neurolingvistilist huvi pakkuma, andes võimaluse võr-

relda eri modaalsustes (häälikulis-auditiivne ja visuaalmotoorne modaalsus) eksisteerivate keelte omandamist, genereerimist, taju ning neuroloogilist tausta ning võrrelda nende ühis- ja erijooni. Eriti silmapaistvad on selles vallas olnud ameerika teadlaste Ursula Bellugi ja Edward S. Klima tööd. Eraldi võiks märkida nende klassikalist teost *The Signs of Language* (1979), milles ameerika viipekeelt uuritakse nii lingvistiliste kui psühholingvistiliste meetoditega. Autorid seavad oma uurimistöö peaesmärgiks inimkeele bioloogiliste aluste tundmaõppimise (Klima, Bellugi 1979).

1980. aastatel laienes uuritavate viipekeelte ring oluliselt. 1986. aastal loodi Rahvusvaheline Viipelingvistika Assotsiatsioon (*International Sign Linguistics Association*), mille eesmärgiks on eri maade teadlaste koostöö ja teabevahetuse kergendamine ning rahvusvaheliste konverentside korraldamine. Teadusharu tekkeajal olid viipekeelte uurijaks eelkõige kuuljad, ent praegu osaleb töös üha enam kurte lingviste — inimesi, kes kasutavad oma töös metakeelena uuritavat keelt ennast — viipekeelt.

VIIPEKEELTE TEKKIMISEST

Mingite tärminite esitamine selle kohta, kus ja millal hakkasid tekkima esimesed viipekeeled, on niisama spekulatiivne kui teha oletusi kõnekeelte tekkimise kohta. Vastuse andmine sellele küsimusele eeldaks usutava vastuse andmist küsimusele inimkeele kui nähtuse tekkemehhanismi kohta. Kui võrd kurdid ja kurtus on niisama vana nähtus kui inimkond tervikuna, on põhjust arvata, et viipekeeled hakkasid kujunema siis, kui tekkisid esimesed kurtide kogukonnad. Sellised kogukonnad võisid kujuneda näiteks geneetilisel pinnal, veresugulusabielude sageda esinemise tõttu. Kõrget päriliku kurtuse osakaalu on suhteliselt suletud asumites täheldatud ka tänapäeval. Üks selline kogukond eksisteeris umbes 250 aasta kestel ka Martha's Vineyardi saarel Ameerika Ühendriikide idarannikul. Kurtide protsent küündis seal kohati kahekümne viieni ning kuuljad, kes kõik valdasid viipekeelt, suhtusid neisse kui teiskeelsetesse inimestesse (Groce 1985).

Ühine tegevus loob vajaduse ühise suhtlusvahendi järele ning eeldused selle tekkeks. On esitatud hüpoteese, et inimkeel on ajalooliselt kujunenud žestikulaarselt kommunikatsioonilt häälikuli-

sele üle minnes. Levy-Bruhl on kirjeldanud nn primitiivrahvaste keeli, mille väljendusvahendite süsteemi kuuluvad ka mitmed motoorsed elemendid (Sacks 1990). Lähtudes oletusest, et kõne kujunemine lapsel (fülogenees) järgib mingis osas keele ajaloolist kujunemist, on ka ema ja lapse nn kõne-eelses suhtlemises püütud leida tõendusmaterjali nimetatud hüpoteesi kinnituseks. Ka kurdi ema ja lapse (viipe)keelelisele suhtlusele eelneb mitteverbaalse suhtlemise periood (vt nt põhjalikku ülevaadet Preisler 1983), mille läbimine on vältimatu eeldus lapse viipekõne eakohaseks kujunemiseks. Kui me sellest lähtudes püüaksime teha mingeid oletusi keele ontogeneesi kohta, siis võiksime näiteks oletada, et nii kõne- kui viipekeele kujunemisele eelnes mitteverbaalse, intentsionaalse³ suhtlemise periood, mil teadete edastamiseks kasutatavad signaalid ei olnud veel arenenud keelesümboliteks (vt ka Öim 1974: 13–32).

Vanimad kirjalikud allikad, kus on märkmeid viipekeelte kohta, pärinevad juba antiikajast. Platoni "Kratyloses" on Sokratese suhu pandud järgmised sõnad: "Kui meil ei ole kõnet ega keelt, kuid soovime siiski teatada üksteisele asju, kas peaksime siis nende kombel, kes on käesoleval ajal hääletud, püüdma tähistada oma mõtteid käte, pea ja teiste kehaosade abil?" (Sacks 1990). Esimene viipekeelt ja kurtide haridust puudutav raamat pärineb 17. sajandist, see on John Bulweri *Chirologia: Or the Natural Language of the Hand* (1644). Kurtide ajaloo uurijad pole siiski üheselt veendunud, et raamatus esitatud illustratsioonidel on kujutatud kurtide viipeid (Dekesel 1993).

Läbi aegade ongi viipekeeltest ja nende kujunemisest enim räägitud kurtide hariduse kontekstis. Esimese teadaoleva kurtide kooli rajas 18. sajandi keskpaigas Michel de l'Épée Pariisis. Õpetus selles koolis toetus de l'Épée väljatöötatud "metoodilistele viibetele" (*signes méthodiques*), mille abil ta püüdis vahendada õpilastele prantsuse keele grammatikat. Kurtide seas kasutatavat keelt nimetas ta "loomulikuks märkide keeleks" (*le langage des signes naturelles*). Oma vaated kurtide õpetamisest esitas de

³E. Batesi arvates eelneb lapsel sümbolilisele suhtlemisele nn intentsionaalse suhtlemise periood, mil lapse tähelepanu ning soovid piirduvad tema nägemisväljas olevaga (Bates 1979).

l'Épée 1776. aastal ilmunud raamatus *L'institution des sourds et muets, par la voie des signes méthodiques* (Stokoe 1993 (1960)). Tema mõju hilisemale kurtide haridusele on olnud väga suur nii Euroopas kui Ameerikas.

Michel de l'Épée töö jätkajaks sai Abbé Sicard, kelle õpilane Laurent Clerc asus tööle õpetajana Ameerika esimeses, 1817. aastal tema ja Thomas Gallaudet' rajatud kurtide koolis Hartfordis. Clerc oli Ameerika esimene kurt kurtide õpetaja ning tema poolt õpetuskeelena kasutatud loomulik (prantsuse päritolu) viipekeel ning meetodilised viiped mõjutasid oluliselt ameerika viipekeele kujunemist. Ka tänapäeva prantsuse ja ameerika viipekeele viibetes on ühtlanguvusi.

Kurtide koolidele on omistatud väga olulist rolli rahvuslike viipekeelte kujunemisel, paljudel juhtudel on just kurtide (inter-naat)koolid olnud kohtadeks, kuhu koondub keele tekkeprotsessi käivitamiseks vajalik hulk ühtsete sensorsete eeldustega inimesi, kellel enne seda on kontaktid teiste kurtidega puudunud või olnud piiratud. Keeleteadlasele ja psühholingvistile võib kurtide kooli rajamine pakkuda ainulaadse võimaluse jälgida uue keele tekkimist. Seda võimalust kasutasid Ameerika teadlased Judy Kegl, Ann Senghas ja Richard Senghas, kes jälgisid pikema aja jooksul (1986–1993) nikaraagua viipekeele kujunemist. Nende andmetel tegi keele kujunemise võimalikuks kurtide kooli rajamine Managuas 1980. aastal. Sinna koondunud kurdid lapsed ja noorukid tõid kaasa oma "koduviiped", mille pinnalt hakkas koolis kujunema nn pidžin-viipekeel. Seda iseloomustab veel suhteliselt suur idiosünkraatilisus (s.o variatiivsus isikuti) nii sõnavaras kui ka grammatikas. Järgmise etapina keele arengus täheldati nativisatsiooniperioodi, mil esimese põlvkonna loodud pidžin-viipekeelt hakkas esmakeelena omandama ja samas kujundama kooli saabunud uus kurtide laste põlvkond. Autorid nimetavad seda ka kreolisatsiooniks. Teise põlvkonna kasutuses areneb ja standardiseerub keele grammatika. Tähelepanuväärne on seegi, et tagasisidena noorema põlve viipelejatelt täheldati ka vanema põlvkonna keelekasutuses suundumust uute grammatikavahendite kaasamisele oma viiplemisses. Oluline koht keele kujunemises oli ka täiskasvanud kurtide organiseerumisel ning tihedamal läbikäimisel (Kegl 1994; Senghas 1994; Senghas, Kegl 1994). Kuid

ka viipekeelte arenemine pole alati vaba kultuuriimperialismi ilmingutest: nii kirjeldab näiteks Barbara Gerner de Garcia Ameerika misjonäride levitatud ameerika viipekeele survet kujunevale dominikaani viipekeelele (Gerner de Garcia 1990).

Ka eesti viipekeele teket võib suure tõenäosusega seostada kurtide kooli avamisega 1866. aastal Väandras. Kuigi viipekeel kuni 1990. aastateni Eestis hariduskeelena ei käibinud, elas ja arenes ta kurtide omavahelise tiheda läbikäimise tulemusel. Kogukonna tuumiku moodustavad eri aegadel Porkuni Kurtide Kooli lõpetanud kurdid.

VIIPEKEELED JA KEELELINE VARIATIIVSUS

Lingvistika nagu iga teadus on oma uurimisobjektist püüdnud eristada eelkõige invariante ning keelelist variaablust on "segava" tegurina vahel püütud ka kõrvale jätta. Alles sotsiolingvistika tekkega 1960. aastatel hakati lisaks diakroonilisele variatiivsusele (keele muutumine ajas) rohkem tähelepanu pöörama ka sotsiaalsetest, n-ö keelevälistest teguritest tingitud variatiivsusele. Lisaks territoriaalmurretele ehk dialektidele hakati uurima sotsiaalseid murdeid ehk sotsiolekte — näiteks erinevusi erineva sotsiaalmajandusliku taustaga inimeste keelekasutuses, samuti kõnelejate individuaalmurrakuid ehk idiolekte.

Nii geograafilisi kui sotsiaalseid erijooni täheldatakse ka viipekeeltes. See teema haakub otseselt kurtide kui sotsiaalse grupi staatusega ühes või teises ühiskonnas. On ju selge, et (viipe)keel, mida tunnistatakse nii ühiskondliku teadvuse kui seadusandluse tasandil (näiteks rootsi viipekeel), asub ühiskonnas hoopis teistsugustes tingimustes kui (viipe)keel, mille eksistentsigi täisväärtusliku keelena kahtluse alla seatakse (näiteks eesti viipekeel, vt Toom 1988; Kotsar, Kotsar 1992).

Kõik seni identifitseeritud viipekeeled on vähemuskeeled. Nagu kõik vähemuskeeled, on ka viipekeeled ümbritsevate enamuskeelte tugeva mõju all ning on paljudes kultuurides madala ühiskondliku staatusega keeled. See tähendab, et nende põhiline kasutusala piirdub seal mitteametlike olukordadega ning ametlikumas kontekstis ja/või kuuljate juuresolekul eelistatakse (kuulva)

enamuse keelt (kõne, kiri) või viiplemist, mis on allutatud kõnekeele süntaksile ning enamasti erineb oluliselt kurtide igapäevases omavahelisest keekekasutusest. Et viiped ja kõne toimivad erinevates modaalsustes, on võimalik kõne sõnasõnaline markeerimine viibete abil — seda võimalust kurtide ja kuuljate vahelises suhtluses sageli ka kasutatakse. Et esitataks enamasti üksnes sõna leksikaalselt tähenduselt ligilähedane viipevaste ning esitamata jäävad liited, tunnused, lõpud jms, eeldab sellisest viipekasutusest arusaamine kurtidelt peale väga hea kõnekeele grammatika tundmise ka suurt assotsiatsioonide loomise võimet. U. Bellugi (1980) andmetel ei valmista kurtidele siin raskusi üksikviibete mõistmine, vaid teatest kui tervikust arusaamine (viidatud Sacks 1990 järgi). Sacks peab arusaamiskasutuse üheks põhjuseks lühiajalise mälu ning teiste kognitiivsete toimingute liiga suurt koormatust üksteisele järgnevatest viibetest (süntaktilises mõttes) kõnekeelse teate dešifreerimisel. Selliseid raskusi ei ole täheldatud ameerika viipekeelest arusaamisel, kuna loomulikus viipekeeles viibeldu tajumise teeb hõlpsaks teksti ruumiline organiseerimine (Sacks 1990). Ka keeleliste näosignaalide puudumine võib olla üheks viibeldud kõnest arusaamist raskendavaks asjaoluks.

Põhimõtteline küsimus, millest sõltub ka mõiste “eesti viipekeel” määratlus, on järgmine: kas ja mil määral tuleks viipekeele uurimisel ja defineerimisel arvesse võtta neid olukordi, kus suhtluspartneriteks on kuulja (siin tähenduses “viipekeelt üldse mitte või vähe valdav inimene”) ja kurt (siin tähenduses “inimene, kellele viipekeel on esmane või emakeel). Sel juhul on tegemist olukorraga, kus orienteerutakse keelele, mida mõlemad suhtlejad valdavad paremini. Üldjuhul on selleks keeleks kõnekeel, mille kasutamine võib avalduda ka sõnade visualiseerimises viibete abil. Probleemi võiks sõnastada ka teisiti: kas kõnekeele rohkem või vähem järjepidev esitamine viipekeelele omases visuaalmotoorses modaalsuses annab piisava aluse pidada tekkinud koodi viipekeeleks, kuigi me ei leia sealt kurtide omavahelises viiplies esinevaid seaduspärasusi. Mingit kõnekeelt uuriv lingvist, kui tema erihuviks pole just keelekontaktid või keeltevaheline siire, vaevalt kasutab keele esmasel kirjeldamisel materjali, kus üks suhtluspartneritest valdab vaadeldavat keelt puudulikult (s.t see pole tema esimene keel, kõnes avaldub tugev teise keele negatiiv-

ne siire vms). Nii pole vähemasti keeleteaduslikust küljest vaadatud ilmselt õigustatud ka kurdi ja kuulja vahelise viiplemise paigutamine viipekeele mõiste alla, kui kasutatav kood on allutatud kõnekeele süntaksile. Muidugi ei taha ma siinkohal väita, nagu oleks olemas mingi puhas viipekeel, milles puuduvad kõnekeele mõjud. Ka täiskasvanud kurtide omavahelises viiplemites võib täheldada kõnekeele mõjutusi nii viipevara kui süntaksi osas, kuid domineerib viipekeeltele omane mitmekanaliline kood. Keelt uurides on oluline kasutada selliseid keelejuhte, kellele viipekeel on olnud esmakeeleks, ning sellist videomaterjali, kus ka tegeliku või kujuteldava adressaadi esmakeeleks on viipekeel. Kõnekeele sõnajärjele allutatud viiplemit tähistan mõistetega *kõnejärgne viiplemine* ja *viibeldud kõnekeel* (näiteks viibeldud eesti keel, viibeldud rootsi keel jne). Nimetatud nähtusi käsitlen kõnekeele (vaesestatud) esitusena visuaalses modaalsuses.

PIDŽIN-VIPEKEEL?

Keeleteaduslikus kirjanduses räägitakse pidžinkeeltest enamasti seoses kõnekeelte kokkupuutes tekkinud uute keelevormidega, millest teatud aja pärast kujuneb kreoolkeel. Tüüpilise pidžinkeele teket põhjustava olukorrana kirjeldatakse juhte, kus mingitel, sageli koloniasatsioonipoliitikast lähtuvatel põhjustel teatud inimrühm isoleeritakse oma keelekeskkonnast ning ta satub tihedasse kontakti teist keelt kasutava kogukonnaga (Bickerton 1988). On iseloomulik, et uus (pidžin)keel hakkab kujunema kahe (või enama) juba olemasoleva keele kokkupuute pinnalt. Selline lähenemine keskendub keele tekkeprotsessile ning näeb pidžinkeeles eelkõige üleminekuvormi, mitte keelt, mis sellisena ka pikema aja vältel püsima jääks.

Ka viipekeelte tekkimist on käsitatud pidžinkeelte kreoliasatsioonina. Seejuures on pidžini kujunemise aluseks peetud nn koduviipeid, mille abil perekondades kurtide lastega algtasandil suheldud on (vt Kegl 1994; Senghas 1994; Senghas, Kegl 1994). Teine kontekst, kus viipekeeltega seoses kasutatakse vahel mõistet "pidžin", erineb aga esimesest oluliselt. Nimelt hakati 1970. aastatel nimetama pidžin-viipekeelteks ka peamiselt kurtide ja kuuljate vahelises suhtlemises kasutatavaid viiplemise vorme,

kus kasutatakse viipekeele leksikat ja domineerib kõnekeele süntaks (näiteks *Pidgin Sign English*). Seesugune viipleemise vorm eksisteerib ka Eestis. Nii kasutavad kõnekeele süntaksile allutatud viipleemist tihti need inimesed, kellel on olemas täielik või peaaegu täielik juurdepääs kõnekeelele (kuuljad, kergema kuulmislangusega inimesed) või kelle kõnekeel on kujunenud kuulmise baasil enne kurdistumist (hiliskurdistunud). Sellise keelevormi nimetamist pidžiniks õigustab ehk see, et kahe keele elementide ühendamine toob igal juhul kaasa koodi vaesestumise ning kõneldavast/viibeldavast arusaamise vähenemise — nagu kõigi keelte puhul, ei kattu ka viibete ja sõnade tähendusväljad ega keelte vormilised parameetrid. Praktikas tähendab printsipi "üks sõna — üks viibe" rakendamine üksiklekseemide transliteratsiooni — sõna ja viipe kokkuviiimist kontekstuaalset tähendust arvestamata. Kui me aga arvestame teist eespool toodud kriteeriumi — seda, et pidžinkeel on üleminekuvorm uuele kvaliteedile, ei ole kõnekeele sõnajärjele allutatud viipleemise nimetamine pidžiniks õige: tegemist ei ole üleminekuvormiga, vaid suhteliselt staatilise nähtusega. Ameerika lingvistid Ceil Lucas ja Clayton Valli on nimetatud keelevormi tähistamiseks välja pakkunud sobivama termini: *kontaktviiplemine* (Lucas, Valli 1990; Engberg-Pedersen 1993), mida erialakirjanduses eelistataksegi.

VIIPEKEELE DIGLOSSIA

Termini *diglossia* tõi keeleteadusesse C. Ferguson, kirjeldamaks kakskeelseid kogukondi, kus kahest keelest või dialektist ühe staatus on teisest oluliselt kõrgem ning keelte kasutusvaldkond on erinev — näiteks kasutatakse üht keelt üksnes kodu-, teist hariduskeelena (Ferguson 1959 Gerner de Garcia 1990 järgi). William Stokoe tõi diglossia mõiste viipelingvistikasse. Tema peab ka Ameerika kurtide keelekasutust allutatuks diglossiapõhimõttele: vastavalt olukorrale toimub valik ameerika viipekeele ja viibeldud inglise keele vahel. Esimest kasutatakse enam igapäevase suhtluskeelena (alaregister), teist ametlikumates olukordades (ülaregister) (Stokoe 1969 Rissanen 1985 järgi). Hilisemad Ameerika uurijad on tõdenud, et kurtide viipekõnes on küll ülaregister, milles leidub suuremat kõnekeele mõju, kuid keelekasutus on siiski

iseloomulik viipekeelele: seega ei toimu valik mitte kahe keele, vaid pigem kahe stiili vahel (Lee 1982 Rissanen 1985 järgi). Diglossia võib ilmned ka kahe viipekeele vahel. Barbara Gerner de Garcia on sellist nähtust täheldanud Dominikaani Vabariigis, kus kurdid kalduvad kõrgemalt väärtustama ameerika viipekeelt ning eelistavad selle viipeid rahvusliku viipekeele omadele (Gerner de Garcia 1990).

Diglossia määratlemisel kurtide keelekasutuses on mõttekas silmas pidada seda, kas tegemist on valikuga kõrgema ja madalama registri vahel või lihtsalt oma viiplemise paindliku kohaldamisega teistsuguse keelepädevusega suhtluspartneri omale, teisisõnu koodivalikuga. Ka kuuljate juuresolek võib arvestatavalt mõjutada kurtide omavahelist viiplemist kõnekeele sõnajärje järgimise suunas. Ilmselt olekski täpsem diglossiat kurtide keelekasutuses käsitleda eraldi kahes kontekstis: kuuljate juuresolekul ning omavahel toimivas viiplemisses. Seejuures tuleks vaadelda nii ametlikumaid kui vähem ametlikke olukordi. Võib oletada, et esimesel juhul võib valik toimuda kahe keele — viipekeele ning viibeldud kõne (või ka suulise kõne) vahel, ning lisaks olukorra ametlikkusele määrab keele valiku ka juuresolevate kuuljate eeldatav viipekeele oskus. Seega on siin olulisel kohal suhtlejate keeleline homogeensus või heterogeensus ning valik võib toimuda nii keelte vahel kui eri registrite vahel sama keele piires. Teisel juhul toimub valik tõenäoliselt üksnes viipekeele eri registrite vahel (eeldusel, et antud kurtide rühm on keeleliselt piisavalt ühtne). Valikuid võib kõigil juhtudel oluliselt mõjutada ka viipekeele staatus ühiskonnas: mida madalam see on, seda suuremaks võib osutuda kõnekeele mõju viiplemisele ning seda suurem on tõenäosus, et eelistus langeb enamuse kõrgemini väärtustatud keelele. Kõige selle paikapidavust kinnitada või seda ümber lükata saab üksnes sotsiolingvistilise uurimisega.

Antropoloog William Washabaugh on kurtide kogukondi sotsioloogilises plaanis liigitanud kolmeks: isoleeritud, arenevad ning diglossed kogukonnad. Isoleeritud kogukondades elavad kurdid üksteisest suhteliselt eraldatult ning omavaheline läbikäimine on napp. Kuigi kuuljad tunnistavad kurtide olemasolu, suheldakse nendega ainult siis, kui see on mõõdapääsmatu. Sellisteks on peetud näiteks Kariibi mere Providence'i saare ning

Brasiilia Amazonase piirkonna kurtide kogukonda. Arenevat kurtide kogukonda iseloomustab Washabaugh' arvates järjepideva haridustraditsiooni puudumine, mistõttu kogukonna liikmetele pole sisendatud ka eitavat ja alavääristavat suhtumist oma keelde. Selliseks peab Washabaugh' Kariibi mere Grand Caymani saare kurtide kogukonda. Diglossed kogukonnad on kuuljate enamuse keele tugeva mõju all ning see eeldab kurtidelt pidevat valikut kahe keele vahel. Washabaugh' peab diglosseks Ameerika Ühendriikide kurtide kogukonda (Washabaugh 1981).

PIIRKONDLIKUD ERIJONED VIIPEKEELTES

Nagu kõigis inimkeeltes, ei puudu piirkondlikud erijooned viipekeelteski. Nii peab näiteks iga viipesõnastiku koostaja võtma arvesse seda, kas mingi viibe kuulub keelekasutajate enamiku leksikasse või kasutatakse seda ainult teatud piirkondades. Kuigi viipekeelte piirkondlikke erijooni on võrdlemisi vähe uuritud, on mõned autorid täheldanud, et üheks viipekeele murrete kujunemise allikaks on mitme kurtide kooli olemasolu mingil maal, näiteks Hollandis (Schermer, Harder 1986). Olulist rolli võivad piirkondlike erijoonete kujunemisel mängida ka geograafilised mõõtmed ning barjäärid: on üsna tõenäoline, et mida suurema riigiga on tegemist, seda suuremad võivad piirkondlikud erinevused olla. Ent ka väikese Šveitsi saksakeelses osas on täheldatud mitmeid viipedialekte ning standardiseeritud ühiskeele puudumist. Selle põhjuseks on peetud nii maastikulisi tõkkeid (mäed, järved) kui ka äärmuseni viidud poliitilist ja kultuurilist detsentraliseeritust ning ka kõnekeele puhul eksisteerivat ajaloolist tolerantsi murdekasutuse suhtes (Boyes-Braem 1986). Mõnedes riikides eksisteerib mitu viipekeelt, seega ei kehti alati põhimõtte "üks riik — üks keel", vaid pigem "üks (all)kultuur — üks keel". Kuigi suurem osa Kanada kurtidest kasutab ameerika viipekeelt, on seal olemas teinegi, prantsuskeelses Quebeci provintsis levinud Quebeci viipekeel, mille kasutajaid arvatakse olevat 6500–8000.

Eesti viipekeelt pole seni piirkondliku variatiivsuse osas uuritud. Kuivõrd väga pikka aega on Eestis olnud ainult üks kurtide kool (1866–1924 Väandras, alates 1924. aastast Porkunis, käesoleval ajal õpib suurem osa kurte lapsi Tallinna Kurtide Koolis), on

põhiosa kurtidest käinud ühes ja samas koolis. Ühine koolitaust, Eesti väiksus ning kurtide tihe omavaheline lävimine on tingimused ühtse eesti viipekeele kujunemiseks. Kuid tõsiasi, et ka eesti viipekeele viipevaras on täheldatud piirkondlikke erinevusi, on siin aeg-ajalt äratanud soovi keelt ühtlustama hakata. On avaldatud arvamist, et “viipekeele ühtlustamine peab tulenema eelkõige tõlkide poolt” (Toom 1988). Leksikaalne variatiivsus on iseloomulik kõigile loomulikele keeltele ning ka eesti viipekeel pole siin erandiks. Selle keele ühtlustamine on aga toiming, mis vaevalt kuuljate tahtel ning juhtimisel toimuda saab. Pigem tuleks rääkida keele ühtlustumisest kui protsessist, mis sõltub paljudest teguritest, sh kindlasti sellest, milline on keele staatus, kas tegemist on hariduskeelega, jne.

RAHVUSVAHELINE VIIPEKEEL?

Eri maade kurtid kohandavad oma viiiplemist üksteisega suheldes vägagi paindlikult. Ilmselt on just sellest saanud alguse eksiarvamus, nagu oleks viipekeele näol tegemist rahvusvahelise keelega. 1960. ja 1970. aastatel alustas ka Kurtide Maailmaföderatsioon nn rahvusvahelise viipekeele loomist. Keele nimeks sai gestuno, seda hakkasid “välja mõtlema” rahvusvahelised komisjonid (*Gestuno*. . . 1975). Tõsi küll — õnneks ei seatud eesmärgiks rahvuslike viipekeelte asendamist rahvusvahelise viipekeelega, mida on veel hiljuti Eestis soovitatud teha (vt Kotsar, Kotsar 1992). Viimastel aastatel on terminile “rahvusvaheline viipekeel” (*international sign language*) üha enam hakatud eelistama sõnaühendit “rahvusvahelised viiped” või “rahvusvaheline viiiplemine” (*international signs*). Sellel pole aga midagi ühist komisjonide välja pakutud gestunoga — tehiskeelega, mida võib pidada esperanto analoogiks. Rahvusvaheline viiiplemine ei ole teadlikult kujundatud (tehis)keel, vaid eri maade kurtide lävimisel iseeneslikult kujunenud *lingua franca* — kontaktkeel, mis on jõudnud juba ka keeleteaduse huviorbiiti. Kurtide rahvusvahelistel kogunemistel võib näha rahvusvaheliste viibete abil esitatud ettekandeid ning üha sagedamini leiavad rakendamist ka vastavad tõlgid nendele kurtidele, kellel puudub võimalus saada tõlget oma rahvuslikus viipekeeles. Kuigi selline tõlge ei suuda edastada kaugeltki kogu

infot, võimaldab ta auditooriumil põhiteemades siiski orienteeruda. Taani Kurtide Föderatsiooni president Asger Bergmann on pakkunud välja idee, et inglise keele eeskujul tuleks ka ameerika viipekeel võtta kasutusele kurtide rahvusvaheliste konverentside keelena (Bergmann 1990) — mõte, mille rakendamine eeldaks ameerika viipekeele kui võõrkeele lisamist eraldi õppeainena kurtide koolide õppekavadesse.

Rahvusvahelise viiplemise toimemehhanismi võib selgitada viipekõne ruumilis-visuaalse loomusega. See laseb suhtlejal vajaduse korral muuta oma viiplemist kujundlikumaks, ikooniliseks, kasutada ruumisuhete väljendamisel ära viiperuumi kolmemõõtmelisust, tuua viiplemissse tegelikkust jälgendavaid elemente. Kuid viiplejate käsutuses on teinegi huvitav strateegia: võimalus anda ruumilistele vahetõrgetele abstraktne pikendus ehk teisisõnu võimalus luua ning mõista ruumimetafoore vahetu (viipe)ruumikasutuse käigus (Brennan 1990; vt ka Laiapea 1992, 1993).

VIIPEKEEL SAATJA JA ADRESSAADI PERSPEKTIIVIST

Viiplemine on orienteeritud adressaadile, kellel eeldatakse nägemismeele olemasolu. (Siiski vahel kasutatakse ka pimekurtidega suhtlemisel viipeid, mida nad tajuvad taktiilsel teel.) Suhtlemise eelduseks on, et viiplejad asuvad üksteise nägemisulatuses. Muidugi toob suurem vahemaa nende vahel kaasa ka suurema väärnimõistmise võimaluse. Tavakeele kõneleja tajub oma kõnet sellesama meele abil mis adressaatki, aga viipleja ise oma viiplemist kuigivõrd ei näe. Kontrolli viipekõne üle teostab ta motoorselt, mitte nägemismeele abil.

Suulist kõnet iseloomustab suures osas artikulatsiooni varjatus — me näeme vaid väga väikest osa kõne artikulatsiooni mehhanismist ning saame teadet interpreteerida ka selle saatjat nägemata, näiteks raadiot kuulates. Viipekõnet seevastu iseloomustab avatud artikulatsioon, s.t elundid, millega seda tekitatakse (käed, nägu, keha) ning artikulatsiooni dünaamika (liigutused, kohamuutused) on adressaadi vaateväljas. Vaatamata teatud samaaegsusele (suprasegmentaalfoneemid, eesti kõnekeeles näiteks rõhk, intonatsioon, mis "asetsevad" segmentaalfoneemi-

de kohal), on kõnekeeltele omane foneemide ajaline paigutumine üksteise järele. Viipekõne puhul on aga keelesüsteemi eri tasan-dite elementide (sh morfeemid, kereemid — vt Laiapea 1992) samaaegsel artikuleerimisel hoopis suurem osakaal — fakt, mis on seletatav keelte erineva modaalsusega.

On leitud, et kuigi ühes ajaühikus hääldatakse sõnu umbes kaks korda rohkem, kui sooritatakse viipeid, on sama aja jooksul edastatava info hulk peaaegu võrdne. Ka seda näilist vastuolu on seletatud viiplemise visuaalruumilisest modaalsusest tuleneva eripäraga, mis võimaldab viiplejal ühte ajalõiku mahutada hoopis rohkem informatsiooni, kui see on võimalik suulise kõne puhul (Klima, Bellugi 1979).

Viipeid saab analüüsida ühekaupa, kuid viibeldud tekst ei ole lihtsalt üksikviibete jada. Oluline koht viipekõne sidumisel on siirdeliigutustel, viibetevahelistel üleminekutel. Ilmselt pole viipekeelte fonoloogia kirjeldamine siirdeliigutusi arvesse võtma-ta võimalik. Kuigi need tähendust otseselt ei muuda, on neil oluli-ne osa viiplemise rütmilisel liigendamisel ning seega ka viipekõne tajumisel (Wilbur 1990). Ka ülakeha liigutusi on peetud viiple-mise rütmi seisukohalt oluliseks. Nimetatud nähtust on uurinud Prantsuse lingvist Paul Jouison. Ta leidis, et keha rütm katab tsükliliselt viipekõne segmente ning seab nende pikkusele (fo-neetilises mõttes) kindlad piirid. Viipleja võib viipeid venitada, kokku suruda või mõnd osa elimineerida, et sobitada oma arti-kulatsiooni keha liikumisega ette antud rütmimustrisse (Jouison 1986).

Viiplemisel osalevad niisiis käed, keha, pea, nägu. Viiple-mine toimub nn viiperuumis viipleja ees ning selle dünaamikat kannavad käte, pea ning keha liigutused. Keeleline funktsioon võib olla ka pilgukontakti katkestamisel ja taastamisel adressaadi-ga. Pilgukontakti hetkeline katkestamine võib markeerida viipleja *perspektiivvahetust*. Perspektiivvahetuse korral muudab viipleja tekstisegmendi aega, tekstis esitatu toimumiskohta või mõlemat komponenti muu teksti suhtes. Juba esitatud aeg või aegruum taastatakse pilgukontakti taastamise abil.

Keelelistel näosignaalidel on niisiis viipekeele väljendus-vahendite hulgas väga oluline roll, kuigi sageli on näol toimuvat peetud vaid miimikaks ja emotsioonide väljendamiseks. Kuigi

miimikal on ka viiplitsemise juures oma koht, ei tohi seda samastada keeleliste näosignaallidega. Seda on tõestanud ka erineva ajupoolkera kahjustusega kurtide miimika ning keeleliste näosignaallide võrdlemine. Teatavasti on emotsioonide väljendamist peetud parema ajupoolkera ülesandeks, keelelisi toiminguid aga vasaku ajupoolkera funktsiooniks. Viibeldes on nii keeleliste kui mittekeeleliste signaalide tekitamisel hõivatud samad näolihased. Ometi on Ameerika teadlaste uuringud näidanud, et parema ajupoolkera kahjustusega katseisikute keelelised näosignaalid pole oluliselt kahjustatud, samas on neil raskusi emotsioonide väljendamisega. Ning vasaku ajupoolkera kahjustusega isikute katsetulemused kinnitavad, et neil ei ole raskusi emotsioonide väljendamisega, kuid kahjustatud on keelelised näosignaalid (Bellugi, Klima 1990).

Kuigi viipekeelt on nimetatud ka käte keeleks, ei ole suhtlejate pilk tavaliselt suunatud mitte vestluspartneri kätele, vaid näole ning nägemisvälja mahub ka kätega väljendatu. Ameerika uurija Charlotte Baker-Shenk on püüdnud selgitada selle nähtuse neuroloogilist tagapõhja. Arvestades närviimpulsi teekonda ajast näo- ja kätelihasteni ning teades impulsi levimise kiirust (50–60 m/sek), leidis ta, et närviimpulss (keelelise signaali neuroloogiline kandja) saadetakse viiplitsemisel ajast näolihastele välja varem kui kätelihastele. Seetõttu jõuab see ka märksa varem kohale. Adressaadi (tajuja) vaatepunktist tähendab see seda, et ta loob eenduvale näosignaalile toetudes hüpoteesi sellest, “mis on tulemas”. Kuigi Baker-Shenk uuris nimetatud nähtust küsilause te moodustamise kontekstis, arvab ta, et näosignaali eendumine on iseloomulik viiplitsemisele ja selle tajumisele üldisemalt (Baker-Shenk 1985).

INVALIDIDID VÕI KEELEVÄHEMUS?

Viipekeel annab kurtidele võimaluse määratleda ennast keelelis-kultuurilise vähemusena. Võimaluse, kuid mitte kohustuse. Enesemääratlus keele kaudu ei sõltsi siiski üksnes end määratleda tahtva inimrühma soovist, vaid ka sellest, millise piirini on vähemust ümbritsev enamus valmis vähemusrühma enesemääratlust tunnistama. Kuivõrd kurdid erinevalt paljudest etnilistest

vähemustest ei pretendeeri üheski ühiskonnas riiklikule ega territoriaalsele iseseisvusele, sõltub nende püüdluste edu pigem kuulva enamuse teavitatuse määrast kui kellegi poliitilistest ambitsioonidest.

Enesemääratlus keele alusel ei tähenda eraldatust keele alusel, kuigi paraku just seda on kilbile tõstnud näiteks need, kes eitavad viipekeelt kurtide laste hariduskeelena. Inimeseks kasvamise ja inimeseks olemise eelduseks on suhtlemine ning samastumine nende inimestega, kellelt keel omandatakse. Kas signaal, mis tähendust kannab, jõuab inimese ajusse läbi silma või kõrva, on üpriski teisejärguline. Kurtus on pindkahjustus, mis ei luba omandada esimeste eluaastate jooksul esimese keelena kõnekeelt, kuid ei sea mingeid tõkkeid viipekeele omandamisele.

Üks teadmishimuline Egiptuse vaarao olevat isoleerinud vastsündinu inimestest, et teada saada, millist keelt viimane rääkima hakkab, ja selle põhjal kindlaks teha, milline on esimene inimkeel. Vaarao ei saanud seda teada. Ainuke järelendus, milleni katse võis ta viia, on see, et laps ei sünni siia ilma mõtleva olevusena, vaid eeldustega mõtlevaks olevuseks kasvada. Seda juhul, kui temaga suheldakse. Laps on arenguvõimaluste paljusus. Seepärast sõltub kurtide kogukonna tulevik suuresti sellest, kas vaarao katset iga uue kurtide laste põlvkonna peal ikka ja jälle korrata püütakse. Tuleb loota, et see pole nii.

Kirjandus

- Baker - Shenk, Charlotte 1985. Nonmanual behaviours in sign languages: Methodological concerns and recent findings. — *SLR'83 Proceedings of the 3. International Symposium on Sign Language Research. Rome, June 22–26, 1983.* Silver Spring MD: Linstock Press, pp. 175–184
- Bates, E 1979. Intentions, conventions and symbols. — *The Emergence of Symbols. Cognition and Communication in Infancy.* New York: Academic Press
- Bellugi, Ursula, Edward Klima 1990. Properties of visual spatial languages. — *Sign Language Research and Application. Proceedings of the International Congress on Sign Language Research and Application, March 23–25, 1990 in Hamburg.* Hamburg: Signum-Press, pp. 115–143

- Bellugi, Ursula, Diane Lillo-Martin, Lucinda O'Grady, Karen Van Hoek 1990. The development of spatialized syntactic mechanisms in American Sign Language. — *SLR'87 Papers from The Fourth International Symposium on Sign Language Research*. Hamburg: Signum-Press, pp. 16–25
- Bergmann, Asger 1990. Extra rational responses: International signs — language? — *Signpost: The Newsletter of the International Sign Linguistics Association*, no. 3, pp. 2–3
- Bickerton, Derek 1988. Creole languages and the bioprogram. — *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume 1. Linguistic Theory: Foundations*
- Boyes-Braem, Penny 1986. Two aspects of psycholinguistic research: Iconicity and temporal structure. — *Signs of Life: Proceedings of the Second European Congress on Sign Language Research*, pp. 65–74
- Brennan, Mary 1990. *Word Formation in British Sign Language*. Stockholm: University of Stockholm
- Dekesel, Kristiaan 1993. John Bulwer: The founding father of BSL research. — *Signpost: The Newsletter of the International Sign Linguistics Association*, pp. 36–45
- Engberg-Pedersen, Elisabeth 1993. *Space in Danish Sign Language: The Semantics and Morphosyntax of the Use of Space in a Visual Language*. Hamburg: Signum-Verlag
- Gerner de Garcia, Barbara 1990. The emerging deaf community in the Dominican Republic: An ethnographic study. — *Sign Language Research: Theoretical Issues*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 259–274
- Gestuno: *International Sign Language of the Deaf*. 1975. Carlisle: The British Deaf Association
- Groce, Nora Ellen 1985. *Everyone Here Spoke Sign Language: Hereditary Deafness on Martha's Vineyard*. Cambridge, Mass.—London: Harvard University Press.
- Jouison, Paul 1986. The role of the body in the organization of signed expressive discourse. — *Signs of Life: Proceedings of the Second European Congress on Sign Language Research*, pp. 95–110
- Kegl, Judy 1994. The Nicaraguan Sign Language Project: An overview. — *Signpost*, vol. 7, no. 1, pp. 24–31
- Klima, Edward, Ursula Bellugi 1979. *The Signs of Language*. Cambridge, Mass.—London: Harvard University Press
- Kotsar, Juta, Kaarel Kotsar 1992. *Inimene ei kuule kõnet*. Tallinn: Olion

- L a i a p e a, Vahur 1992. Mis on viipekeel? — *Akadeemia*, nr 10, lk 2098–2136
- L a i a p e a, Vahur 1993. Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles. — *Tartu Ülikooli Toimetised*, 963: *Hälviklaste korrigeerimise psühholoogilis-pedagoogilised küsimused*, lk 53–60
- L u c a s, Ceil, Clayton V a l l i 1990. ASL, English and contact signing. — *Sign Language Research: Theoretical Issues*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 288–307
- M u y s k e n, Pieter 1988. Are creoles a special type of language? — *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume 1 — Linguistic Theory: Foundations*
- P r e i s l e r, Gunilla 1983. *Deaf Children in Communication*. Stockholm: Department of Psychology, University of Stockholm
- R i s s a n e n, Terhi 1985. Viittomakielen perusrakenne. — *Publications of University of Helsinki: Department of General Linguistics*, no. 12
- S a c k s, Oliver 1990. *Seeing Voices: A Journey into the World of the Deaf*. New York: Harper Perennial
- S c h e r m e r, Trude, Rita H a r d e r 1986. Lexical variation in Dutch Sign Language: Some implications for language planning. — *Signs of Life: Proceedings of the Second European Congress on Sign Language Research*, pp. 134–141
- S e n g h a s, Ann 1994. Nicaragua's lessons for language acquisition. — *Signpost*, vol. 7, no. 1, pp. 32–39
- S e n g h a s, Richard J., Judy K e g l 1994. Social considerations in the emergence of idioma de Signos Nicaraguense (Nicaraguan Sign Language). — *Signpost*, vol. 7, no. 1, pp. 40–46
- S t o k o e, William C. 1969. Sign language diglossia. — *Studies in Linguistics*, 21, pp. 27–41
- S t o k o e, William C. 1990. A historical perspective on sign language research: A personal view. — *Sign Language Research: Theoretical Issues*. Washington, D.C.: Gallaudet University Press, pp. 1–8
- S t o k o e, William C. 1993 (1960). *Sign Language Structure: An Outline of the Visual Communication Systems of the American Deaf*. Burtonsville, MD: Linstok Press
- S t o k o e, William C., Dorothy C. C a s t e r l i n e, Carl G. C r o n e b e r g 1976. *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Silver Spring MD: Linstok Press
- T e r v o o r t, Bernard, Siegmund P r i l l w i t z 1989. Das Gebärden stellt für gehörlose Kinder eine absolute Notwendigkeit dar. — *Das Zeichen*. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache, S. 15–22

- Toom, Regina 1988. Viipekeelee perspektiividest Eesti NSVs. — *Kuulmispuudega inimesed ja nende probleemid Eestis: Artiklite kogumik*. Tallinn: Tartu Riiklik Ülikool, Eesti NSV Kurtide Ühing
- Washbaugh, William 1981. The deaf of Grand Cayman Island. — *Sign Language Studies*, 31, pp. 111–133
- Wilbur, Ronnie B. 1990. An experimental investigation of stressed sign production. — *International Journal of Sign Linguistics*, vol. 1, pp. 41–59
- Õim, Haldur 1974. *Semantika*. Tallinn: Valgus

VAHUR LAIAPEA (sünd. 1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogia osakonna 1985. aastal. Aastail 1983–1995 oli Porkuni Kurtide Koolis õpetaja, ajavahemikul 1989–1994 tegeles viipekeelee ning kurtide laste kakskeelsuse küsimustega, ka käesolev artikkel on põhiosas kirjutatud 1994. aasta suvel Porkuni Kurtide Kooli ruumides. Praegu on tele- ja filmiprodutsent. *Akadeemias* on varem avaldanud artikli “Mis on viipekeel?” (1992, nr 10, lk 2098–2136).

ARVUSTUS

EESTI KIRJANDUSE LUGU AASTAL 2001

Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Toimetajad Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 2001. 704 lk.

Kunstitaseme saavutanud eesti kirjanduse eluiga hõlmab ligikaudu sajandi. Kogu eesti kirjandust vähegi avaramalt käsitlevaid kirjanduslugusid on napilt. Õieti ainult kaks: Mihkel Kampmaa (Kampmanni) neljaköiteline *Eesti kirjandusloo peajooned* (1912–1936) ja viieköiteline (tegelikult seitsmes köites ilmunud) *Eesti kirjanduse ajalugu* (1965–1991), mis aktiivselt parteitruu Endel Sõgeli peatoimetusel (välja arvatud viimane köide) võltsis ajalugu ja nõudis kirjanduse vaatlemist Moskva eeskirjade kohaselt. Mahult läheneb “suurele” kirjandusloole Endel Nirgi *Eesti kirjandus* (1983), mis oli juba enne ilmumist tõlgitud ka inglise ja soome keelde.

Nüüdse teose saatesõnas lubatakse pakkuda “terviklikku ülevaadet kirjandusprotsessist” ja loodetakse, et teost kasutavad ka “õpetajad, ärksamad kooliõpilased ja muidugi kõik, keda huvitab meie kirjanduse minevik ja olevik”. Üheks teose juhtmotiiviks on “realismi, modernismi ja postmodernismi vahekorra ja arengutee jälgimine”. See toimub kategooriates, mis “muutusid aktuaalseks alles 1990. aastatel Tiit Henno te artiklisarja “Hüpped modernismi poole” (*Vikerkaar*, 1993–1997) ilmumise järel”.

Võiks ju arvata, et “kategooriad”, millega kodumaad on õnnistatud poole sajandi vältel, oleksid teinud kirjutajad ettevaatlikumaks “ideede” ja “ismide” suhtes. Idee, et kõik “edasi” läheb kindla sihi poole (antud juhul on see pop-moodsus), on väga vana — varakristlaste jumalariik, valgustusaja ideaalne ühiskond ja mitme autoritaarse süsteemi “tuhandaastased” riigid kuuluvad sellesse kategooriasse.

Moodsuse kinnipüüdmise taotlused meenutavad liikuvale rongile järelejoosmist — rong sõidab ikka ja alati eest ära. Ja termin “moodsus” ei anna mingit iseloomustust kultuuri- või kirjandusvoolule. Romantika

oli ka klassitsismiga võrreldes "moodne". Realismi võinuksid kriitikud 1840. aasta paiku "post-moodsaks" ristida.

Muutused teoste stiilis ja kompositsioonis toimuvad ju kogu aeg autorite enda loominguski, areng on püsiv. Aga see toimub ebahütlases tempos — pikad staatilised perioodid vahelduvad järskude muudatustega (Max Plancki kvantteooria järgi). Vaatleja peab katsuma kirjeldada nii rahulike perioodide kui "katastroofiliste" murrangute "jälgi" — teoseid.

Kirjanduslugu tahab olla "subjektiivsete vaatluste koondpäevik". Edasi on juttu sellest, et vaadeldakse nii "kirjandusprotsessi" kui "püüväärtuste loojaid". Tegelikult on teose rõhk protsessil ja mitte alati väärtusel. See võimaldab "lõhkuda kirjandusloo lineaarsusi, tekitades ruumilisuse efekti". Ei ole päriselt selge, mida (kunstiajaloolt laenatud) "ruumilisuse efekti" all mõeldakse. Et on juttu "lõhkumisest", siis tuleb oletada, et teoses on tegemist rohkem analüüsiga kui sünteesiga.

Käsitlus on jaotatud kolmeks põhiosaks: "Esiajast 20. sajandi-ni" (135 lk), "'Noor-Eestist" aastani 1944" (180 lk) ja "Aastast 1944 sajandi lõpuni" (340 lk, pool teose mahust).

Teise osa kirjanduselu vaatluses on "Noor-Eestile" ja "Siurule" antud oma alapeatükk. Kolmandas osas on vaheldumisi käsitletud kirjandust kodumaal ja paguluses. Alapeatükid hõlmavad "sõjajärgset kirjandust" (ütleksime, et see oli stalinismi aeg), "stalinismi taandumist ja 60. aastaid", "seisakuaega ja 1970.–1980. aastaid" ja "nüüdiskirjandust" — niisiis on 55 aastat jagatud nelja alapeatüki vahel.

Autorid on suurt vaeva näinud tohutu materjali läbitöötamise ja tulemuste esitamisega. Tähtis koht on ühiskondlikul tagapõhjal ja kirjanduselu tutvustamisel. Väliseestlased on eriti tänuväärtatud kodumaa kultuurielu kirjelduste eest alates 1944. aastast, mis sisaldab palju meile tundmatut.

Püüan siinkohal esile tuua mõningad "sõlmekohad", kus tutvustaja vaated kirjutajate omadest lahku lähevad või kus tema meelet midagi puudu jääb. Lisaks esitan teost lugedes tekkinud hajakõrreid, millest osa puudutab eesti kirjandust ennast.

Aeg umbes 1850. aastani on eesti kirjasõna juurte tekkimise ja arenemise periood. 19. sajandi teisel poolel on raamatud otseselt rahvuse ärkamise ja edasielamise problemaatika teenistuses. Okupatsioonide ajal jätkub kirjanduse rahvuslik missioon — kodumaal raskete keeldude ja poliitilise surve all, paguluses vabalt. Viimast on ekslikult iseloomustatud "nostalgilisena".

Vormiliselt on 19. sajandi luules tegemist saksa hilisromantilise (kohati biidermeierliku) vormikõne eestikeelse edasiandmisega. Väärib

märkimist, et Kreutzwald ja Balzac olid peaaegu ajakaaslased. Ja et samal aastal *Kalevipojaga* (1857) ilmusid Flaubert'i *Madame Bovary* ja Baudelaire'i *Kurja lilled*. Olude sunnil olime Euroopast tunduvalt "taga". Polnud siis ime, et ihati Euroopasse pääseda.

Omaette väärtuseks saab kirjandus 20. sajandi algusest. Esimene tõeliselt e e s t i luuletaja Juhan Liiv murrab end hilisromantika vormikõidikutest valla ja ütleb mõne reaga ("Vask oli taevas mu üle") rohkem isiklikku (leiab ise "õige sõna") kui kogu ärkamisaegne luule (välja arvatud Koidula luuletused, mis ta kirjutas Kroonlinnas).

Esimene pagulaskirjandus aastail 1905–1917 väärib esiletõstmist. Hakatakse teostama nooreestlaste juhtmõtet Euroopasse jõudmisest ka loomingus. Pagulane Eduard Vilde vabaneb saksa ajaviitekirjanduse temaatikast ja vormistikust, kujuneb "euroopalikuks" oma novellidega ja romaaniga *Mäeküla piimamees* (1916). Selle teosega pannakse punkt talupoja ja mõisniku võitluse kirjeldamisele. Kirjanik kasutab uues kuues igivana intriigi — hinge müümist kuradile (karkeeritud mõisnikule). Füüsiliselt tugevat, aga lihtsameelset Tõnu Prillupit võiks pidada Kalevipoja viimseks pojaks.

Peaaegu samal ajal ilmub Friedebert Tuglase kaasaegsel euroopalikul stiilitasemel kirjutatud romaan *Felix Ormusson* (1915). Pool sajandit pärast *Kalevipoja* ilmumist on eesti kirjandus Euroopale järele jõudmas. Tuglase romaanilooduskirjeldustes kasutatakse ohtrasti akvarellmaali ja graafika abi, meeolud vahelduvad impressionistliku nobedusega.

Tuglas eksleb pärast seda paraku hulka aega jäigaloomuliste "müütide" pildigaleriis. "Hundi" ja "Hingemaa" kirjutaja kerkib uuesti esile alles *Väikese Illimari* (1937) päikesepaistelises pildisarjades. Tuglasele on eesti kirjanduselus kriitikuna ja organiseerijana monumentaalne positsioon (nagu pagulasel Bernard Kangrol aastakümneid hiljem).

Vabatahtlik pagulane Gustav Suits areneb ootamatu kiirusega isikliku mõtte- ja tundekirega ajasündmustele kaasa elavaks poediks. Juba loominguagade algusest pärineb ta mitmetahuliste ning -suunaliste viidetega, suuri kultuurilisi ja poliitilisi alasid kattev luule. Tema värse on alati võimalik tõlgendada kas autori isiklike reageeringutena või kaugete ja mitmes suunas viitavate seisukohtadena sündmuste ja ideede suhtes. Väga vahelduvate tundedugevuste impressioonidega armuluule on meie kirjanduse värvi- ja varjundirikkamaid. Selle juured ulatuvad ajaliseltsit kaugete trubaduuride värssideni. Suitsu neli luulekogu märgivad vormiliselt ja meeoluliselt nelja eri luuletajat. Stiil muutub koos aja impulssidega ja temaatikaga.

Tumedavärvilise laiguna jääb kirjanduslukk nooreestlaste eakaaslase Jaan Oksa ekspressiivne naturalism.

Nooreestlased ihkasid otsest kontakti Euroopa vaimueluga. Meie maa oli sel ajal nii majanduslikult kui kultuuriliselt tohtu vaene, võrreldes kas või ainult Soomega. Osa nooreestlastest sunniti maapakku. Euroopas tundsid pagulased end õpilastena (neil polnud ju endal veel midagi pakkuda). Nende haridus pärines Soomest ja Skandinaaviast. Osa siurulasi oli olude sunnil saanud hariduse Venemaal — see seik hakkab mõju avaldama 1940. aastal.

Revolutsioon, Vabadussõda ja Eesti Vabariigi loomine tähistuvad kirjanduses stiiliotsingute keerisvooludega, isiklike ja ilmavaatelistel konfliktidega. “Tarapita” ajal värsistatakse noore vabariigi luuletajate paratamatut kassiahastust — elu pole nii ilus ja õiglane nagu loodeti. Hilisem “elulähedus” on järgmine lüli selles pettehüüde ahelas.

“Ürgsiurulast” Henrik Visnapuud (kelle luulekeele kõlavusele — nagu ka Enno puhul — tulnuks tähelepanu juhtida) võib iseloomustada kui vastuoluliste pürgimuste ägedat deklareerijat ja pidurdamatut väidete-tunnete värsistajat. Muidugi on noor Visnapuu posöör — see kuulub siurulaste nooreea värsiloomingu juurde. Hiljem kiindub ta otse juhanliivilike tunnete ja mälupiltidega isamaa probleemidesse — kodumaal ja paguluses. Stabiliseerunud Eesti Vabariigis on Visnapuu ainus isamaaluuletaja (teisel tasandil võiks selleks pidada ainult veel Heiti Talvikut).

Marie Under — nagu üldiselt tõdetud — saavutab vormilise ja tunnelise loomingu tipu aastail 1927–1930. Isamaaluuletaja saab temast võõra võimu vägivallatsemise ajal.

“Siuru” põlvkonna värssidest jäävad meelde kõlama veel August Alle hoogsad ajalaulud ja tabavalt torkivad epigrammid. Barbarus poseerib oma “kubistlike” värssidega, meenutades kolisevas raudrüüs Pegasusel istuvat rüütli. Semper hoopleb “intellektuaalsusega”, armu- ja loodusluules kohati Visnapuud imiteerida katsudes.

Kirjanduslootegijatele on jäänud kahe silma vahele avar ja eripärane sektor — meie murdeluule. Gustav Suits, hiljem Artur Adson ja eriti täiesti omanäoline Hendrik Adamson on murdevormide najal ehitanud omalaadse maailma.

Luule puhkeb säriseva ja hõõguma “arbujate” värssides. Arbujate looming moodustab uue, idee- ja vormikindla perioodi. Noorem põlvkond on saanud eestikeelse (tihti kõrgema) hariduse, kasutab rikkamat keelt, loomise reegleid uuendades ja kindlustades. “Siuru”-põlvkonnaga võrreldes on luuletajate portreed (välja arvatud Visnapuu ja Under) hoopis reljeefsemad ja isikupärasemad.

Meie neljandaks "suurluuletajaks", kes otse gustavsuitsulikult muudab helitoone ja värsirüüsid ajasündmusi mõtestades, on Betti Alver (esineb vähemalt kolmes — kui mitte neljas — kujus). Ta näiliselt vormivirtuoslik luule on põhiliselt väga lihtne ("Ood vanale kartulikorvile"). Heiti Talviku "saledatesse stroofidesse" surutud aimdused ja mured moodustavad meie isamaaluules Visnapuu ja Lepiku kõrval ajasündmuse tõttu kitsa, aga väga tugevajõulise meeleolulise hoovuse.

"Arbujalikkus" — vormiarendamise tung ja keele võimaluste kasutamise mitmekesistamine — jätkub pagulasluules. Siin tuleb nimetada Bernard Kangrot, tema kaasaegseid Arno Vihalemma ja Karl Ristikiivi, noorematest Kalju Lepikut, Raimond Kolki ja Ivar Grünthalit. Ka Ilmar Laaban oma mosaiikses vormis ja kokkusurutud väljenduses on põhiliselt arbujate järglane.

Meie eepika (Gustav Suits kasutas seda sõna: "Proosa" tähendab artikleid ja ajalugu") esimene suurkuju pärast esimesi pagulasi on Oskar Luts (kes kirjandusloos peaaegu märkamata on jäänud).

Pole teatrit publikuta ega kirjandust lugejata. Oskar Luts on eesti lugemuse ajaloo A. H. Tammsaare kõrval esimesi. *Kevade* (1912–1913) ning selle järgede põhitiübid on tunginud igapäevasesse "rahvaluulesse".

Vabariigi-aegse eepika "suur tamm", mille juured on sügaval Maarjamaa mullas ja oksad laiud alasid varjamas, on A. H. Tammsaare viieosaline *Tõde ja õigus* (1926–1933). Eepose esimese osa peategelane on Vargamäe, mis esindab kogu talupoeglikku Eestit. Inimese võitlus mõisaga, maaga, veega, vahel ka naabritega, kodust lahkuma kippuvate lastega. See probleematika algab tegelikult kaugel teoorjuse ajal ja kestab Vabariigi lõppaastateni. Andrese jumal ja lunastus põlvnevad Vargamäe pinnast.

Vargamägede "nooremate poegade" haridusjanu ja saksa-vene kultuurilainetustes loovimist peegeldab *Bildungsroman* härra Mauruse koolist. Siin avalduvad noore haritlaskonna sündimisvalud ja -rõõmud. Hõrgalt skitseeritud armastus illustreerib pilti. Peategelane härra Maurus on otsiva ja paratamatuid mõõndusi tegeva selle aja haritlaskonna võrdkuju.

1905. aasta revolutsiooni ajal ja edaspidi on Indrek vaatleja, arutleja. Sündmustikku on haaratud selleaegne haritlaskond oma poliitilistes varjundites, töölistes agulites. Mässu kohmakus ja rivist väljajooksmine maal — perekonna tragöödia jätkub. (Kiviviskest tekkinud vähktõbi — sama laadi intriigi on arstiteaduslikus mõttes valesti kasutanud ka Tolstoi ja Ibsen.)

Neljandas osas ründab autor tõusiklikku osa värsket vabariigi kodanlusest, nagu seda pisut varem värssides tegid Suits ja Visnapuu. Seniste romaani osade puhul peidus olnud humoristlik alatoon, mis vahel pinnale kerkis, on asendunud satiiriga. Autor on valitsevast olukorrast isiklikult riivatud.

Tõe ja õiguse tegelaskond ja probleemistik on äärmiselt mitmekesine ja detailsete joontega varustatud, kubinal täis vastakaid ideid. Tegelaste monoloogid on dostojevskilikult pikad ja keerukad, aga punuvad meeolulist ja väga keerukat ideestikulist võrku tegevuse ümber.

Kirjandusloos on esseistlikult välja nopitud inimese võitlus jumalaga, mida A. H. Tammsaare ka ise on esile toonud. Ei saa ju midagi olla esseistika vastu — kui selle arvel poleks kirjandusloost varju jäänud teose atmosfäär ja aluspind.

Teoseid tõlgendades ja hinnates ei maksa “usaldada” autorit ennast. Tema näeb oma loomingut koos nende ideede, kavade ja lisandustega, mis loomise puhul olid aktuaalsed. Oma teost ei taju ta tihti sel kujul, kui see paberil lugejatele esineb.

Romaani pidev populaarsus põhineb Vargamäe, Mauruse kooli ja 1905. aasta mässu kujutamisel ja problemaatikal.

Juhan Luiga küsis omal ajal, kas me “suure kirjaniku”, kui see tuleb, ka ära tunneme. Alguses ei tahetudki teda tunda, aga siis “sõi” teos end lugejate teadvusse ja kujunes mitmeti võrdluste ja viidete varasalveks. Terve meie kirjandusepilt lugejate ja nooremate autorite juures muutus *Tõe ja õiguse* tunnustamisega. Meil oli nüüd olemas suurteos, mida kõik tundsid ja mille üle me saime uhked olla. Sellega sai võrrelda eepilist uusloomingut. (Varem olid “peateoseks” Vilde ajaloolised romaanid.)

Karl August Hindrey on eesti kirjanduse teravasilmalisim inimhinge analüüsija — eriti novellides. Kompositsioonilise ebauhtluse all kannatav romaan *Loojak* (1938) sisaldab haruldaselt tabavaid psühholoogiliste situatsioonide kirjeldusi ja eesti kirjanduse kaunemaid looduspilte (Hindrey oli ju ka maalikunstnik). Omaette tähelepanekute ja meeolude kirjeldamise “pärl” on *Süüdmusteta suvi* (1937), sama võib öelda pooleli jäänud romaani *Aovalged aknad* kohta (ilmus alles 1995).

August Gailit on tegelikult kasutanud enam reaaleulist materjali, kui harilikult arvatakse. Osava nukumängijana hoiab ta oma tegelased “nööri otsas” ega anna neile kuigi palju avarat ja ootamatut vabadust. Oma teostes kommenteerib ja filosoferib autor ise väga häälekalt. Samal ajal Oskar Lutsu ja Richard Rohuga toob Gailit eesti kirjandusse Knut Hamsuni viitelise stiili ja peategelase “õilistamise”. Kirjutatakse ohtralt suvitusromaane (esimene oli Tuglase *Felix Ormusson*). See

vorm lubab raskematest konfliktidest impressionistliku kergusega üle libiseda.

August Mälk on istutanud eesti kirjandusse saare- ja rannamiljöö ning avanud värava mõjukale ja tänuликule sektorile (Aadu Hint, Juhan Smul ja palju järglasi). *Surnud majad* (1934) on (hoolimata õnnestust armuloost) meie võimsaim ja veenvaim ajalooline romaan oma kollektiivses inimlikus traagilisuses. August Mälgu teoste tegelased on paigutatud inimlikult sooja ja tihti huumoriküllasesse miljöösse, mis teebki nad nii populaarseks. Selle poolest kuulub Mälk Lutsuga samasse kategooriasse.

Peet Vallaku kuivhumoristlikest ja teravajoonelistest novellidest ei saa mööda minna.

Hugo Raudsepa puhul peab tähelepanu juhtima tema dialoogile, mille elavusel, tegelaste isikliku tooni tabamisel ja rahvasõnalikkusel põhineb kirjaniku edu rohkem kui intriigidel ja tegelaste psühholoogilisel väljajoonestamisel. Raudsepp päästis vallale rahvanäidendite voo. See omakorda aitas palju kaasa amatööorteatri püsimisele ja arenemisele.

Seoses 1934. aasta autoritaarsete voolude tõkestamisega (ja nende mõõdukama kasutamise hiljem, ühtlasi ajakirjandusvabaduse piiramisega) liigub meie kultuuriloos pidevalt müüte. Ilukirjandust ei tsenseerinud tegelikult keegi, ei otseselt ega kaudselt. Polnud mingeid "tellimusi". (Kes oleks pidanud kellelt midagi tellima?) "Väide survest tõsisel kujul jääb müstifikatsiooniks, millest kaasaeagsed ei suuda aru saada" (Valev Uibopuu). Rahvusvaheliselt vaatekohalt oli tegemist Euroopa poliitilise ja kultuurilise elu kaldumisega paremale poole pärast 1920. aastate vasakut koosi.

On võimalik, et 1920. aastad olid meie kirjandusloos vaheldusrikkamad, aga 1930. aastail loodi enam küpseid teoseid. Ega muidu Karl Ristikivi oleks kirjutanud "seitsmest vilja-aastast". (K. Ristikivi *Eesti kirjanduse lugu* (1954) on meie pikim ja omapäraneim essee, mida on soovitatav kõigil lugeda.)

Karl Ristikivi Tallinna-triloogia on üks ajastu kirjanduselu tähtsaid monumente. See käsitleb Tallinna eestlaste rünnakut sotsiaalsetele ja majanduslikele positsioonidele kolmes kolonnis — töölised, ärimehed, haritlased. Nende esimeste ridade ettevõtmised ei vii muidugi alati loodetud sihtidele, nagu Ristikivi realistlikult näitab. Autori kommentaaridega eredalt esiletoodud miljöö surub end lugeja mällu. See on teine "monument" meie iseseisvuse-aja kirjanduses.

Kirjandusloolane avaldab imestust, et Ristikivi on "loonud endale ajaloo" ja kirjeldab olusid, mida ta isiklikult pole kogenud. Seda töö-

viisi kasutavad ju kõik ajalooliste teoste autorid Walter Scottist alates. Kirjandusliku miljöö loomine on ju üks eepika algülesandeid.

Paguluses püstitab Karl Ristikivi uue monumendi — viib oma sarga temaatika (nagu nooreestlaste taotlusi jälgides) Euroopasse. "Reisib läbi" Euroopa hiliskeskajaga alustades ja üle renessansi meie ajale ikka lähemale jõudes. Eri rahvad ja kultuurid on kommentaaridega reljeefseks vormitud. Stiililist kõrvalhüpet *Hingede öös* (1953) ei pidanud autor ise kuigi oluliseks.

Pagulaskirjanduse käsitlemise puhul tahtnuks rõhutamist, et igasugune loometöö paguluses on tehtud pärast leivatööd, vabal ajal ja tegelikult ilma vastava tasuta (vastupidi kodumaa olukorrale samal ajal). Tähelepanu väärib ka asjaolu, et väga palju silmapaistvaid kirjanikke kodumaalt põgenes: kolm suurt lüürikut Gustav Suits, Marie Under ja Henrik Visnapuu, silmapaistvad eepilised autorid August Gailit, Albert Kivikas, Karl Rumor, August Mälk, Pedro Krusten, Karl Ristikivi — lisaks kodumaal kirjutama hakanud Bernard Kangro, Valev Uibopuu jt. Kodumaale jäid Friedebert Tuglas ja arbujad (peale Kangro), muus osas oli sealne "meeskond" tunduvalt nõrgem pagulusse siirdunust.

Pagulusse paisatud kirjanikud katsusid ennekõike jätkata oma loomistööd ja "kiskusid kaasa" ka andelisi nooremaid. Sihiks oli jätkata kodumaise kirjanduslikke traditsioone, samal ajal kasutades avanenud võimalusi väliskirjanduse tundmaõppimiseks. Mingeid "kõrgkultuuri" loomise taotlusi (nagu kodumaal on viidatud) siin ei saanud olla. Nooremal põlvkonnal puudusid võimalused eestikeelse kõrghariduse saamiseks, keskharidustki said vähesed (peamiselt Rootsis), puudus kutseline teater ja sümfooniaorkester. Aga raamatud levisid üle kogu maailma (ainult väga vaevaliselt N. Liidu võimupiirkonda).

"Poetiliselt" võiks olukorda kujutada järgmiselt: Eesti kultuuri majja tungisid võõrad võimud ja sulgesid töötajad alla keldrisse. Osa pääses akendest põgenema ja ehitas maja kõrvale rõdu, mis oli üht külge pidi seotud majaga, kuna teised küljed olid avatud maailma tuultele. Pikapeale pääsesid maja elanikud keldrist välja. Aga nad sisustasid maja hoopis uuel kombel, ei vajanud rõdul töötajate abi ega nõu. Pikapeale avati ukсед maja ja rõdu vahel.

Pagulaskirjanduse tundmine on käesoleva teose kirjutajatel paratamatult nõrgem kui kodumaise loomingu puhul. Jääb tunne, et kõiki mainitud teoseid pole loetud. Seepärast mõned täiendused.

"Teravad vastuolud" pagulaskirjanike vahel on liialdus, erinevad arusaamised vanema ja noorema põlvkonna vahel on ju kunstiloomingu puhul tavalised. "Sirge-skandaal" oli ühe Toronto-estlaste grupi

naeruvääristatud ettevõtmine. Tõsisem oli kodumaal käijate osaline boikoteerimine 1960. aastail.

Teatud mõttes "järelarbuja" on esimese okupatsiooni väikelinna kroonika *Keegi ei kuule meid* (1948) autor Valev Uibopuu. Romaani peategelane on linn, kes kohati anonüümselt elab läbi okupatsiooni vägivalla eri avaldused. Inimpeategelane satub "opositsiooni" instinktse reaktsiooni tõttu, mitte "isamaalisusest". Uibopuu on kirjutanud novelle ja romaane, millest vähemalt kolm (*Neli tuld* (1951), *Janu* (1957) ja *Markuse muutumised* (1961)) kuuluvad eesti eepika paremiku hulka.

Immar Talve novellikogu *Ainult inimene* (1948) kirjeldab meeleolusid otse pärast maapakku siirdumist, romaan *Juhansoni reisid* (1959) ilmub aastaid hiljem ja distantseeritult. See annab võimalusi humoristlikukski vaatluseks.

Immar Jaksi novellid ja romaan *Eikellegi maa* (1963) kujutavad poliitilisi sündmusi kodumaal, sõjas ja maapaos. Mõlema autori looming haarab mitmekülgset soomepoiste saatust.

Gert Helbemäel, Raimond Kolgil, Helga Nõul ja veel paaril pagulaskirjanikul on oma "käekiri". Neid ei saa keegi süüdistada liigses patriotismis või nostalgias. Nostalgia domineeris vahel teoste puhul, mis avaldati pagulasaja alguses. Tundmused olid tugevamad kui kunstiline kujundamisjõud ja -oskus. Nostalgia-müüdi esiletoomine eri pealkirja all on väga suvaline. Ristikivi romaanis *Kõik, mis kunagi oli* (1946) on "nostalgiline" ainult vana praosti jumalagajätt kauaaegse koduga.

"Käekiri" on kodumaalt kaasa toodud kirjanduslik traditsioon. Okupeeritud kodumaal pandi ju "stiil" põlu alla, selle individuaalsete varjundite arendamise taotlused on suhteliselt tagasihoidlikud kuni viimaste aastateni. 1985. aasta paiku ütles Raimond Kolk oma ettekandes: "Ma olen kümnekond kodumaist teost läbi lugenud, aga tagantjärele ei mäleta, kes millise oli kirjutanud."

"Vabariigi-aegne" kirjanik oma hariduselt ja mentaliteedilt on paljutõlgitud Jaan Kross oma suure hooga kirjutatud ja läbimõtestatud teostes. Varasemate romaanide tegelased eestluse piiril ja sellest väljaspool esindavad olemuselt ja vaadetelt "vana head aega". Krossi esseistlikud kommentaarid loovad tegelastele väga täpselt kaardistatud kultuuriloolise tagapõhja.

Nii nagu kodumaised kirjandusloolased, kriitikud ja esseistid pole ilmselt täiesti kindlad pagulaskirjanduse olemuse ja variatsioonide hindamisel, nii ei pea pagulaskirjutajad end asjatundjateks pärastsojaga kodumaa kirjanduse osas. Meile on tuttavad Artur Alliksaar, Jaan Kaplinski, Paul-Eerik Rummo, Juhan Viiding, Hando Runnel ja Viivi

Luik, ning pisut noorem Doris Kareva. Kodumaise kirjandusloo autorid tunnevad nende loomingut põhjalikult.

Eepikas on mällu jätnud jäljed Arvo Valtoni varasemad novellid, tema "kriitika" poolt peale sunnitud pöördumine realismilt tasakaalus-
tatud absurdismile. Mats Traadi "talupojarealismil" on oma kindel koht, aga eriti mõjuv oli tema (paraku tsensuuri poolt kohitsetud) romaan sta-
linistlikust ajast *Üksi rändan* (1985).

Viivi Luige *Ajaloo ilu* (1991; tõlgitud 11 keelde) on haruldaselt individuaalne ja meeleoluline süntees stagnaaja tunnelmatest — mitte üksi eestlaste puhul — ja väga individuaalse stiilikoega romaan. Tõnu Önnepalu romaanid (ka keelepiiri ületanud) viitavad individuaalsematele stiilitaotlustele. Üldiselt ei sõanda siinkirjutaja värskema kirjanduse osas kirjandusloo hinnanguid käsitleda.

Viimase kümne aasta loomingu puhul on kirjanduslooline vaatlus üldse raskendatud — pole distantsi. Kui objektiiv viia liiga lähedale, ei kujune pildi piirjooned teravaks. Metsaserva puude vahele jõudes ei näe enam metsa ennast. On teoste loetelu ja iseloomustus, ilma et oleks võimalik tõmmata ühiseid piirjooni (seda on ka varasema loomingu puhul harva tehtud).

Pagulaskirjanikke süüdistatakse pidevalt liigeses patriotismis ja nostalgias. Nagu Ilmar Talve on lausunud, põhineb kogu pagulaskirjanduse olemasolu poliitilisel paosolekul ja sellega seotud vaimsetel probleemidel. Kodumaa kirjanduses 1970. aastate venestussurve tõttu esile kerkinud "rahvusliku identiteedi" otsimine saab kirjandusloos väga positiivse hinnangu. Pagulasel ei sobi nähtavasti olla "isamaaline", kodumaalasele see passib. Paraku tohiti kodumaal neid tundeid ainult ridade vahel avaldada. Seda tõket paguluses ei olnud.

Luulet on teoses üldiselt pikemalt ja põhjalikumalt käsitletud kui eepikat. Analüütilised vaatekohad ületavad rohkuselt sünteetilised. Teoste moodsus on tähtsam kui nende kunstiline küpsus ja positsioon lugejaskonna juures. Vaatlejad tegelevad käesolevaga, ei heida kuigi palju pilke tahapoole, et juhtida tähelepanu klassiliste intriigide ja motiivide uuele käsitlemisele. Väga harva heidetakse pilku üle keelepiiride, kampmannlikke "peajooni" leidub harva.

Häirivad mõningad lähiminevikust alles jäänud väljendused: "kapitalismi kuldaeg", "Eesti Vabariigi lagunemise ajal". Eesti Vabariik ei lagunenud, see purustati väljastpoolt.

Lisaks veel mõningaid "mõttevälgatusi" kirjandusloo ja eesti kirjanduse kohta üldse.

Moodsuse arengu puhul võinuks katsuda defineerida või kirjeldada, mis on sümbolism ja dekadentism, milliseid vorme võib võtta kirjandusloos mõnede osade "juhtmotiiv" modernism (moodsus) ja mis tähendab õieti pop-moodsus, ametliku nimega postmodernism.

Eesti kirjandus on huumoritihe (nagu soomegi kirjandus, kus peaaegu kõik suured kirjanikud on suured humoristid). Soomeugrilaste juures tihti esinev kergelt üleolev suhtumine tülikatesse seikadesse ja vahel kogu maailma on silmatorkav, kui eesti ja soome kirjandust võrdleme näiteks skandinaavia omaga. Geograafiline asend ja looduslikud tingimused kutsuvad nähtavasti esile huumorit ja eneseirooniat.

Loodus on meie luulele tihti teemaks ja eepikale taustaks. Lähene mine sellele on erinev. Vargamäe loodus A. H. Tammsaarel on väga napivormiline, kohati viiteliselt kujutatud. Saare- ja mereainelised teosed kasutavad loodust tihedalt. Eesti eepikas ei mängi loodus kunagi nii aktiivset osa ega ole esitatud nii võimsalt nagu soomlastel (Kivi, Lehtonen).

Eesti geograafiline asend ja ajalugu sarnanevad rohkem meie lõunapoolsete naabrite omaga — kahjuks on kultuurilised sidemed nendega nõrgad ja teadmised sealsest kirjandusest väga lünklikud.

Eesti kultuuri ja ühiskonna aluskivid on pandud saksa protestantluse (luterluse) poolt. Sellest ei saa me kuidagi mööda, kuigi alates 19. ja 20. sajandi vahetusest katsuti seda värvingut mitmekesisista mujalt tundma õpitud kultuurisuhtumisega. Rahvuslus oli protest selle kõikematva atmosfäärilise rõhumise vastu. Nn moraali üle valvas alul tsaaririigi tsensuur, hiljem püsisid baltisaksa ühiskonnast pärit postviktoriaanlikud tõekspidamised kirjanduskriitikas ja avalikus arvamises.

Teostes esitatud ideed ei kujunda teose olemust sedavõrd kui autori alateadlik hoiak välisilma suhtes, mis talle loomupäraselt omane ja avaldub teose olemuses — mõnikord nii, et autor seda ise pole märganudki.

Iga toimingu, ka kirjutamise juures peab silmas pidama taotlusi ja saavutusi, mis tihti ei ühti. Kirjandusliku loomeprotsessi juures ei saa tähelepanemata jätta teose kui niisuguse olemust, tasakaalu vormi ja sisu vahel. Iga eepiline teos "katab" teatud osa ühiskonnast, millel see põhineb. Kui seda ei esitata, siis jääb teos kirjandusloole lugeja jaoks "õhku rippuma".

Lugeja soovib igas teoses tajuda midagi "uut", originaalset. See omanäolisus ei pruugi sugugi ühtida vormilise moodsusega. Avangardistid ei pruugi sugugi olla originaalsed, nad esinevad tihti ka grupikaupa ja jätavad samanäolised jäljed.

Omanäoline ja võimas teos kasvatab lugejat. On selge, et Suits, Visnapuu, Under ja Alver, A. H. Tammsaare ja Ristikivi on mõjutanud eesti lugejaid kirjandusse suhtumise osas. Meie iseseisvusaegne kirjandus, meie klassika pärimused on "tüürinud" pagulaskirjandust ja vorminud (raamatute hävitamisest ja keelustamisest hoolimata) ka kodumaiseid kirjutajaid ja lugejaid.

Ajaloolane Leopold von Ranke nõudis, et ajaloo sihiks olgu kirjeldada seda, mis tegelikult toimus. Uuem ajalooteadus ei usu, et see on võimalik. Ajaloo kirjutamise aeg ja miljöö mõjutavad kirjutamist. Võrreldes ajalooaga on kirjanduse (ja kujutava kunsti) ajalugu erinevas olukorras. Ajaloolised sündmused ja isikud saavad ajaloolastele kättesaadavaks kaudselt, olemasoleva materjali kaudu (arhiivid, esemed, isiklikud mälestused), miski ei taasta isikuid ega sündmusi materiaalselt. Kirjanduslikud teosed (kunstiajaloo maalid ja skulptuurid) säilivad oma algsel kujul ja peaksid olema primaarseks materjaliks.

Teose taga seisab (tavaliselt istub) selle looja, kirjanik. Tema pärineb väikese Eesti ühest või teisest osast ja toob endaga kaasa kodukandi hõngu ja väljenduslaadi. Tüüpilised "mulgi kirjanikud" on Kitzberg, Hindrey ja Adamson. Juhan Liiv on hingeliselt seotud Alatskivi maastikega. Kohalik keel ja võõrkeele mõjud avalduvad stiilis ka siis, kui otse murret ei kasutata.

Üibopuu loomingu kohtab soome keele elemente. A. H. Tammsaare luges ja tõlkis ohtralt vene kirjandust. Ristikivi on Dickensilt "õppinud" heitma kergelt huumoriloori oma tegelaste toimingutele. Krossi jutu vahele riputatud vestlused lugejaga põlvnevad Jannsenilt — sel omakorda saksa 19. sajandi rahvakirjandusest.

Eesti kirjandus liigub ainealalt pidevalt maalt linna (nagu autorite sünnipaigadki). Sellega seoses muutub nende stiil ja keel — võiks öelda, et muutub ilma murdeliste ja rahvakeelsete lisanditeta vaesemaks.

Kirjanike lugemus on üldse väga erinev. Peale Tuglase ja Suitsu võiks väga laialdase ja põhjaliku lugemusega kirjanikeks pidada A. H. Tammsaaret ja Ristikivi. Muidugi olid palju lugenud lüüririkud Under, Alver ja Talvik. Poliüglotid olid ja on Masing, Laaban ja Kaplinski. Sellega seoses on huvitav kirjanike hariduse probleem — ülikooliharidus ei tähenda küll veel põhjalikku eruditsiooni kirjanduse ja kultuuri alal.

Välismaise Eesti Kirjanike Liidu koosolekul lausus August Gailit: "Poisid (naisi sel koosolekul ei olnud), kui teie ei õpi ära kirjanduslikku käsitööd, siis teist häid kirjanikke ei saa." Kirjanikke — nagu kõiki loovaid inimesi — saab ju jagada professionaalideks ja amatöörideks. Professionaalse kunstniku definitsiooni on Vihalemm andnud

Karin Lutsu puhul: "Luts teab, mis ta teeb." Proff töötab teadlikult ja asjatundlikult, amatöör kobab ringi, ta töö vahel õnnestub, vahel mitte. (Siin pole tegemist sellega, kas looja elatub loomingust või loob leivatöö kõrval.)

Väga andekad "amatöörid" olid Juhan Liiv ja Hendrik Adamson. Mõnegi kirjaniku puhul on kahju, et neil polnud rohkem võimalik pühenduda kirjutamisele — sellised on kindlasti Bornhöhe ja Ast-Rumor, ja muidugi Juhan Liiv.

Silmatorkav on asjaolu, et väga suur osa vanemaid kirjanikke on olnud ajakirjanikud — kas osa ajast või pidevalt. Nende rida on väga pikk, algab ju Jannseni ja Koidulaga, järgnevad Juhan Liiv, Vilde, A. H. Tammsaare, Metsanurk, Ast-Rumor, Gailit, Visnapuu, Hindrey, Raudsepp, Pedro Krusten, Kivikas, Mäelo, Uibopuu, Mägi ja hulk teisi. Paguluses olid ajakirjanikena tegevad veel Helbemäe, Lindsaar, Arvi Kork, Oja ja Saarsen.

Ajakirjanduslik töö arendab kirjutaja keelekasutamise "käsitööd", aga võib suunata pealiskaudsusele. Sama on lugu kriminaalromaanide kirjutamisega (meil on ühe rootsi keeles kirjutatud Ristikivi).

Kirjanikke saab jagada veel väga mitmel viisil. Ennekõike on olnud "jumala annist" jutustajaid nagu Vilde, vähemal määral Luts, Mälk ja Viirlaid. Poliitiliselt on (hoolimata parteikuuluvusest) radikaalseid ja konservatiivseid kirjamehi. Radikaalsed on oma teostes kindlasti Vilde, A. H. Tammsaare, Raudsepp. Vahel need "radikaalid" armuvad oma "kapitalistlikesse" peategelastesse — Vilde Westmanni ja Raudsepp Jooramisse. Konservatiivse maailmavaatega on kindlasti Hindrey, Gailit, Mälk ja Ristikivi.

On "jahedaid" kirjanikke, kes vaatavad oma tegelaste saatust kaugelt (nagu Maupassant Prantsusmaal ja Maugham Inglismaal) — meil kindlasti Gailit. Oma tegelastele ligidale lähevad (Dickensi stiilis) A. H. Tammsaare, Mälk ja Ristikivi.

Eesti kirjanduse tase "välismaaga" võrreldes? Ilmar Talvega probleemi arutades soome ja eesti kirjanduse seisukohalt leidsime, et meil muidugi pole Aleksis Kivile, Eino Leinole ja Väinö Linnale vastavat kirjanikku, aga soomlastel pole kedagi "vastu panna" ei Gustav Suitsule, A. H. Tammsaarele ega Hindreyle. Erinevalt soome ja eesti kirjandusest annab näiteks rootsi kirjanduses humoriste tikutulega otsida (Albert Engström, Frans G. Bengtsson, Fritjof Nilson-Piraten).

Need on mõned tähelepanekud ja hajakõtted mahukat teost lugedes. Kirjanduslool on loomulikult oma ajastu vaimsed märgid küljes. Küllap tuleb kirjanduslugusid veelgi. Horatiuse värsis tunnetatud *monumentum*

aere perennius pole püstitatud kindlale kaljule, vaid pigem jääliustikule, mis kogu aeg seda monumenti teistesse maastikesse nihutab, vahel jäämasside alla matab, teinekord ootamatult peidust välja toob. Targad mehed vaidlevad veel tänapäeval Homeroose olemuse üle, isegi tema pole veel "paika pandud".

Tänapäeva eesti kirjanduse olemus ja võimalikud suunad? Muret tekitavad paraku üldkultuurilised nähtused (ka kujutavkunstis): huvi ja teadmiste puudus nii üldajaloo ja loominguloo alal, loometöö käsitööoskuse pidev kahanemine, kohatine kultuurilise klassika põlgamine ja väljenduslik labasus, mis on tunginud ka kirjandusajakirjadesse.

Kui tahetakse minna Euroopasse — mitte ainult õppima, vaid ka oma teoseid näitama, siis tuleb harrastada originaalsust, nii isiklikku kui rahvuslikku. Praegu on pop-moodsust kõik kunstialad kubinal täis. Sellised "euroopalikud" teosed ei ärata huvi ega saavuta mingit efekti.

Ajalugu — ka kirjanduse ajalugu — ei jää iialgi seisma, vaid muutub koos ajaga. Kõnealune teos on üks lüli eesti kirjanduse mõistmises ja tutvustamises. Sellele järgneb teisi ja "uusi" muutunud lähtekohtadega. See raamat on positiivne samm kultuurielus — ja meenutab, et paraku ikka veel puudub teos tänapäevaste vaatekohtadega meie rahva ajaloo osas.

Tahaks loota, et raamat leiab lugejaid seal, kust neid eessõnas oodatakse. Illustreeritud on raamatut rikkalikult. Teos jätab kätte võttes väga soliidse mulje.

Arvo Mägi

MARGINAALE KIRJANDUSLOOST JA SELLE KRIITIKAST

Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Toimetajad Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 2001. 704 lk.

Eesti kirjandusloo ilmumisest möödalinud pool aastat on parasjagu pikk aeg, et läbi seedida esimese laine emotsioonidest pakatanud retseptisioon ja suhtuda nii teosesse enesesse kui ka sellele osaks saanud, kohati lausa skandaalsesse sõimu akadeemilise rahuga. Teiselt poolt on arvustustes juba öeldule raske lisada midagi uut, senise kokkuvõtmine oleks aga omaette pikema artikli teema. Seetõttu piirdungi vaid mõne

teost ja selle retseptiooni ühendava lüli, n-ö valukoha esiletoomisega. Teose akadeemiliselt ammendav käsitlus ja ta osa eesti kirjanduse nüüdisaegse või ka tulevase kaanoni kujunemisel jäägu tuleviku kirjandusuurijate hooleks. Viimane ülesanne tähendab ühtlasi ka *Eesti kirjandusloo* mõju jälgimist kulgevas ajas, sest oletatavasti ei jää see olemata. Väitku töögrupi juht Luule Epner autorite nimel saatesõnas pealegi vastupidist (lk 11), kuid teatud kaanonit luua või kinnistada üritab *Eesti kirjanduslugu* tahtmatult ja paratamatult niikuinii. Seda teeb ju iga kirjanduslugu. Millega aga meeeldi nõustuda võib, on selle kanooniseerimise varjamine, esitamine autorite "katsena", oma arusaamana, "subjektiivsete vaatluste koondpäevikuna", seejuures välistamata teistsugustest vaatenurkadest lähtuvaid kirjanduslugusid.

Millisel "skeemil" *Eesti kirjanduslugu* põhineb, seda autorid ei varja. Eeskujuks, skeletiks, millele üritatakse liha kasvatada, on Tiit Hennoste konspektiivne "Hüpped modernismi poole". Olgugi et Hennoste ise seda eitab (vt "Probleemid ja õnnestumised". — *Looming*, 2001, nr 8, lk 1239), sest käsitlus ei vasta tema arusaamadele. Kuid kahtlemata on kõnealuse kirjandusloo eesmärgiks teatud mõttes teleoloogilise, etteantud sihti silmas pidava järgnevuse loomine. Kirjanduse käsitlemist määrab ja suunab liikumine ühe kindla eesmärgi poole, mis muutub märgatavaks ja sõnastub — ütleksin et — äratundva hüüatusega siis, kui juttu tuleb esimestest modernismiilmingutest eesti kirjanduses ja osutatakse Ilmar Laabani sõnadele sõjaaegses artiklis "Sürrealismi perspektiive", et sürrealism ei ole kirjandussuund, vaid maailmavaade (lk 357). Seal-samas tuuakse paralleelina Kai Laitise väide soome kirjanduse kohta 1949. aastast: "modernism — see on maailmavaade" (lk 357). Kogu eelnev protsessikirjeldus taandub seega vaid eellooks, tolle, olgu siis vähem või rohkem "õige", "kaasaegse" vms maailmavaateni jõudmise looks.

Sellise modernismikeskse vaatepunkti puhul aga ei saagi eesti kirjanduselt enne 19. sajandit nõuda mingit erilist hilisemale perioodile jälge jätnud märki, mida näib soovivat näiteks Toomas Paul ("Läänerindel muutuseta". — *Sirp*, 3. VIII 2001). Või siiski: muidugi kuulub ka tollane, valdavalt religioosse hõnguga didaktiline kirjandus kirjanduslukkku, kuid protsessi seisukohalt väärib iseäranis tähelepanu selle "profaneerumine" ja emantsipeerumine iseseisvaks esteetiliseks kvaliteediks. Mõnel juhul ongi sellele osutatud: näiteks Fr. W. von Willmanni lugude rahvajuttudena käibeleminek (lk 45) ja Juhan Liivi laen Georg Müllerilt (lk 29). Kuid varasema perioodi käsitlus Ants Järvelt osutab minu jaoks hoopis teistsugusele kurvastavale tõsiasi: meie nooremate kirjandusuurijate seas napib varasema kirjanduse läbikirju-

tamisivõimelisi tundjaid, selliseid, kes võtnuksid arvesse ka uuemaid baltisaksa kirjanduse ning kirjandussuhete tüpoloogია käsitlusi näiteks Jaan Unduski või mõne teise mitmekeelse Eesti kirjanduse tundja sulest.

Teose saatesõnas leiduvad eesmärgiseaded ja hoiatused, mida selle raamatu kaante vahelt otsida ei maksaks, on karmidel arvustajatel jäänud tähelepanuta ja paljud etteheited põhinevad pigem mingitel kujutluslikel konstruktsioonidel kui retsenseeritaval kirjanduslool. Nii väites ei taha ma sugugi maha vaikida või õigustada selle kirjandusloo puudusi, mida mitut puhku juba kaalukalt esile on toodud, olgu nendeks siis ebaproportsionaalsus Oskar Lutsu, Uku Masingu või Jaan Oksa käsitlemisel, tõepoolest kole August Mälgu käsitlus või Olev Remsu mahavaikimine. (Vahemärkusena esitaksin siin Lutsu kohta ühe teadlikult demagoogilisevõitu küsimuse: kas keegi teab, mida kirjutab Lutsust meie esimese akadeemilise kirjandusteadlasena hinnatud Gustav Suits?) Vahest pidanuks kirjandusloo kirjutajad tõepoolest keskendumise rohkem protsessile ja vähem autoritele? Ettepanek võib tunduda ehk liiga radikaalne, kuid pean siin silmas võimalust omaette pealkirjastatud autoriportreedest hoopistükkis loobuda! Vabanenud ruumi saanuks täita näiteks mahukama või autorikäsitluste puudumist "peitva" ja sellisel viisil oskuslikult valitud bibliograafiaga, mis peegeldaks kogu kirjandusloo üldkontseptsiooni.

Samas veenavad paljudes arvustustes esitatud vastukäivad hinnangud ja nõudmised, et kõigile lugejale meele järgi olla nagunii ei saa. Peatun siin lähemalt paaril etteheitel.

Esiteks. Ette on heidetud lastekirjanduse täielikku puudumist *Eesti kirjandusloos*. Veelgi enam, arvustaja Jaanika Palm ("Lastekirjanduse ta kirjanduslugu". — *Postimees*, 25. IX 2001) võtab endale kirjanike eestkostja rolli ning väidab, et Eestis valitseva seisukoha järgi on lastele kirjutatu teisejärguline. Väidan vastu, et ei sihilikkuse ega unustamisega pole lastekirjanduse väljajäämisel kirjandusloost vähimatki pistmist. Oma spetsiifikalt ja adressaadilt on lastekirjandus ju niivõrd eriline nähtus, et selle käsitlemine lahus muust kirjandusprotsessist on minu meelest täiesti õigustatud. Lastekirjandus on leidnudki väärilist tähelepanu nii Andres Jaaksoo töödes kui ka Reet Krusteni kordustrukki ootavas raamatus *Eesti lastekirjandus* (1995). Võrdlev pilk tasub heita ka käesoleva kirjandusloo arvustustes mitut puhku positiivsete näidetena pakutud Endel Nirgi *Eesti kirjandusele* (1983) või Kai Laitise *Soome kirjanduse ajalool*e (eestikeelne tõlge 1994). Ka Nirgil on lastekirjandusest juttu väga vähe ja muu hulgas, Laitisel puudub see hoopis. Lastekirjanduse isepäist omaetteolu on autorid küllap võtnud nii loomulikuna, et pole märganud seda saatesõnas nimetadagi.

Teiseks. Arvustajad on etteheitvalt loetlenud terve hulga nimesid, mida kirjandusloos pole mainitudki. Osa õigustatult, osa aga mitte. Kriitikas vilksatanud "rahvas luges" pole siiski kellegi argument, mis ühe või teise nime kirjandusloos nimetamise puhul määrav peaks olema. On siis "rahvas" alati ära tundnud innovatiivsuse kirjanduses ja kunstides üldse? Uuenduslikud autorid on sageli eluajal pigem hurjutada saanud ja kriitika ülesandeks on enamasti rahvast kunsti mõistmisel järele aidata. Nimede loetelu, pealegi alfabeetilise, võib ju leida leksikonist koos loomingu mõnerealse ja eeldatavasti neutraalse iseloomustusega. Mis aga puutub nimele kuhjamine viisakuse pärast, siis meenub mulle, kuidas kunagi "Loomingu" Raamatukogus" ilmunud algajate autorite kogumiku sõna kehva taset püüdis koostaja häbelikult välja vabandada sõnaga "representatiivne". Protsessikeskne kirjanduslugu on küll kõige vähem see koht, kus ilmtingimata peaks iga autori nime representeerimisega vaeva nägema. Ning väljajäänutel ei maksaks sellest ka sugugi haavuda: näiteks tegi Karl Ristikivi kuskil oma erakirjas vahet kirjanikel, kes kirjandust edasi viivad, ja kirjanikel, kes kirjandust teevad. Enda liigitas ta enesestmõistetava ironiaga just viimaste hulka.

Ja kolmandaks. Üritasin aru saada, mida on kuulnud kuluaarides ja mida mõtleb Andres Langemets, kirjutades "rahvuslikkust või ma ei tea mida sõimavast punatendentsist", mis läbib kogu seda "kontseptsiooni-ajalugu" ("Kontseptsioon kui erakond". — *Eesti Ekspress*, 24. V 2001). Ei saanud aru.

Olen seni kaasa läinud kirjandusloo juba varakult väljareklaamitud protsessikesksusega, kuid siingi leidub vajakajäämisi. Näiteks huvitab mind just varasemas eesti kirjasõnasse puutuv küsimus, kuidas ja milliste tegurite mõjul asendus eesti keelele omane läänemeresoome regivärss meie kunstluules nii enesestmõistetaval viisil euroopa värsisüsteemide ja -mõõtudega. Vastuse leiab kirjandusloost hoolikalt lugedes küll, kuid justkui ridade vahele peidetuna. Ometi olnuks just see küsimus eesti luule kujunemisprotsessi osa. Kui leheküljel 180 kõneldakse nooreestlaste soovist mitte hüljata "euroopalikku värsitraditsiooni" nagu ka regivärssi, siis järelikult olid juba mõlemad eesti luulele omased ja aktsepteeritud. Teisisõnu haarab probleem tervikuna seda, kuidas euroopalik võõp maarahva soomeugrilise tuuma peal kujunevas eesti kirjanduses lõpuks üdini omaseks juurdis.

Eesti kirjandusloo ebaühtlust tajusin esmalt teose kasutajana, enda jaoks parajasti huvi pakkunud autoriportreede lugemisel ja vajalike üldistuste otsimisel, ning alles seejärel kaanest kaaneni lugejana. Nii ei leidnud ma esialgu isikunimede registrist jälgi ajades näiteks Ülo Mattheust ja alles hiljem lugedes avastasin, et tema romaani *Kuma* on

teoses siiski käsitletud (lk 649). See on muidugi toimetaja näpukas. Ilmselt samasugune näpukas on ka autoriteksti kuuluv hoogne väide, nagu kuulunuks Ilmar Talve "Tuulisuisse", mis siinses kirjandusloos mõnevõrra ekslikult on samastatud kultuuriajakirja *Sõna* toimetusega. Kuid seda laadi vead on muidugi kõige pisemad ega väära karvavõrdki autorite eesmärki. Teine on lugu siis, kui tegemist on läbimõtlemata või -toimetamata sõnastusega. Mälgu käsitlusele, milles on lastud vohada alasti emotsioonidel, selmet töötatult subjektiivseks jäädes need subtiilsusega katta, on juba osutatud. Või kui 1940.–1950. aastate sõja- ja põgenemisromaanide kohta öeldakse, et "nende ülesanne polnud seotud kunstiga" (lk 392), siis on see rängalt öeldud.

Tõsi — mõnikord on lihtsam nõustuda hinnanguga kui selle väljendamise viisiga. Ja see kehtib paraku nii kirjandusloos kui ka sellele osaks saanud kriitika kohta.

*

Siinsed etteheited ja väljatoodud vaidluskohad olid katse kokku võtta ja tihendada lugemise käigus tekkinud ääremärkusi. Kokkuvõtteks võiks vahest öelda järgmist: *Eesti kirjandusloo* lugemisel tekkinud emotsioonide buketi vaheldus hea ja täpse sõnastusoskuse äratundmisest piinlikustundeni. Kokkumängu polnud, häid soolosisid seevastu küllaga. Katsena on kirjanduslugu igatahes õpetlik ja kasulik, igatahes üks etapp eesti kirjanduse enesetunnetuse teel. Loodetavasti tuleb ka järgmine, kui mõistan õigesti Toomas Liivi väljakäidud vekslit ("Uus traditsiooniline kirjanduslugu". — *Looming*, 2001, nr 8, lk 1247). Ja näib olevat üsna ükskõik, millises ruumipunktis Tartu—Tallinna teljel see sünnib.

Janika Kronberg

ÜKS VANA TARTU JUUT ANNAB ARU

Jakob Kaplan. *Aruanne. Mõned päevad ühe Tartu juudi elus.* Tartu, 2001. 116 lk.

Pärast Jakob Kaplani raamatu tähelepanelikku lugemist sirvisin veel kord läbi Eugenia Gurin-Loovi teose *Eesti juutide katastroof 1941* (Tallinn, 1994) — ja olin muidugi jälle masendatud. Kadunud autor, keda minulgi au oli tunda, on koostanud selle teose nii objektiivselt kui üldse

võimalik, aga seda mõjukam see on. Nn holokausti* õudses tervikus moodustab vähem kui tuhande Eesti Vabariigi juudi hävitamine küll tühise osa, kuid et sealjuures kaasas oli ka eesti päritolu lurjuseid (millest mõnel pool siinamaani sugugi rääkida ei taheta), on seda teada ometi ränk. Hiljuti Tartut külastanud Isidor Levin, ise neid üksikuid eesti juute, kel õnnestus Saksa okupatsioon üle elada, ütles küll head sõnad: "Juute ei tapnud mitte eestlased, vaid mõrtsukad!" — kuid ei ole kindel, kas nõndasamuti ütleks (*resp.* oleks öelnud) viimane kui eestlane. . . Mõni hakkaks (*resp.* hakanuks) kahtlemata põiklema, et siis minna teemast kõrvale, kõnelda juutidest hävituspataljonides, NKVDs jne! Et juute Eestist 1941. a Venemaale küüditati suhteliselt kümme korda rohkem kui eestlasi ja et Tartu vangimaja kommunistlikus veresaunas ei hukkunud mitte 192, vaid 193 inimest (Saksa-aegne statistika ei arvestanud juut Hermann Rosinkot ju inimeseks), ei ole vahest mitte kõigile teada. Muide oli see Hermann Rosinko Jakob Kaplani sugulasi, keda ta oma raamatus ka mainib.

Jakob Kaplani väga kirevat raamatut, mis just oma elava subjektiivsuse tõttu ei jäta enam nii masendavat muljet kui Eugenia Gurin-Loovi kiretult dokumentaalne kogumik, tuleb ometi ühes suhtes laita: vajalikku informatsiooni on sealt kaunis raske leida. Et ma ei kirjutanud nt Hermann Rosinko täit nime endale kohe välja, olin lausa hädas, kui tahtsin teda siinses kirjutises mainida koos eesnimiga! Nimeregistrit oleks see raamat vajanud ilmtingimata.

Autori elulugu on olnud päris seiklusromaanilikult põnev: normaalsele poisipõlvele liberaalses Eesti ühiskonnas (kuhu kuulus ka juudi kultuurile toetuv haridus koos heebrea keelega, ivriidiga) järgnes Vene sissetungi nägemine 1940, küüditamine Siberisse 1941, peale Siberiaastaid teenimine Vene mereväes, siis pääsemine Iisraeli, osavõtt mitmest sõjast allohvitserina ja lõpuks rohked välismaareisid (sagedased viibimised vanas kodulinna Tartus ka). Mis sealjuures oluline: Jakob Kaplan tunneb ennast kogu aja nii hästi juudina kui ka Eesti ühiskonna liikmena. Ja väga lojaalse liikmena! Et ta raamatu kaanel on nii Eesti sinimustvalge kui Iisraeli Taaveti tähega lipp, isegi Metsanurga *Ümera jõel*-romaanii kaanejoonis autori enda neljas vanusejärgus tehtud fotode kõrval, ei ole sugugi sobimatu. Poolehoidu Eestile täiendab eriline respekt Soome vastu (see oli ju ainuke II maailmasõjas imperialistliku Venemaaga võidelnud riik, mille sõjaväkke täieõiguslikult kuulusid ka juudi päritolu kodanikud, üle 300 muide) — ilmekaks näiteks 1993. a

*Et selle sõna kreekakeelne algtäendus on 'teatav püha ohver', siis peavad just paljud juudid seda ebasobivaks.

jõulukuus tehtud foto Soome kaitseministri Elisabeth Rehniga, keda Jakob Kaplan "Põhjala kuningatari" romantilise nimega austab. . .

Autori kalduvust kasutada sääraseid lennukaid metafoore (olgu nad siis positiivsed või negatiivsed) ei maksa talle pahaks panna, see nagu kuulub lihtsalt tema temperamendi juurde. Informatsiooni rikkalikkus ei lase lugejal hakata erilist stiilianalüüsi tegema: kui siiski, siis vahest ainult umbes nii, et miks ei ole ta eriti jahmatavaid fakte rohkem esile tõstnud; teinekord need lausa upuvad mitmesuguste ekskursside rägastikku. . . Detaile on tegelikult nii palju, et nt toimetajana olnuks minulgi, aastatelt ju kaasaegsel (ja autori sõbral), neid raske mingiks rõhutamiseks välja valida.

Märgin siinkohal ainult mõnd fakti, mis minugi biograafiasse kuulub. Ilmselt oli see treffnerist "Bubi" Goldberg, kellega Jakob Kaplan oli Siberis koos, minu juudist klassivenna Aleksander Goldbergi noorem vend. Tervest nende perest olevat kuuldavasti Siberist tagasi tulnud ainult kaks nooremat õde. . . Teiseks on mul hästi meeles keskpäev 22. juunil 1941 (olin Tartusse saabunud Peedult jalgrattaga, mu kaaslasteks oli hiljuti lahkunud klassivend Arbu Muhli): raekojal lehis tumepunane Nahatööliste Ametiühingu lipp; terve Raekoja plats oli täis rahutat rahvast, kes nõudis selle mahavõtmist; enam-vähem kõigil noortel olid rinnas sinimustvalged lindikesed, mida muide tasuta koos nõõpnõelaga jagati Gensi kauplusest Kүүini ja Poe tänava nurgal, jagajaiks paar blondi müüjatari ja üks brunett noormees, keda aastakümneid hiljem olen enda arvates eksimatult identifitseerinud auväärse kunstiteadlase Leo Gensina. . . Eesti politseinikud palusid rahval laiail minna ("Vene tankid seisavad ju Ropka mõisas!") ja jõudsid ka Kalevi tänava Kaitseliidu maja juurde, kus oleks muidu alanud demonstratsioon sinimustvalge lipuga. Neidsamu sündmuse, detailides ehk erinevalt, on kirjeldanud ka Jakob Kaplan.

Soovitan seda raamatut kõigile eakaaslasile, veel enam aga kõigile meie lähiajaloo huvitatuile vanusest hoolimata, nende seas uurijaile väärtusliku allikmaterjalina.

Ain Kaalep

EDITORIAL NOTE

It has often been mentioned that in the last decade of the 20th century the theory of international relations lags behind political developments. The theories of the cold war period have proved rather helpless for interpreting today's security issues. The security problems of the 21st century are centred on such concepts as co-operation and identity. Holger Mölder from the NATO and International Organisations Department at the Estonian Ministry of Defence regards the security problems of the 21st century through the prism of those concepts and attempts to analyse the present trends in the security policy of the Republic of Estonia.

The first considerable Estonian poet, Kristian Jaak Peterson (14 March 1801 — 4 August 1822), was born 200 years ago. He is known to have written about twenty-five poems (three of them in German). These are mostly heroic and philosophical odes characterised by high-flown vocabulary rich in colourful contrasts and pastorals in a simpler wording, which employ motifs and formal structures of Estonian folk-songs. Influence of ancient literature (Theocritus) and pre-romanticists (F. G. Klopstock) is also noticeable. Peterson translated from Swedish into German K. Ganander's *Mythologia Fennica*, complementing it with his own understanding of Estonian mythology. This, in its turn, influenced the literati of the national awakening period, for example, F. R. Faehlmann (one of the initiators of the Estonian epic). Literary scholar Ea Jansen analyses in her article the new publications concerning K. J. Peterson. Present-day studies of Peterson are not so much centred on the relation between his personality and creation but deal with determining his place among other writers, specifying his role in cultural history. One of the issues is the role of Peterson as a *Sturm und Drang* poet in European cultural space. The author states that the image created in the early 20th century, for example, by one of the most influential cultural leaders of

the period Gustav Suits (1883–1956), of Peterson as a short-lived flame that lit the darkness is alluring but most probably does not reflect historical reality. Mythologisation of a talented vernacular poet born out of European trends, even if it is done by way of seeking for oppositions and contrasts, is quite natural for a young national culture. It is understandable that during the “second period of awakening” in the early 20th century the myth of Peterson particularly fascinated the budding Estonian intellectual elite. By now this has been replaced by the wish to study his life and work in depth, without any preconceptions. This can also be seen in the new publications issued on his birth anniversary.

Ago Vallas studies what a rudimentary town (a settlement before obtaining the rights of a town) was like, which stages of development it had to go through, and what requirements a place had to meet to grow into a town in the Middle Ages. The most reliable data can be found about three 12th–13th-century rudimentary towns on the territory of Estonia: Tartu, Tallinn and Lihula. The latter did not develop into a town. All three were fortified; they had a big and secure stronghold. The strongholds were used by merchants and artisans who had arrived from abroad; peasants did not get any direct protection from them. Most buildings at the foot of the stronghold were light and temporary; there was no need to build strong warm houses as the town was forsaken for winter. Churches are of special interest as they might also have functioned as storehouses. Their existence need not mean that there was a permanent congregation, although a few priests, guards or merchants could winter here, too. Estonian rudimentary towns become towns in the Western sense, with fixed written laws, only after the conquest of the country by the Germans and the Danes in the 13th century. Tallinn and Tartu become major centres, Hanseatic towns, which play a significant role in the East-West trade. Several other settlements in Estonia also get the rights of a town. In North Estonia, on the Danish territory, Lübeck law is established (in Tallinn in 1248, in Rakvere in 1302, in Narva in 1345), in South Estonia, on the territories of the Teutonic Order and the bishops, however, the law of Riga (in Tartu before 1248, in Haapsalu in 1279, in Viljandi in 1283, in Paide in 1291, in

New Pärnu in the early 14th century; Tallinn also applied Riga law before 1248).

Mari-Ann Remmel has studied Estonian wedding legends associated with elements of landscape. The author discusses the three best-known motifs in detail: 1) two wedding processions collide, which ends with the death or killing of some or all the people concerned at the place mentioned; 2) the wedding procession (or the bride or some other participant) turn or are turned into stones or trees; 3) two men's bride is ripped apart. Most wedding legends are related to roadside places. Quite often it is a cross-roads, which in folk religion is an extremely meaningful place associated with magical rites. The objects situated near traffic junctions can most likely become linked with various stories appropriate to their ecotype. In many cases the motif of transition is connected with sacred places in landscape, which differ in their essence from ill-fated places where someone met their death. Obviously, it would have been more difficult to associate sacred places situated far from roads with the route of a wedding procession. One can observe how legends accommodate to the environment: the story becomes associated with a dominant feature of the local tradition (rubbish heaps on the coast, "man-made" sacrificial stones in Northeast Estonia, etc.), which, in their turn have been influenced by the landscape. At the core of the texts viewed by the author lies the belief that something can happen to the wedding party, either transformation or death. Both symbolise turning into someone else, and the bride is more deeply affected by this than the groom. All the other participants in the transition rite, the whole wedding party can be viewed as walking on a border, although not crossing it.

Relying on Roland Inglehart's theory, sociologist Tuuli Toomere discusses material and postmaterial value orientations in postsocialist countries. She compares the trends of value awareness in Estonia and Poland on the basis of research results from 1990 and 1996. The development of postmaterial values is connected with security in society, but the transition from socialism to capitalism has created uncertainty. Ultimately, however, reorganisations have to reach such a phase when the situation is no longer regarded as unusual and unstable but tranquil and normal.

This, along with other factors, will create the conditions for the development of postmaterial values. As the data showed, by 1996 Estonia and Poland had not reached that phase yet. Although after gaining independence, the people's value assessments in former socialist countries were shaped by several postmaterial factors like the economic security of socialism, the increased openness to the West and the impact of globalisation, the postsocialist countries under observation were heading towards material value orientations. By 1996 such factors as widening of scanty opportunities for consumption, cult of economic success, competition under the tough economic conditions at the end of socialism and the beginning of independence, diminishing security as a result of unemployment and criminality proved stronger and pushed the development towards material values — thus, in the opposite direction than in the West that had been the model for transformation. It is also possible that for some members of society the situation had normalised; for others, however, it had become even more uncertain than at the beginning of the transformation. This could also influence the overall picture of value orientations.

One of the notable varieties of Jewish culture is Sephardic culture, which is described in the article by Salvador Santa Puche, lecturer at Granada University. Sephardim are descendants of Jews exiled from Spain by the edict of 1492. The generally accepted version says that Jews arrived in Spain under the Roman rule, after the army of Titus had destroyed Jerusalem in the year 70. This marked the beginning of the Jewish diaspora. The 1492 edict gave the Spanish Jews three months for leaving the country if they refused to convert to Christianity. Almost 300,000 people left Spain. They first migrated to Portugal, but soon (in 1497) were exiled from there, too. A great number of them stayed in North Africa, mainly in Morocco and Algeria. The major part, however, settled in the Ottoman Empire. They founded prosperous communities in Istanbul, Bucharest, Jerusalem, Sarajevo, Sofia, Izmir, Cairo, Thessaloniki and elsewhere, reaching by different routes even Vienna. For centuries they enjoyed tolerant attitudes, which enabled them to live peacefully alongside the other peoples of the Turkish empire. Living for five hundred years in complete separation from the Spain, the Sephardim preserved their

Spanish language, culture and traditions. During the economic depression in the early 20th century many Sephardim emigrated to America, founding new communities in the United States and Latin America. After the end of World War II the few survivors moved to Palestine, where the Israeli state was proclaimed in 1948. The Sephardim comprise 20 per cent of the inhabitants of Israel. Nonetheless, they had to wait until 1992, the 500th anniversary of their exile, until the Spanish King Juan Carlos I acknowledged Spain's historical error and apologised to the Sephardim for the exile edict of the "Catholic kings".

In the belles-lettres section we publish a few poems by the best-known Israeli poet Jehuda Amichai (1924–2000). He belongs to the 1950s generation in Israeli literature, which is characterised by the protest against the earlier high-flown language, pompousness and heroism in literature.

Michael Heltzer, professor emeritus of Haifa University, asserts in his article that the rainfall during the siege of the ancient Greek town of Lindos by Persians approximately in 493 BC that saved the inhabitants from thirst is not a myth as some historians claim. The water saved the citizens from surrendering, and therefore the natural phenomenon was viewed as an act of god.

Prof. Patrick Sériot from the section of Slavic languages and culture at the University of Lausanne writes about the "prince-professor" Trubetzkoy (1890–1938), who is known to the West mainly as a linguist. Besides linguistic research he was also active in disciplines bearing such bizarre names as historiosophy, culturology, personology, and which were centred on the doctrine of "eurasianism". Eurasianism claims that Russia is neither Europe nor Asia but a third continent, a world in itself that is located in eastern Europe and northern Asia. A persistent element in Trubetzkoy's culturological writings is denial of universal culture and search for isolated cultures or "closed historico-cultural types" as the only ones granting humans' harmonious individual development. The languages spoken on the territory of Eurasia form an association. This, however, also poses the greatest difficulty — how to connect the understanding that something systemic "passes" from one language into another with the notion that any kind of system can only be a closed one. The principle of accommo-

dition into another entails the possibility that one nation enters a higher agglomeration with others. Trubetzkoy takes over the idea of continuum used in dialectology, which treats language as an unbreakable chain of dialects that constantly and unnoticeably change from one into another. Trubetzkoy does not limit himself with the relation between language and culture; he associates both of them with a certain territory, its climate, soil and geography. The aim of Trubetzkoy's *ad hoc* relativist discussion seems to be to justify the colonisation of Siberia and Central Asia and to emphasise the dividing line between Russia and Europe. Although this line is imaginary, the Eurasianists tried to substantiate it by the landscape theory as natural.

It is difficult to imagine human languages not based on acoustic signals and their perception by hearing but on signals created by the hands, the face and the body and perceived by seeing. Vahur Laiapea discusses one of these — the sign language of the deaf. The sign languages of the deaf meet the criteria of natural languages. Their structure, like that of all natural languages, reveals the principle of multiplicity. By combining a finite number of elements comprising the phonological system of the language one can form a practically limitless amount of morphemes, and from them an infinite number of sentences and texts. The combination of elements and the formation of sentences and texts do not happen at random but depend on the rules and strategies characteristic of the grammar of the given language. In more general words, the sign language can be used only by a person who knows the code of that language. One of the features of natural languages is the multiplicity of speech functions and the existence of meta-languages. The same holds about the sign language: it can be used for asking questions, giving orders and requests, expressing one's convictions and viewpoints, and also for speaking about the language itself. The sign language has both regional and social dialects, and one can choose between registers depending on the situation. Like all languages, sign languages are influenced by others, either spoken or sign languages. For the deaf, their sign language presents an opportunity to determine themselves as a linguistic and cultural minority. Like all languages, sign lan-

Editorial note

guages also change in time and may disappear together with the community who uses them.

In the section of book reviews Arvo Mägi and Janika Kronberg criticise the history of Estonian literature compiled by a team of numerous researchers. Ain Kaalep reviews the vividly subjective book by Jakob Kaplan, which describes the fate of Estonian Jews in 1941.

The issue ends with the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the *nomenklatura* of the Communist Party of Estonia, which were first published in 1933.

The security dilemma of the 21st century

Holger Mölder

Security, absence of threats and risks, has been one of the most important factors influencing international relations through centuries. Since the earliest times, security environment has traditionally been anarchical. In the anarchical environment states shaped their international behaviour according to their security needs, following the principle of self-help. In the 20th century, as a result of increased global communication and technological and economic progress, transition to a totally new security environment took place, which was much more influenced by such processes as globalisation and institutionalisation. The role of states as individual actors has been gradually reduced by international interdependence. The new security environment needs guarantees based on co-operation rather than on conflict as in the past. Traditional schools of international relations theory were not able to predict political developments emerging in Europe in the early 1990s. This article examines the new 21st century security environment through co-operation and identity that should be the key influencers of further development of the 21st-century security arrangements.

The increasing role of different institutions, however, does not mean that there are no security threats and risks. We are witnessing the emergence of new security dilemmas. The American theorist Robert Jervis, describing the phenomenon of the "security dilemma", warns that the increase in one state's security can decrease the security of others. Referring to the post-Cold War security environment, it is appropriate to modernise Jervis's definition and to develop new concepts. We are facing a post-Cold War co-operative security dilemma. In this situation, when states co-operate to decrease their security fears, they may risk alienating nations that remain outside those co-operative security arrangements, and thereby create an unstable security environment. The enlargement of NATO is a typical example of an emerging co-operative security dilemma, which possibly causes misperceptions for countries remaining outside the enlargement process. These misperceptions can be overcome by enhancing co-operative security arrangements as NATO Partnership for Peace program.

The new security environment is more dependent on co-operation based on different co-operative and collective security arrangements. These international institutions, which have been able to refocus their activities according to new security needs, have been more suc-

Summaries

cessful in managing present-day security threats and risks. One of the key factors characterising the new security environment has been conflict prevention. International co-operation and collective measures have obtained an increasing role in achieving a stable security environment. As peacekeeping is oriented to stabilisation in the already existing crisis area, peace support operations enable more active international involvement in order to ensure stability in the crisis area.

Security identity and security culture are the key factors influencing the modern decision-mak-

ing process of any state in security matters. Ideological differences seem to have been replaced by cultural differences. Today we are close to self-identification through the common Euro-Atlantic security community. There are many parallel processes under way as the enlargement of NATO and the enlargement of the European Union. Both of them are paths of the same process of creating a security and stability zone in the Euro-Atlantic region. Therefore, Estonia should be wise in developing its self-identification as any decision may influence the fate of the whole nation in the future.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

IV

Päevaleht, 23. II 1933, 24. II 1933, 25. II 1933, 26. II 1933, 2. V 1933, 3. V 1933.

Algus 9. numbris.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

Otse hämmastavana tundus mulle seekord Patareis, et kartuleid, kalu, leiba suurel määral solki heideti ja heidetakse. Ka sarnases jaoskonnas, kus asustajad pikemat aega ja "padajanni" väljast harva saavad või sugugi ei saa, sealgi jääb kartuleid ja kalu üle, supist ei saada jagu.

Aga "padajannid"? Aga kingitused jõulul, lihavõttel vangidele? Aga toetus vangide perekondadele?

Kõike seda Venemaa, sotsialistliku riigi vangla ei tunne [---]

Tänapäeva Venemaa vangla kubiseb, on tulvil töötavat kihti. Vabrikutöölisi mitmesuguste kaebuste põhjal, keda tabatud mõne riidetüki või vasetüki varguselt vabrikust, töölised-opositsionäärid, töölised, keda süüdistatakse lohakuses ja passiivsuses vabriku tuleõnnetuse puhul, direktorite löömise pärast jm. Väga palju on punaväelasi. Ent eriti suur osa talupoegi. Harilikke Vene kehviktalupoegi vastuhakkamiste, tapmiste, põletamiste, purustamiste pärast. Teine kiht aktiivseid vastuhakkajaid kollektiviseerimisele on keskmikud ja jõukamad talunikud. On ka sulaseid ja talutüdrukuid mainitud süüde pärast. Vähemusrahvusi on Venemaa türmides väga palju. Üldsummas on nende protsent vanglasisest kõrgem kui vabaduses. Muidugi on need vähemusrahvustest vanglakodanikud peaaegu kõik kehvemaist kehvemad inimesed. Väike protsent on ka salakuulajaid, pastoreid ja ksjonitse, riigiametnikke, nepmaneid ja poliitiliste organisatsioonide liikmeid ja tegelasi. Poliitilised on nii üle Venemaa vanglasisse laiali pillatud, et nende protsent kuskil kuigi kõrge pole. Siia gruppi kuuluvad veel majanduslikud kontrrevolutsionäärid, ka poliitilise grupi vangid, kelle hulgas mitte vähe pole vabrikante, kaevanduste ja ehituste töölisi.

Noh, ja lõpuks nn kriminaalkurjategijad: vargad, riisujad, bandiidid jt. Naiste seas palju töölisi, kes midagi varastanud, hõberaha kogunud, suhkrut üle määra ostnud, kuivikuid "hädajaks" varuks valmistanud, spekulante, viljapetjaid maalt, lastetapmise pärast palju rohkem kui enne revolutsiooni, suguhaiguste levitamise eest, salajaste avalike majade naisi ja perenaisi jne.

Mitu tuhat surmaotsust aastas

Harva, kui Venemaal surmanuhtlusest ajalehe kaudu teatatakse. Ja kui — siis kuskil lehe viimasel veerul, kahe-kolme

petit-reaga. Sedagi vaid oma linna ja oblasti kohta. Üldpilti ei anna ka keskhäälekandjad. Vaid siis, kui kohalikke ajalehti vaatled, näed siin ja seal lühikesi teateid. Kui kodanlik kohus surma mõistab, siis veel tähtsamaist juhtumeist informeeritakse ajakirjandust, ent sõjaväetribunalid, GPU kolleegiumid, teevad seda nii, et vaid rahvasuu kaudu enam-vähem kuuled. Ehk jälle siis, kui ise tribunali inimestega või GPU ametnikega kontaktis oled.

Mul oli neid võimalusi ja umbkaudselt võin öelda, et tänapäeva Venemaal tagasihoidlikult võetuna aasta kohta 3000–5000 surmanuhtlust tuleb. Seda tuleb osalt seletada ka erakordsete (kollekt[iviseerimise]) aastatega, ent ka aastat 4-5 tagasi polnud see arv palju väiksem. [---]

Suurem osa surmaotsuseid tehakse välgukiirusel. Täna arreteeriti, öösel või öhtul astub kokku GPU kolleegium ja hommikupoole ööd puhkavad inimesed juba mulla all. GPU kolleegiumi otsuse peale ei saa harilikult kaevata ei Ülemkoh-tule ega N. Liidu valitsusele.

Mis GPU teeb — on õigesti tehtud.

Pole vaja vist lisada, et säärase süsteemi juures täiesti ilmsüütud inimesed valekaebuste põhjal õige kergesti manalasse rändavad.

Lavastatud "näitlikud" protsessid

Venemaal on moeks nii-öelda poliitilise ja demagoogilise sihiga "näitlikke protsesse" organiseerida. Neis protsessides püütakse rahvusvahelist kodanlust ja vene valget emigratsiooni süüdistada interventsiooni ja spionaaži korraldamises ja õhutamises N. Liidu suhtes. Harilikult on need protsessid äärmiselt teatraalsed, kus "süüdlastele" juba ette pikad kõned špargalkadena [spikritena] valmis seatud. Ja kus igaüks end suure paatosega süüdi tunnistab ja armu palub. Neid protsesse lavastatakse ka selle sihiga, et kord aastas näidata N. Liidu demokratiismi ja inimlikke kohtuotsuseid. Muidu jääb ju sää-rane mulje Venemaast, et kõik asjad GPU kolleegiumi salakatte all teostatakse. Vaja kord aastas ikkagi humaansemat nägu näidata.

Säärased olid nii Ramzini grupi kui ka Venemaa Sotsiaal-demokraatliku (vähemlaste) Tööliste Partei Venemaa illegaal-

se büroo protsessid ja osalt ka Vene Töötava Talurahva partei protsessi kavad. Siin ei mõistetud kedagi surma, ehk kuigi kõrgem kohus mõne surma mõistis, siis andis N. Liidu valitsus armu ja vähendas karistuse 10-aastaseks vangistuseks. See demokraatlik žest oli siin ka võimalik, sest et neile inimestele, kes mainitud protsesses figureerisid, õige raske oli minimaalsetki süüd leida³² [---]

Venemaal 3 miljonit vangi!

Vangide üldarv ületab igal ajal miljoni. Kui aga arvame neid, kes juhuslikel töödel, asumisele saadetuid jt, siis tõuseb nende hulk 3 miljonini. Keda arvata Venemaal poliitvangide hulka? Kui vaenuliste org[anisatsiooni]de liikmeid, kollektiviseerimise vastaseid, partei opositsionääre, töölisi, kes avalikult süüdistavad valitsust (ja samasuguseid talunikke), kiriklasi, nepmaneid, sõdureid antimilitaristlike süütegude eest jt, siis on Venemaa vanglais ja koonduslaagreis üle poole vangest poliitilised. See on väga suur protsent. Eestis on umbes nii: 4000 vangi kohta 200 poliitilist, tähendab poliitiliste osa õige kleenuke.

Poliitilistel on paljudes vanglates tunduvalt raskemad tingimused kui kriminaalkurjategijatel: padajanni keeld, kokkuasaamise keeld, kirjajakirjutamise õigust pole. Muidugi on poliitilised kommunistliku administratsiooniga sõjajalal ja karistused sealgi vältimatud. Siinkohal võib vaid konstateerida, et nii ülekuulamistel kui ka vanglais ja laagreis poliitilisi peksatakse. Meil Eestis räägitakse ümberpöörduvalt: poliitiline vist pole kunagi peksa saanud. Pole vähemasti ühtki näidet tuua.

Vanglast väljudes pole räbalais poliitilistel kuhugi minna, kui ainult pättide sekka, vargapoiste ja uulitsanaiste seltsi. Vaid seal võetakse neid teatud sooja kaastundmusega vastu.

³²Mõeldud on N. Liidus toimunud näidiskohtuprotsesse 1930. a lõpul Prompartei (Tööstuspartei) üle, kus peasüüdistatavaks oli professor Leonid Ramzin. 1931. a toimusid kohtuprotsessid VSDTP Venemaa illegaalse büroo liikmete üle, seejärel olid kohtu all Töötava Talurahva Partei liikmed. Nimetatud protsessid polnud 1920.–1930. aastate vahetuse pöördelistel aegadel kaugeltki ainukesed. Kõik need olid tegelikult poliitilised lavastused, fabritseeritud süüdistustega, millel puudus vähimgi juriidiline tagapõhi.

“Hoolekanne” ei tee peaaegu midagi, sest puuduvad summad. Purustatud tervisega, nälgunud ja nõrka “räbalakotti” komisjonid tööle ei võta.

Veel GPUst

GPU seesmine värk nii Leningradis kui ka Moskvast jättis aga oma korra poolest paljugi soovida. Tööd tegid ametnikud veelligi lohakamalt kui harilikus asutuses. Vaid sissepääs on keerulise protseduuriga raskendatud, ent sees on sest korranõudmisest nähtavasti loobunud.

Ka Käspert tähendas, kui mulle kohta pakkus, et “siin mitte üht inimest usaldada ei või. Igaüht tuleb silmas pidada ja iga ametniku sabas olla. Aga ega seegi palju aita — salajased otsused, kurat teab, kust kaudu ja kelle läbi, lähevad vastaste kätte.” Ja nii edasi seletas Käspert oma asutusest.

On mis on, aga siia, GPUsse on valitud parimad ja kindlamad kommunistlikust parteist. Ja kui rahva seas GPU kohta vaenuline arvamine on, sadades variantides anekdoote ja pilkelaule lauldakse, siis kommunistlikus parteis peetakse seda õnnelapseks, kes praegusel raskel ajal GPU teenistusse pääseb.

See on töö, kus kõige kõrgemad teenimisvõimalused ja eeskujulik varustus, aristokraatlik pension. GPU ametnikel on oma kinnised magasinid, kust ainult nendele ja nende perekonnaliikmetele välja antakse kõige kallimaid kalu, võid, sinki, sprotte, veine, liha, valget jahu, mööblit, kalevit, pesuriiet, saapaid jne. Kui käisin gepeulaste perekondades, siis sattusin nagu teise olukorda: rikkalikult kaetud laud, möbleeritud toad, vaibad, rõivastatud hästi. Ja seda kõik saavad nad odavate kooperatiivhindadega. Palgad on 50% kõrgemad kui teistes asutustes, ent lisaks saavad nad mitmesuguseid preemiaid, korteri-, sõidu- ja päevarahasid, mis nende palga kahekordistab. Parimad kuurordivõimalused on gepeulastel.

GPU väeosade hulka kuulub ka piirivalve, kus palgad kõrgemad kui punaväe komandöride palgad. GPU-l on igas suurimas linnas oma sisekaitse- või valveväeosad, teiste sõnadega sandarmikorpuse üksused. Suuremais linnades polk ja kaks, väiksemais pataljon või rood.

GPU väeosade üldarv ulatub 200 tuhandeni. Rügementide juure kuuluvad ka GPU soomusjõud (soomusautod, tankid) ja patareid.

GPU-l on kõige lähedam side välismaade komparteidega ja eriti Kominterni täitevkomiteega. Kui juhtub mõni välismaa kommunist ilmuma Venesse ja ta tagasisõit välismaale meelepärast pole, ehk mõni muu "patt" inimesel on, siis võtab GPU need inimesed oma "hoole" alla: ta vabastab välismaa kompartei keskkomitee ka neist teadlikest inimestest, kes mõne välismaa kommunistlike bürokraatide grupile (keskkomiteele) võivad ohtlikuks saada, neid paljastades rahvahulkade ees jne. Seda on ka väikese Eestiga juhtunud: ka siit on kommuniste kõrvaldatud ja püütud kõrvaldada, et neid seal GPU kahjutuks teeks.

EESTI PIIRITAGUSTE TRAAGIKA: "KUHU LÄHEME?"

Vene vennad tulgu appi!

Eesti komparteis hoobeldakse küll, et üle poole Eesti rahvast on enamlusesõbralik, aga kui omavahel on riigipöördest jutt, siis on kohe selge, et peavad ilmtingimata "Vene vennad" appi tulema.

Milleks siis seda? Kas ei ole see Marxi õpetuse kuritahtlik vulgariseerimine? Miks ei või siis Eesti töörahvas oma jõul riiklikku korda muuta, kui tal olevat suured sümpaatiad kommunistliku diktatuuri poolt? Miks peab korduma just Gruusia saatus?³³ Ja kas hindavad Eesti kommunistliku keskkomitee mehed siin õieti? Gruusia välisjõududega vallutamine oli kerge. Üksik, isoleeritud, suurriigi külje all, korraldamatu pealegi. Ei saa teda võrrelda Balti riikidega. Siin kujuneks see "abiandmine" sõjaks võõra sissetungi vastu, nõuaks tuhandeid ohvraid [---] Kas on see meie ideaaliks?

³³Gruusia Demokraatlik Vabariik sündis 26. mail 1918. Valitsuse etteotsa said sotsialistid. 21. veebruaril 1921 alustasid N. Venemaa ja Gruusia bolševike ühised relvajõud agressiooni vabariigi vastu. 25. veebruaril langes Gruusia pealinn ja võitjad kuulutasid välja Gruusia Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi.

Maareform olevat andnud vaid hallparunite poegadele ja ohvitserkonnale mõisaid — nii kõneldi Venes meile. Mõisatöölised, sõdurid, väikemaapidajad ei olevat saanud midagi. Kas saame niisuguse valega hulkade poolehoidu võita? Iga päkapikupoisugi teab, palju nende vallas ja külas uusi talundeid mõisatöölistele ja sõduritele on antud. Talumajapidamised olevat pankrotis — Eestimaa Kommunistlik Partei nõuab kõigi võlgade annulleerimist, maksude mittemaksmist. Ilusad, kõlavad sõnad! Aga millise innuga Venes kõiksugust seemnevõlga, põllumajanduslikku maksu, kinnistumaksu jm sisse kasseeritakse, seda ei tohi puudutada — siin. Seda ja kolhoosierimist tuleb varjata taluniku eest — nii kästi meid, Eestis töötavaid kommuniste.

Terroriaktid — ons see marksistlik? Atentaatide ja eksproprieerimise kavad? Ent seda kõik on Eesti kommunistliku keskkomitee poliitbüroo heaks kiitnud. Millist demagoogiat tehakse rahvusküsimusega! Vene vabariik Petseris ja Peipsi rannikul! Ons see Eesti kommunistide anda või lubada! Nõukogude korra puhul teame hästi, et Petseri kui lahutamata Suur-Vene osa Leningradi oblasti külge liidetakse. Milleks seda demagoogiat nii ohtralt? Petserlasi on meil raske selliste võtetega võita, need igatsevad armsaid tsaari-aegu tagasi ja sülitavad Sovetimaa suunas.

“Jänese õhkamine” kontrrevolutsioonis

Võõrastav on see haiglane mõnitamine ja tagakiusamise kirg, mis Eesti kommunistides elab kõige eestipärase, rahvusliku vastu. Rahvuskultuur oma mitmekülgsuses on kommunistidele sama, mis punane räät härjale. [---] Ilmsüütud laulud eestlaste ringmängudel Venemaa asundustes (“Seal Mäeotsa talus, ti-ral-lal-laa!”, “Oh kui rasked on minu päevad”, “Siidilipp ja hõbepurjed” jne) ajavad kommunistlikud härrad otse marru. Põlglik suhtumine kõigesse, mida tänapäev Eestis näeme, kirjandusse, kujutavasse kunsti, muusikasse, haridusse, teatrisse on väljendatud mitmeid kordi Eesti kommunistide ringkonnas. Vaid mõni üksik kirjanik Eestis väärib “poputšiku” (kaasasõrkija) nime, teised tulevat kõik metsatöödele kupatada.

See on põhjani väär, selline meie kommunistide suhtumine Eesti ellu. Kui seda nimetada arvustuseks, siis on ta äärmiselt mõttelage. Ironiseerimine rahvusliku kõrge aarde, väärtustekogu üle on ülimalt tunnuseks, et Eesti kommunistide seas venestumise protsess aina enam ja enam hoogu võtab, rahvuslikku hingelaadi häbistavaks peetakse. "Valge terrori" iseloomustamisel on keskkomitee igasuguse vaimse tasakaalu ja kaine mõistuse puudust üles näidanud. Minu teada (ja seda teab ka keskkomitee) on Eestis vaid mõnikümmend poliitilise politsei ametnikku. Palju on aga Venes sellisel maa-alal GPU "aparatuuri"? Kindlasti mõni tuhat! Ja veel välispolitseis?! Ja kaitseliit? Naiskodukaitse? Noored kotkad? Tõsi. Teame, et kaitseliitu võtmisel filter töötab, et sinna ustavamaid kodumaapoegi võetakse [---] Aga millise pildi annab kaitseliidu sotsiaalne päritolu, kutse? Absoluutne enamik talupoegi ja töölisi ning ametnikke. Meie, senised kommunistid, oleme kaitseliitu kogu aeg kujutanud "pursuide kaardiväena", milles kaupmehed, töösturid, rantjeed, spekulandid, kõrgemad riigiametnikud pidavat domineerima. Meie analüüs on põhjani vale olnud ja seepärast pole meie agitatsioon ka vilja kannud — ta on tühja jooksnud.

Mu esimesed kahtlused kommunismis

Vabadussõda oma tulemustega pole meile seni hingerahu andnud. "Rahvusvaheline kodanlus on päästnud Eesti kodanluse proletaarse revolutsiooni eest. Ainult ja ainult on "valgete" võit sõltuv olnud võõrast abist," — nii meie räägime ja siin meie räägime oma kindlale teadmisele risti vastu, pöörame tõsiasjadel jalad ülespidi.

1919. a jaanuaris, Vabadussõja esimestel kuudel, saabusin ma amnesteerituna Saksamaalt Eestisse. Siirdusin esmalt Paide, kus mul olid värskemad tutvused. Öhtul läksin Väätsale. Külmal oli ja minu Saksamaa poolpaberist riided ja näljutatud keha ei suutnud külmale vastulööki anda. Ka edasi liikuda oli räbal. Puukingad jalas. Libedal teel liugle kui suuskadel. Ei edasi ega tagasi. Jõudnud Väätsale, kus mu soojemad riided sakslaste poolt imekombel konfiskeerimata olid jäänud, riietusin ümber ja hakkasin uut olukorda oma tühja koluga hindama. Paljud tuttavad talunikud, mõisatöölised näisid ilmselt muutunud olevat. Endisest 1917. a enamlasest

oli saanud eestlane. Mis oli selleks põhjuseks? Kaks üli-
tähtsat asjaolu. Esiteks: Eesti Vabariigi valitsuse lubadus —
maaküsimus Eesti rahva huvides lahendada. Teiseks: enam-
like punavägede julmus ja hoolimatus talurahva vastu. Oli
tekkinud murrang: kui Eesti valitsus, oodatav Asutav Kogu
maad annab, milleks siis enamlasile sümptatiseerida? Ja meie
1917. a sõbrad vabanesid tollest 3-kuisest 1917/18. a enam-
luseaja uimast ja said rahvuslikult mõtlejaiks kodanikeks.
Enamlus aga oma Virumaa, Võrumaa ja Tartumaa ning Valga-
Petseriga näitas, et ta pole see, mis 1917.–1918. aastal. Nii
mõnigi 1917.–1918. a samm oli “veaks” kuulutatud ja nüüd,
1919. a, käis punavägedega kaasas palju sellist, mida 1917. a
enamlane ei tahtnud uskuda! Ilmselt oli enamlus juba siis
tublisti nõrgenenud võrreldes 1917. aastaga.

Kaks nädalat heinakuinis

Ja mitte ainult Väätsal, kus sõda veel oma silmaga ei näh-
tud, vaid mujal veel enam. Viibinud mõni päev Väätsal, saatis
Paide (Järvamaa) kõrgem võim kaitseliitlasi mind areteeri-
ma. Miks, on mulle tänini arusaamata. Võib arvata, et Paide
rahvuslikud tegelased, kes mind 1917. aastast saadik tund-
sid ja 1918. a areteerisid, nüüd oletasid, et ma vanu tutvusi
Järvamaal komm[unistliku] organisatsiooni korraldusel ja ja-
luleseadmisel oleksin kasutama hakanud. Ei salga, et kui
ma pikemat aega kohapeal oleks saanud viibida, siis Tallin-
naga oleksin sidemed soetanud jne, jne ning kompartei tööle
asunud. Need mõned päevad kulusid mul vaid puhkamiseks
Saksa näljakuuri järele, poliitikast olin eemal. Ent kaitse-
liitlased ilmusid käsuga ja mul polnud mingit tahtmist äsja
vangist vabanenult jälle vanglasse sattuda. Talumehed töid
mulle kiirsõnumi, et kaitseliit on vallamajas ja ma põgenesin
südatalvel metsa.

Kaks nädalat elasin heinakuinis jaanuari külmaga. Vahe-
tasin küüne. Käisin pimedas tuttavate talunike juurest leiba
otsimas ja jälle metsa. Tuttavaid oli mul aga rohkesti. Olin
ju siin üle kolme aasta vallasekretäri abi ja sekretär olnud,
rahvaga ütlemata hästi läbi saanud. Ja suupistet ja pliidi ees
jalgade soojendamist ei keelanud keegi.

Kui vaiksemaks jäi, siis minu isik enam nähtavasti maakonnavõime ei huvitanud, läksin Paidesse (ka endiste punaste poole), Anna valda (Purdi), Järva-Jaani ja Amblasse. Sealt sõitsin rongiga koju Virumaale.

Meie, kommunistid, oleme kaotanud sõbrad

Loomulikult huvitas mind, kuidas suhtub rahvas uude rahvuslikku valitsusse ja millise mulje jätsid punaväed. Kibedustundega tuli nentida, et meie, kommunistide 1917.–1918. a sõpru enam polnud. Kurioosumina toon näite, et kui Purdis tuttavate poole läksin, kellega vaevalt paar-kolm nädalat enne seda Saksamaalt ühes tagasi jõudsimel, siis need, alles muidu lahked ja sõbralikud, seletasid, et enamlus meile maad ei anna, loob riigimõisaid: see pole talunikele, popsidele ja mõisatööliste vastuvõetav. Rääkimata sellest, et Jõhvis ja Vaivaras selline rahvuslik tõus mind üllatas, mida 1917. a vist küll ükski meie enamline liider poleks aimanud. Need maakohad olid kibedasti punavägede all kannatanud.

Olgu need read pisukeseks faktiliseks märkuseks, et keskkomitee väide võõrast jõust paika ei pea. Peale võõra abi oli veel see, mida meie, kommunistid, kardame välja öelda, ja nimelt: eestlane ajas oma rahvusliku selja sirgu! [---]

Kuidas korraldasime kallaletungi Eesti konsulaadile

Siinkohal pole üleliigne hüüda: "Arst, ravitse iseennast!" Sest meie ise, kommunistid, oleme ju võõrast võimu liig ohtralt tarvitanud. Tuletagem meele 1917. aastat, 1919/1920. aastat — ja veel hilisemaid aastaid, mil Soome, Läti, Vene, Poola kommunistide kokku aeti, et Piiteris Eesti suunas lärmata ja kus meie, Eesti kommunistid, kontsertmeisterite osa kassiviuldamisest etendasime. Toome näite rünnakust Eesti saatkonnale aastal 1923, kui konsulaadi ruumesse tungiti, purustati [---]

Üleliigne oleks siin kommenteerima hakata. Siiski, kui juha rääkida võõrast võimust, siis peaksime oma seisukohti revideerima, enne oma ukseesise puhtaks tegema. Otsekohesust ja ausust on poliitikast raske leida. Aga meie, kommunistid, oleme vististi küll tõrvamises ja ebaaususes rekordimehe tiitlit väärt. Peale oma kallaletungi ei julge öelda avalikkusele, et

meie tegime, et meie Gorohhovajal 11, Kominterni E[esti] sektioonis funktsionäärid tööle panime, et rahvast kokku ajada. Siis kui asi läbi, kui rumalus tehtud, siis avaldasime naiivse kuulutuse ajalehtedes: "Kes teab kallaletungi algatajatest, palume teatada jne." Diplomaatlikku kavalust selles keegi ei näinud, ei näe ega saagi näha.

Kokkuvõttes kriipsutan veel kord alla, et Eesti Komm[unistliku] Partei Keskkomitee poliitbüroo otsused, eriti viimastel aastatel, 1926–1931, olukorra kohta Eestis oma olulisemais osades on valed. Kui alistuda noile otsusile, siis peab tunnistama, et "olen puupea" (golovotjap), et kommunist oma pea parteilombardisse hoiule on annud ja kapsapeaga mõtleb.

Ummik

Meie, kommunistid, oleme praegu võimatumas seisukorras. Selleni pole meid viinud kümmekond poliitilist protsessi. Ei. Meie ise oma taktikaga oleme seadnud kommunistliku liikumise ummikusse, isoleerumine hulkadest on jõudnud kulminatsioonini. Kaugemale enam ses suunas minna ei saa.

Eesti tööliklassi pahempoolset osa on peetud kogu aeg poliitilise eestkostmise all. Teda on juhitud piiri tagant kui marionetti, kui hernehirmutist. Mis õigusega? Mis õigus on inimestel, kes Vene ametis, seda liikumist käsutada? Ons Eesti tööliklass ise nii saamatu?

Eesti Kommunistlik Partei seletab, et Naatsaretist (Eestist) ei võivat midagi head loota — peab alati eesti tööliikumisel käpp peal olema. Salatakse maha, et selles Naatsaretis on tööliklassi huvide kaitseks seni rohkem tehtud kui Venes, s.o tegelikult, mitte paberil.

Eesti Kommunistliku Partei tuusade pähe ei mahu see, et ka kodumaal, kehval, ent töökal kodumaal, et Naatsaretis võib ka midagi head olla. Ei mahu pähe, et väljaspool vene kotka tiibu ja karu käppe on positiivset tööd tehtud.

Kuda mõ idjom? Kuda povoratšivajem?

Ja kui libiseb tõeterake suust mõnel kommunistil, siis on tegemist keskkomiteega. Asutusega, mis Jumal teab kust omad volitused on saanud! Juba peaaegu kümmekond aastat pole

kongressi olnud. Konverentse, selle sõna otsekoheses mõttes, ka mitte. Vaid mõni keskkomitee täiskogu. Vana keskkomitee valib uue. Uus omakorda edasi. Ja ikka neidsamu isikuid. Reesen, Saks jne. Keegi pole seda asutust volitanud, aga ta ise on oma ainuõiguse maksma pannud — Eesti töörahva nimel (!) Neil pleenumitel pole kunagi Eesti töörahva esindajaid olnud ja “Eesti häält” pole seal kuulda võetud.

Paavstiliku eksimatusega paneb see keskkomitee teisitimõttele parteilise kirikuvande alla (trotskist, parempoolne kallaklane, rahvusdemokraat, äraandja!). Teisi, alistunuid, sunnitakse aga pimesi nende põhilausetega järgi sumama, tormama. Venes ja Eestis. Eesti legaalses liikumises (kõiksugu “töölisparteides”) ja sügaval põranda all.

Õppetunde ei tunnustata. Ei tohi kõrvale kalduda noist väärvaadetest! Tühi kott peab püsti seisma! Paugud kummituste pihta peavad jätkuma!

Tõesti seltsimehed, eesti popsitares on palju enam realiteeti kui meie kommunistlikes koludes!

Kuda mõ idjom? Kuda povoratšivajem? — seltsimehed! (Kuhu läheme? Kuhu end pöörame?!) [---]

KUI TULEKS NÕUKOGUDE EESTI

Pakitakse kohvleid siiasõiduks

See on vist pagulase kärjendunud hing, mis manab esile selliseid mõtteid ja ennustusi. Et “küll ta õige pea langeb!” Vene emigrandid, laialipillatuna maailmas, ennustavad nõukogude korra peatset katastroofi; aga see elab ja pole praegugi näha sisemisi kontsentreeritud jõude, kes sellele süsteemile lõpu teeksid. Ja meie, Eesti pagulased piiri taga, ennustasime seda ja ennustatakse seal veel praegugi. Isiklikult mina ei saanud noist ennustajate ringkonnist suuremat osa võtta. Olin peamiselt ju venelaste seas ja nii mõnigi “tähtpäev” läks mulle kaduma. Ent neid oli. Oli palju neid “tähtpäevi”, mil kindlasti Eesti pidi olema “kaputt”. Neid ennustusi õhutati keskstaabist — Kominternist, ja eestlastele veel — Kominterni Eesti sektsioonist. Igaüks, kes tahtis oma ootusi ja lootusi suurendada, lisas kunstlikult oma poolt juure: “Varsti läheme Eestisse”, “Vanamees, hakkame aga juba asju kokku panema,

kuniks seda Eestit enam on!” Mõni arutles, millist kohta õige nõuda Eesti Nõukogude riigis, teine jälle, et millistes majades Pikal, Harju jt tänavail peaks küll paremad korterid olema.

Armuta lubati kihutada neist korteritest, kus enne emigreerumist elatud, välja kõik need üürnikud: “Mingu kus kurat!” Kortereid igatsesid mitmed 4–5–6-toalistena. Emigrantidel pidi kõigeeks eesõigus olema: kõrgemapalgalisele kohale, parimale korterile, magasinidest riiete saamisele.

Nii arutleti sageli ägedalt. Lubati veretööd teha ja unistati oma isiklikust mugavast elust Tallinnas, Reevalis.

Millised olid argumendid? Millega põhjendatakse neid unistusi ja lootusi, mis õhutatuna liidrite fantaasiast sageli kui kulutuli levisid?

Nii mõnigi kord olid põhjused õige naiivsed. Näiteks omaaegne Inglise söekaevurite suurstreik pani Eesti pagulaste ringkonna keema (!). “149 protsess” äratas kolossaalseid lootusi: tolle protesti lavastamisel pidi Eesti rahvuskodanlus juba surmaagoonias heitlema. Ja kui siis veel suuri demonstratsioone korraldati Eesti vabariigi vastu — oldi pagulaste peres kindel, et “nüüd tuleb!”

Vene-Hiina konflikt [---] Kommertspanga või Diskontopanga pankrott [---] Ikaldusaasta [---] Aga Birgi lugu [---] Kes neid “põhjusi” kõiki jõuab meeles pidada!

Peab ütleva, et pagulaste seas, vaatamata sellele, et pumbati lootust peatselt Olevistet ja Toompead näha, siiski suur osa uskmatuid oli, kes keeldusid sarnast “juttu” kuulamast.

Ent too on vist emigrandi hinge omadus, uskumatuidki asju salajases südamesopis uskuda. Nagu vanglaski. Siin, kus ma istun, on neid “sädemekesi, millest maailmatulekahi kasvab”, iga päev kuulda tüütuseni, üks naiivsem teisest.

Milline tuleks “Nõukogude Eesti”?

Kas liituda Venega või Saksaga?

Nagu üldse kompartei programmi käsitavais materjales on palju ebatäpsusi, demagoogilist surrogaati, nii on “tulevase nõukogude Eesti” valgustamisel igas pleenumi otsuses tühi-kuid. Tühi on ka maaküsimuse sisulisem osa, terroriküsimus, riigivorm. Miks need tähtsamad küsimused lahendamata, on

vist ka selge. Ei olene see Eesti kommunistidest. Eesti töörahvast koguni mitte, milline vorm siin vastuvõetavaks tunnistada (oblast, autonoomne vabariik või mingisugune föderatsiooni autonoomne osa). Seda otsustab SSSRi Kesktäitevkomitee Moskvast. Ka terrorist pole "kohane" nüüd juttu teha. Oleks liig kohutav ja julm. Maaküsimus [---] noh, Eesti kommund teavad, et Venemaa siin meil omaenese arvamusi olla ei luba. Venemaa eeskujul — edasi marss!

Kui kord juba "tulevast nõukogude Eestit" õige krõbedalt ja lakkamatult ennustada, tohiks meid siiski huvitada, milline see "nõukogude Eesti" siis tuleks?

Püüame neid kohti, mis programmis tühikutena haigutavad, EKP KK juhtivate meeste ja Venemaa kommunistide isiklike arvamuste põhjal täita.

Oma ajal kirjutas Hans Pöögelmann, et Eestil tuleks kaaluda, kas Vene Sots[ialistliku] Föd[eratiivse] Vabariigiga liituda või Saksa Nõukog[ude] Sots[ialistliku] Föd[eratiivse] Vabariigiga (muidugi pärast Saksa revolutsiooni). Oli siis mitmeidki kommuniste Saksaga liitumise poolt. Nüüd on see ketserlus murtud. Eesti kui endine Venemaa osakene peab saama ka Venemaa osaks!

Millise kuju see võtaks? Kõige enam kaldutakse arvamusele, et tuleks luua autonoomne vabariik, nagu praegu Karjala. Ehk jälle Lääne föderatsioon (Balti föderatsioon, Läti, Leedu ja Eesti nõukogud!). Esimesel juhul alluks kohalik omavalitsus Venemaa föderatiivvabariigile, teisel juhul N. Liidu valitsusele. Mõlemad Moskvast. Tõenäolisem on esimene variant. Võiks veel hõimude föderatsioonist (Eesti, Soome, Karjala, Ingeri) juttu olla, aga sihukesti (hõimuasju!) Moskva meeleldi ei tunnusta. Jääks, nagu mainisime, Karjala variant.

Soome kommunistid rapivad Karjalas, aga kaua nemadki. Varsti on nendelgi luigelaul. Peavad täpselt arvestama Moskva juhiseid. Meie eesti kommunistid on juba imbinud läbi ja läbi Vene vaimuga ja need juba Moskva juhtnõõride vastu ei piuku [---]

Meil oleks siis omad rajoonivalitsused ja rajooninõukogud (endiste valdade asemel). Maakondi poleks. Kohe autonoomse vabariigi komissaride nõukogu ja see alluks Moskva Suur-Vene valitsusele.

Rajoonis oleks hääleõigus umbes poolel osal praegusest elanikkonnast. Rajooni täitevkomitees istuksid ilmtingimata kommunistid. Kui vaja, kupatatakse laiali ja määratakse uus täitevkomitee, puhtkommunistlik, nõukogu arvamist küsimata.

Tallinnas, autonoomse vabariigi keskkohas, oleks poliitvalvurid üleliidulise Täidesaatva Keskkomitee ja SSSRi rahvakomissaride nõukogu volinikena muidugi venelased, juudid, armeenlased või lätlased. Siis veel väga kõrge ja võimas volinik SSSRi GPU poolt — ka mitte-eestlane. Sadamaülemad Tallinnas, Paldiskis ja riigikontrollid, STO (Sovet Truda i Oboronõ) volinikud peamiselt venelased. Kui Moskva tahab, määrab meile sisekomissariks kas Johannes Käsperti või ka mõne Azerbaidžaanist tulnud Mirza Allilujevi või Minskist pärit Jankel Schohheri.

Meie alluksime Leningradi sõjaväeringkonnale või moodustatakse uus — Balti sõjaringkond (Eesti, Läti, Leedu jne), mille ülem muidugi oleks venelane.

Meie garnisonides oleks enamik vene väeosasid, ka mõni tatari kompanii või ukrainlased. Meie noorsõdurid teeniks id oma aega väljaspool Eestit.

Ametnikke võidakse iga ropsuga komandeerida Kaasanisse, Ufaasse, Tomski või Taškenti.

Meil võib mitmesugustel kohtadel (linna komandandid, GPU volinikud, komissariaatide ametnikud, miilitsaülemad, tarvitajateühisuste juhatajad, vabrikudirektorid, jaamaülemad, autonoomse vabariigi kohtu liikmed, vilja sundnormi kogujad, partei organisaatorid-vast[utavad] sekretärid, pankade direktorid, trustide "upravljajuštšije" jne jne) muulased olla. See sunnib meid vene keelt mõistma. Ja mitte ainult see: ametnik, tööline võib homme Kesk-Venemaale komandeeritud saada. Keskkohast, Moskvast, tuleb kõik venekeelne materjal. Ja seda kui veeuputust. Nii et tahes või tahtmata tuleb vene keelt vähemalt sama tähtsaks pidada, kui eesti keelt.

Autonoomse vabariigi õigused N. Liidus on õige piiratud. Vaid kooli ja tervishoiu alad oleksid oma ajada. Ka needki osaliselt. Raha — ühine, sõjavägi — ühine, välispoliitika, väliskaubandus, tööstus, teed — kõik ühised Moskvaga. Siin võib autonoomse vabariigi valitsus vaid keskvalitsuse korraldusi

täpselt täita. Üldine poliitiline joon (partei, GPU, komsomol) tuleb Moskvast.

Iga väiksema kõrvalekaldumise eest tuleb vastutada Moskva ees, kutsutakse sinna ja antakse "peapesu".

On seatud kokku tapetavate nimekirjad

Millise ulatuse meil terror võtab, ka seda võib teatud määral ette öelda. Juba nüüd haudutakse plaane, kuidas ja kellele kätte maksta. Seda emigrantide ringkonnis, ent ka põranda all ja vanglais. On koostatud nimestikud (Leningradis) aktiivsematest vastastest, keda tabaks "karistuse ülim määr" — surm. On isikutest ülesvõtteid ja tunnuseid.

Osa emigrante tahab enne tribunale ja GPU istungeid oma käega mitmeid "mättasse lüüa". Et siis langeb tööinimesi ja töotavaid talupoegi, on selge. Esmajoones hävitatakse muidugi rahva vaimne eliit, kas "võitluse keerus", käskotsusega, GPU kolleegiumi või tribunali otsusega. Teab ju igaüks, et mass siis loomulikult kergemini alistub. Sest rahvast, kel puudub vaimline eliit, on suuremal rahval ju nii kerge õgida.

Liialdamata võime öelda, et Eestis (niisama muidugi kõikjal mujal — Lätis, Poolas, Saksas), kommunistlik režiim oma punase terroriga alul palju rohkem ohvreid nõuab, kui seda revolutsiooni võitluse aastail (1917–1920) samaarvulise rahvahulga (Eestis üle 1 milj[oni] in[imese]) keskel Venemaal nõudis.

See on vist arusaadav kõigile, miks see nii oleks. Esiteks on vahekorrad nüüd palju teravamad, kodanlus, rahvas on aktiivselt mitmel puhul tegutsenud, organiseerunud ja kommunistlikvastast poliitikat ajanud.

Neid küsimusi ("keda maha nootida?") on käsitletud ka poliitbüroo salajastel istungitel ja on põhimõttelisi otsuseid vastu võetud. Mul isiklikult on selle küsimuse üle palju vaidlust olnud, mille eest "sotsi" aukraadigi teenisin. Omal ajal olime ses küsimuses vastolus Krookusega, Kreuksiga, Käspertiga ja mitme teise eestlasest GPU ametnikuga. Ka tuli vaielda naistega, kel verejanu üpris üle kees.

Mind pani alati imestama, et need suured kättemaksjad ikka alles siis kohale lubasid minna, kui punavägi oma töö juba teinud. Väga neile ei meeldinud lahingusse minna:

silm silma vastu! Lahingusse pidin mina, "patsifist" ja "sots", minema! Ka teised juhtivad tegelased, üks krõbedamalt, teine veidi tagasihoidlikumalt, nõudsid suuri operatsioone eesti rahva kehal.

Keda Eestis ähvardaks punane terror?

Revolutsiooni või sõjalise sissetungi momendil ja järgnevail kuil oleks otseses ohus vabariigi valitsuse, ministeeriumide kõrgemate ametnike, riigikogu liikmete, poliitiliste parteide juhatuste või keskkomiteede ning maakonnakomiteede koosseis, linna- ja maavalitsuste liikmed, kaitseväge ja kaitseliidu ohvitserid, naiskodukaitse esinaised, noorkotkaste juhid, politsei vastutav koosseis (konstaablist prefektini), kõik poliitilise politsei ametnikud, kriminaalpolitsei aktiiv, kristlik kõrgem võim ja pastorid, kodanlike ja sots[ialistlike] ajalehtede toimetajad, vanglate vastutav koosseis (jaoskonna vanemast ülemani) ja eriliselt märgitud vangivalvurid, kohtutegelased.

Endastmõistetavalt veel eruohvitserid, allohvitserid vabadusristidega, vabadussõjalaste liidu ja vabadusristi vendade aktiiv.

Linnade ja maa jõukam kiht — talunikud, kes end väljendanud rahvuslikult, linna töösturid, kaubamajade omanikud, tarvitajaühisuste juhtiv koosseis. Niisama piima-, muna- jne ühingute ja üldse riiklike maj[anduslike] üksuste juhtijad, "fašistlikud" kirjanikud ja ajakirjanikud, patrioodid — koolijuhatajad, vallavanemad, riigimõisate valitsejad, ülikooli professore rite patriootlik element jne jne.

Muidugi mitte kõiki ei ähvarda kuul, osa pääseb Narõmiga, Sahhaliniga või Permi, Aldani, Vologda rajoonidesse asumisele või metsatõõle saatmisega, pikaajalise üksikvangistusega. Ent suur osa neist, kes tol ajajärgul GPU kätte satub, on ikkagi surmalapsed.

Ja kui terror süveneb...

See on algul, korraldamise ajal. Siis aga algab pisitasa nosimine "andmete" põhjal: kes vabatahtlikult Vabadussõjast osa võtnud, kes Vabadussõjas kuperjanovlastena, Kalevi malevas, skautide seas, soomusrongel teeninud. Kes Irboska, 1924. a 1. detsembri osaline, kes komandandiroodudes teeninud, kes

punaseid välja andnud, nende peale kaevanud. Kes jälle "kollastes" ametiühinguis aktiivset osa mänginud. Kes kaitseliitlastest aktiivne olnud, arreteerimas käinud jne. Ei unustata ka rahvuslike väeüksuste ja tegelaste aktiivsust veebruaris 1918.

Nende omaste karistamine, kes revol[utsiooni] või sõjakäigu puhul aktiivselt punastele vastu astunud.

Pisut hiljem, kui majanduse rekonstrueerimine algab, siis kõik ettevõtjad, pangaametnikud, ärimehed jne. Osa talunikke, kes kolhoseerimise vastu. Likvideeritavad talupojad, kui nad vabatahtlikult oma vara käest ei anna.

Loomulikult langevad tagakiusamise alla põllumeestekogude, asunike koondise, rahvusliku keskerakonna, sotsialistide kohalikud tegelased. Ei pääse ka töölisliikumise mitte-enamlik aktiiv, urgitsetakse käitisvanemate, endiste kaaverlaste, grimpellaste, isesotside, Vaksali puiestee ametiühingute ridades, otsitakse "provokaatoreid", "nuhke" jne. Ülimalt vali ollakse praeguste "joonasnõimlejatele" — tööliissportlastele.

Punane terror jätkub aastakümneid

Punane terror vältab aastakümneid ja rahva enamik saab selle aja jooksul kindlasti oma turjal seda tunda. Täpselt nagu Venemaalgi, kus terrorilaine praegu endisest (1917–1921) pehmem, aga järjekindlalt suuri ohvreid nõuab. Veel 1930. a karistati ja langesid tagakiusamise alla need eesti asunikud, kes omal ajal Gruusia vabadusvõitlusest osa võtsid. Ja küllap neid "avastatakse" edaspidigi. Saavad tunda seda süüdlaste pojad, tütreid, naised [---]

Teatavasti on Eestis rahvas omariikluse raames mitmesugustes liitudes, seltsides, akadeemilistes korporatsioonides, ühingutes, koondistes organiseerunud, mis enamlusele vastu meelt. Algab seltside lammutamine ja käsikäes sellega kannatavad liikmed, s.o "laastud ka lendavad". Eriti on otsustatud viimseini likvideerida kõik korporandid, kellest seal täpne niestik.

Venemaal oli asi teistsugune. Polnud sellist teravust võtjate ja võetavate vahel. Ja mis peaasi: maal ja linnas polnud mingisuguseid nimetamisväärseid hulgalise liikmeskonnaga seltse, polnud kohalikke poliitiliste erakondade osakondi (eri-

ti maal!), puudus omakaitse jne. Hiljem ainult kodusõja tõttu tõusis terrorilaine kõrgele. Eestis, nagu ka mujal Läänes, on kõik teisiti. Siin nõuab punane terror palju ohvreid, toob palju kannatust.

100 000 inimest mahanottimisele

Kui N. Venemaal omaaegse 150 milj[oni] elaniku kohta arvati 3 milj[onit] surmanuhtlust, umbes samapalju pagulasi ja miljoneid poliitilisi laagreis, sunnitöödel jne, siis teadis igaüks, et need GPU "töö ja tegevuse" arvud ületavad kaugelt kodusõja ohvrite (langenute, haavatute) arvu. Kui kaasa arvata muidugi sõjaaegsed raskesti haiged (keda Venemaal äärmiselt palju oli), siis saaksime tasakaalu.

Nii siis. Seljataga oli N. Venemaal ohvreid rohkem kui rindel. Sellest statistikast on möödunud aastaid ja nüüd on uus terrorihoog 1928–1932 palju ohvreid lisaks nõudnud.

Punane terror nõudis esimesel ajajärgul Venes 150-milj[onilise] rahva seast 3 milj[onit] ohvrit, tähendab protsentuaalselt nõuaks ta meie 1,3-milj[onilise] rahva seast umbes 40 tuhat ohvrit. Ent meil on kindlasti see protsent kõrgem. Lisaks nii või teisiti kannatajad (pagulased, sunnitöölised, interneeritud, asumisele saadetud jne). Seega "roogitaks maha" Eestis vähemalt 100 000 inimest.

Selline riik, proletariaadi diktatuur, teostaks sellise suure rahvust hävitava operatsiooni, tuginedes vaid 10%-le eesti täisõigusliku rahva arvust. Selle kitsa kihi volitusel ja toetusel tegutseda on ülimaks poliitilise avantürismi, blankistliku taktika tunnuseks, millel midagi ühist pole töörahva valitsusega.

Seegi 10% oma enamuses ei näe hiljem uues olukorras mingit paremust. Neid kasutatakse, kui rahuolematuid, "halli tööriistana", "suurtükilihana" barrikaadidel, et luua mõnele protsendile eesti rahvast, EKP koorekihi meestele, heledat tulevikku! 1. detsember 1924 näitas seda. Langenute omaksed on laial Venemaal kehvad proletaarid, on oma enamuses EKP vastasrinnas, mitmed neist on isoleeritud vanglaisse, laagreisse. Nende süüks on, et nad tundsid, kelle pimedaks tööriistaks nad olid ja julgesid seda väljendada.

Sommerling, Pälson, Kägu langesid Tallinnas 1. dets[embri]. Nii palju kui mina neid mehi tunnen, poleks nad langedud ja oleks neil õnnestunud Venemaale põgeneda, neist oleks saanud Venemaal niisamasugused EKP vastasrindlased, kui nende sõbrad Venes Salm, Nilson, Kalla, Jüri Rästas, Lempo, Vanja jt.

Fanfaaridega, plakatitega, loosungite õõnsate fraasidega korrutatakse ilusaid, õilsaid sõnu "tööliste vabariigist", kõrges ja laias kaares taotletakse "Eesti vabastamist". Aga Vene praktilise põhjal näeme, milline saaks too "uus Eesti" olema. Teoinimesed, mõtlejad kodanikud näitavad valimistel, et nad nende kulunud sõnade tõelist sisu tunnetavad. Taas peab tõdema, et EKP juhid oma isiklikes omakasupüüetes ei kohku uute avantüüride eest, selle sihiga idealiseeritaksegi 1924. a 1. detsembri blankistlikku teguviisi ja õhutatakse, eriti töötute seas, uusi aktsioone.

Kohtade jagamine ninameestele

Helge tulevik Eesti autonoomse ühiku pirukate otsas ei anna ju hingerahu. Ja sellepärast on viimastel aastatel kohtade jagamisi sageli toimunud. Kominterni ja E[esti] sektsiooni kaardisüsteem peab iga emigrandi staaži, revol[utsioonilise] tegevuse, päritolu, kiitused ja noomitused-karistused näitama ja nende põhjal toimitakse visandeid, millisele ametile keegi kohane. Poliitbüroo arutleb ja kaalub neid "määramisi" omakorda läbi.

Ägedamaid vaidlusi manab "kohtade küsimus" "tulevase Nõukogude Eesti" suhtes juba praegu komm[unistlikus] ülikoolis, haridusmaja ringes, komsomoletsite kollektiives. Kui mõnele väiksemale vennale ennustatakse väiksemat kohta, madalalpalgalist, siis on tolle hing sirtsu ja särtsu täis. Prauh ja põmm on kibe vaidlus ja üksteise mahategemine lahti. Muidugi, see näib mõnelegi siis koomilisena, et nii varakult "karu nahka" jagatakse. Aga selles seal on palju ka traagikat. Sellisel silmapilgul unustab kommunist või komsomolets-pagulane oma kõrge kutse — inimsoo vabastamise — ja esile tõuseb vilts omakasupüüdlik hingeke.

Ent veel üks paise. Deklareeritakse Eesti töörahva riiki, aga vähestel Eestimaa inimestel õnnestuks juhtima pääseda.

Tuleb Moskvast, Piiterist, Pihkvast, Kingissepast pagulaste, vene kommunistide ja komm[unistlike] ülikoolide, poliitkursuste lõpetajaid, Venemaa Eesti asunikke. Seda "ordut" komandeerib ÜK(b)P keskkomitee, arvates, et kohapealsed Eesti kommunistid asja rappa viivad, töölised aga "oma" riiki "juhtida ei oska".

Kohila leiaks siis, et tal leningradlane militsionääriks, Tarvastu võiks siis kergesti uueks vallavanemaks saada Volossovo komsomoletsi, kes selleks värskelt küpsetatud oblasti parteikoolis.

Ega saa Tallinna, Tartu, Narva ega teiste linnade peaks (linnanõukogu esimeheks) ükski tööline, veel vähem Eestimaa tööline.

"Valimised" on puhas vormitaitmine. Kohad jagatakse Leningradis, Sadovaja tänaval 48.

Põllumeeste saatus

Enamlased varjavad praegu talupoegade eest nende saatust "tulevases Nõukogude Eestis". Ent on kindel ja otsustatud, et kõik läheb nii nagu Venes. Kui Venemaa talumajandus kolhooseriiti aastail 1929–1933, s.o 12–15 aastat pärast revolutsiooni, siis ärgu uskugu ja lootku keegi, et ka Eestis 12–15 aasta pärast üksikmajapidamine püsima jääb! Suurt Venemaad oli vaja meelitada ja silmi teha talupoegadele, millest vene talupoeg nüüd tagantjärele hästi aru saab ("Russkii mužik zadnim umom krepok" [Vene maamees on tagantjärele tark]). Kui eesti talunik niisamamoodi asjale vaatab, siis saab ta ka vaid tagantjärele asja tõsidusest aru.

Meie põrandaaluse elu praksis näitab, et Eesti talunik enamluse manöövrise ei usu. Ja sellepärast hoiab EKP suu kinni kolhooside ja sovhooside paremusest ja lohutab koguni, et ärge kartke, et egas kolhoosierimist lähemal aastakümnel tule. Ja kui keegi vabatahtlikult astub — olge head! Jumal hoidku, vägivalda mingisugust ei tohi olla!

See on hingedepüüdmise ajajärgu taktika. EKP kardab talurahvale oma tõelisi sihte näidata. Aga me teame, et nii Moskvast venelaste, Kominterni ja Leningradis eesti kommunistide ringkonnas on otsustatud: Baltimaal kolhoosierimine ja kulakute likvideerimine kiires korras teostada! Kuigi ra-

hutusi sel pinnal juhtub, pole viga, küll suur Venemaa neid täpikese ohjeldab.

Eestis ei saa olla enam toda ajajärku, mis Venes oli aastail 1917–1928, kui kulak nõukogude platvormil seisis. Siin tuleb kohe kulak maha murda ja võtta varandused, maad kolhoosidele, kuhu teisi talupoegi tuleb mõjutada astuma.

Siis enam poleks nii

Mul on väga hästi meeles meie, kommunistide talupoegade-poliitika 1917. ja 1918. aastal. Olin Väätsal, Kirnas valla-sekretäriks ja hiljem, nõukogude valitsuse ajal, täidesaatva komitee sekretäriks. Olin tol ajal maakonna täitevkomitee liige ja mõisate ülevõtmisel tuli talurahvaga ja mõisatöölisega kokku puutuda.

Meil Väätsal oli töörahva nõukogus vahekord umbes pooleks: 50% sulaste, mõisatöölisete ja kehvikute esindajaid ja 50% keskpärasest talurahvast ja haritlasi-tööerakondlasi. Meie töötasime siis "kristlikult": vallasekretär — mina, enamlane, aga vallavanem — teisest rühmast. Vallanõukogus oli jõukaid talunikke parempoolses rühmas, ent enamasti keskmikud. Vallavanema (end[ise]) J. Limbergiga oli koostöö ja uus vallavanem Mihkel Härg oli kaine, arukas mees. Ei mäleta, kus meil oleks kahekesi konflikte olnud. Vallavanemal oli vist 2 hobust ja 4–5 lehma.

Nüüd EKP sarnaste talupoegadega koostööd ei tunnista, need on kulakute kirjas. Tähendab, kui ma tänapäev M. Härgaga koos töötaksin, oleksin ma partei silmis suurim kurjategija. Niipalju on muutunud EKP taktika talupoegade suhtes.

Meil oli emigrantide ringis Venemaal 1917. aastast kuni 1918. aastani olukorra üle Eestis vaidlusi. Kui ma oma taktikat (Järvamaal) kaitsesin, leiti, et ma parempoolset kallakut põen. Tegelikult polnud see nii. Selline oli siis meie taktika. Nüüd oleks aga kõik teisiti.

Kui sul on 2 hobust ja 3 lehma...

EKP keskkomitee pole vastust andnud, kes kuulub Eestis likvideerimisele. Milliseid talunikke Eestis kulakuiks lugeda? Venes (Loode obl[astis]) arvati venelased, kel 2 hobust ja üle

3 lehma ning [kes olid] paar-kolm kuud (käsk oli 6 kuud alamäär) kas või ühekordselt ja kas või 10 aastat tagasi palgateenijat pidanud, kulakuiks. Selliseid kogunes Venes 5–6%. Eesti asundustes, Saksa aut[onoomses] vabariigis, läti asundustes oli neid mõnel pool pooleks (50%), teisel 25–30%. Oli terve asundus kahehobusepidajaid! Palju erandit ka nende suhtes ei tehtud, 2 hobust ja 4 lehma oli juba “väike kulak”, mõnel pool “tugev keskmik”, kes koos töötab kulakuga ja selle mõju all seisab. Juhtus aga talunik kunagi suvilist pidama, noh, siis oli garanteeritud kulak ka 1 hobuse ja 3 lehmaga! Seda näeme praegugi, kui kolhoosides ikka ja ikka uusi kulakuid välja nuusitakse ja uuritakse. Neid, kes kolhoseerimise ajal ja kulakute likvideerimise ajal keskmike hulka olid arvatud.

Võimalik, et Eestis omapäraseid olusid silmas pidades kulakuiks ristimine tsipake teise mõõdu järele käib. Ent suurt vahet ei saa olla. Venemaa tahetakse ikkagi eeskujuks jätta ja Venemaa kommunistidele loomulikult see ei meeldi, kui meil kulakuid-külakurnajaid-hallparuneid omamoodi arvestatakse.

Kes kuuluks meil “likvideerimisele”?

Meie keskmistel normaaltalundeil on umbes läbisegi 7–8 lehma, 2 hobust ja tarvitavad pool aastat palgatööjõudu. Täistalundeil on 3 hobust ja 12–15 lehma, alatised palgatöölised! Ja lõpuks — jõukamad “suurtalundid!” Normaaltalundite krundi suurus kõigub 20 kuni 30 ha vahel ja täistalundeil 30–60 ha.

Kõigi nende tunnuste järgi on need kolm gruppi likvideerimisele määratud. Venemaal likvideeriti eesti asunikke, kel 10 ha maad oli (7 ha põldu ja 3 ha karjamaad, heinamaad renditi iga suvi). Nii need 3 gruppi on kaugelt jõukamad Venemaal likvideeritute grupist. Kuigi EKP esimesele grupile (20–30 ha, 2 hobust, 7–8 lehma) silmi teeb, on see vaid manööver. Hiljem kuulutatakse nad ikkagi “jõuka keskmiku” asemel “kurnajaks” (palgatööjõu kasutajaks) ja nende käsi kiiduväärselt ei käi. Eriti aga vaadatakse kaebuste puhul nende kui vaenlaste peale.

Esimest gruppi on meil 24 000 talundit, teist gruppi 28 000 ja suurtalundeid 4000.

Kapitalistliku elemendina, kurnajaina, kuulub ilmtingi-mata likvideerimisele esmajoones 2. ja 3. grupp. Seega 32 000 talundit. 32 000 talundit, ä igas talus 4 perekonnaliiget, seega otsejoones 128 000 varanduseta ja isiklikus hädaohus, välja-saatmisega sunnitööga ähvardatud. Hiljem tuleb neile lisaks normaaltalundite kategooria. 24 000 taluga ä 4 perekonnalii-get. Ümmarguselt 200 tuhat maaelanikku, "mitteustavat".

Likvideerimise alla kuuluks nii suurem osa vanu ostuta-lundeid ja jõukamad (keskpäraselt jõukad) asunikud.

Pääseks likvideerimisest 22 000 kääbustalu, popsnikke (1 lehm, 1–5 ha), 20 000 väikemaapidajat (2 lehma, 5–10 ha). Need oleksid meie kehvikud. Ja meie keskmik 32 000 talun-diga (4 lehma, 1–2 tööhobust, 10–20 ha).

Muidugi kolhoseerimise puhul on neiski gruppides palju tüli. Üks peab andma 20 ha, 4 lehma, 1–2 hobust kolhoosi-le, teine vaid ha maad ja 1 lehma. Kolhoosis aga muutuvad nad peagu ühesarnaseks. Ehk jälle keskmik peab andma oma maa, hobused ja 3 lehma kolhoosile (1 lehm lubatakse oma-le jätta), kehvik ei anna midagi (see 1 lehm jääb omale) — aga kolhoosiliikmeks on nad mõlemad sunnitud astuma. Nii peavad keskmiku 3 lehma ja hobused ka kehviku kolhoosis ülal.

Milline on sisuliselt likvideerimine?

Talunditest võetakse maa, loomad, majad, hooned, põllutöö-riistad ja masinad, viljatagavara, maja sisseseade, ka riided ja muud tarbeasjad (oleneb kohapealsest likvideerimiskomis-jonist). Kõik kuulutatakse riigistatuks, natsionaliseerituks ja antakse kolhoosile.

Kulakuile, likvideeritavaile, kes lojaalsem, antakse võima-lus saada tükk rabamaad ("Harige üles, proovige, kui kerge see on ilma sulasteta!") või võimaldatakse üksikuile ka kolhoosi astuda. Eestis saaks selle "õnne osaliseks" ehk normaaltalun-dite omanikud. Ent nad astuvad "paljaina", nendele enestele ei jäeta ühtki mullikat. Juhatusse pole neil õigus ei valida ega valitud saada. Nad on "passiivsed kolhoosi-orjad".

Suuremal osal kulakuil "ei vea nii kergesti". Öösel tun-givad salgad majja, "võtavad üle" kõik varanduse ja arreteer-itud perekond saadetakse Venemaale metsatöödele. Võimali-

kult kaugemale, et ära pageda ei saaks. Peale sunnitöö veel asumisele ja üks osa aktiivsemaid kulakuid endastmõistetavalt "mättasse".

Tean tuhandeid likvideerimise ja ülevõtmise juhuseid üle Venemaa. Ja kõigil on omajagu keskaja hõngu man, barbaarsust, toorust. Meenub, kuidas me 1917–1918 Eestis parunite mõisaid üle võtsime. Ja tõesti! Parun Rauch von Traubenbergi, v. Oldekopi jt vastu olime palju viisakamad kui nüüd enamlased likvideeritavate talupoegade suhtes. Ei tunginud meist keegi salaja, vargsi, öösiti mõisa (tõsi, oli mõnel pool erandeid!), nagu nüüd talumajadesse Venes ja kindlasti olime me siis parunite vastu humaansamad, olgugi et ka nende vastu mitmel pool vägivalda tarvitati (olid nad ju Revkomi otsusel linnupriiks kuulutatud!).

Talunike vastu (arreteeriti ju Venes, ja jätkatakse arreteerimist, peale kulakute ka tubli portsjon keskmikke ja kehvikuid) Venes meie parteiseltsimeestel inimlikkus oli üleliigseks kammitsaks (!) ja kui inimestevoorid naiste-laste läbilõikava kisa ja ulgumise saatel jaamadesse, kaubavaguneisse saadeti, siis õige paljudele oli see nutt kaunimaks sümfooniaks. Ta ei mõtelnud muud kui seda, et tema parteidokumendi lahtreis üks suur pluss lisaks on. Talunike massilist sunnitööle saatmist nimetati rahva seas õudusega "põrgusõiduks".

1917.–1918. a suurtel koosolekutel, miitingutel, referaadiõhtuil ja kongressel ei ennustatud sarnast julmust, ei räägitud sõnagi, et parteiliige peab muutuma roimariks töörahva vastu.

Ei Oleviste kirikus, Kingissepa, Anveldi ega Pöögelmanni suust langenud sihukest mõttetera. Ei propageerinud seda Sihver Järva-Jaanis, Vakmann Paides ega Ikmelt Türi miitinguil.

Nüüdne olukord aga on säärane, et eesti talurahvas nii või teisiti panuses Eestis on sunnitud tooma suuri ohvreid.

Oletame, et meil luuakse kolhoosid. Juba järgneval nädalal on Moskvast ettekirjutus: 50% sigadest, lehmadest, parimatest suguloomadest saata Venemaa kolhoosile. Ja tuleb täita, siis sellele käsule vastu panna ei saa. Vene kolhoosid on raskustes, siis peavad meie kolhoosid ka kaasa aitama, neid jalule aitama. On meie kolhoosel suuremaid ülejääke, võetakse need kolhooside liidu korraldusse, et subsideerida kuski Rjazani või Tuula piirkonnas virelevaid ühismajapidamisi.

Viiks pikale jätkata loetlust, milliseid muutusi meil Eestis nõukogude kord tooks. Lühidalt mõnest. Rahvalaul, rahvants, laulukoorid ja külapeod — need kõik oleksid praegusel kujul määratud kadumisele. Enamik laule koolides, lauluringides oleks venekeelseid punaväe, komsomoli lööklaule; rahvusliku ideoloogiaga kirjandus, ajakirjandus oleks likvideeritud, kommunistlik traditsioon pandaks täiel määral maks-ma. Harrastatakse rohkem võõra rahva hingeelule kohasemat kunsti, haridus suunatakse tasapisi ümberrahvustamise teele.

Ja tööliskond? Kas võibab see, kelle nimel teostatakse grandioosne operatsioon? Vähe, õige vähe. Osalt võibab, teiselt poolt kaotab. Võidak sotsiaalse abi, aga kaotaks vabamõtte, poleks oma paiga peremees, langeks alatoitlusesse. Töötuid saadetakse tööle Karjala või Siberi metsadesse, kus igatahes raskem kui meie kraavitöödel või metsas. Tallinna tööstust ei sea ka enamlased jalule, sest N. Liidu majanduskava näeb ette seal luua ettevõtteid, kus tooraine, küte jne käepärast. Ka Leningradi kui tööstuskeskuse erikaal väheneb iga aastaga, ometi oli ta kord esikohal. Sadamatöö ole-neb kaubandusest välisriikidega. Kui aga iga riik end tol-limüüridega, monopolidega kaitsma hakkab, pole Venemaal-gi šansse väljaveoks. Meie pahempoolsema töölisklassi-osa illusioonid kaunist maailmakorrast, üheõiguslusest, vendlu-sest varisevad kokku, nagu nad praegu Venes on varisenud. Nüüd lohutavad meie pahempoolsed end sotsiaalse revolut-siooniga, aga kompartei diktatuur lammutab needki tööliste saavutused (käitisvanemate õigused, ajakirjandus, koosoleku-te ja arvamuste vabadus, streigid jne) ja siis [---] millega siis lohutada? Vene tööline ei leia enam lohutust, ta on hingeliselt saanud lõpmatuid hoope!

Pole lohutust selles, et meie nõukogude ühikus elame üle samu paradoksaalseid nähteid, mis Vene elab. Hiigelsuuri sünnitusvalusid ämmaemanda võhikluse tõttu või kangekael-suse tagajärjel. Ka meie ei pääseks tollest olukorrast, et ka talunik tuleb panna kindlaksmääratud ratsioonile — tšeki-leivale.

Uhkeldada võib ju iga asjaga. Mõned vene komsomoletsid uhkeldavad Lääne-Euroopa komsomoletsite ees, et “näete, rä-

balais on rahvas, külmetab, ei näe kuudeviisi rasvainet — aga elab ja pingutab!”

Kas või pastlais, aga ikka sotsialism!

Ent Lääne seltsimehed ei vaimustunud ning Stalin tähendas komsomoletsite keskkomitee meestele (kes neid lauseid lendu lasksid), et nende nähtuste pärast küll uhkeldada ei pruugiks, pigemini tuleks häbeneda, et meie töölistel pole sageli puhast taskurätikut.

Ma otsisin Leningradis oma aluskotti õlgi, ühelt turult teiselt — ei kustki! Kirjutasin maale, et kui keegi hobusega linna sõidab, ehk jätkub kubu õlgi kaasa võtta. Kolmandal kuul, pärast jandi algust, saingi maalt õlgi.

Võiks ju uhkeldada, et näe, õlgigi pole külje all, aga elame ja puhkame ka, olgugi et voodilaudadel. Millise mulje see oleks jättnud? Aiman juba. Minult oleks päritud, et kulla seltsimees, kas siis Leningradis madratseid ei ole. Ja mul oleks piinlik olnud: tahtsin õlepuudusega uhkustada, aga Lääne-Euroopa seltsimees oma “luksusega”: madratsiga, puhta käterätikuga, saapaharjaga, seebiga jne.

(Aga kurat, kust neid võtta!)

Meie, kommunistid, oleme tunduvalt võõrdunud Eestist, halvaks panuga jälgime iga ta eluavaldust ja irvitame rahva omapära üle. Oleme oma ennustustega näidanud, et meil vaid oma isiklik, mitte eesti rahva heaolu südamel on. See on tunnuseks, et kommunistel-pagulastel on katkenud nabanöör kodumaaga ja kodumaa töölikklassiga.

MÄRKMEID A. ANTSONI JA R. SIRGE
RAAMATU “TÄNAPÄEVA VENEMAA” PUHUL

Too mees oli ka üks delegaat, üks Eesti komsomolets, kes nagu kõik need delegaadid, mõned nädalad külalisena Venemaal veetis, et tutvuda sealse eluga. Kui ta siis Eestisse tagasi sõitis ja mõne käpardliku aruandega esines, et tänu avaldada Venemaale kõige “hea” eest, oli ta niisuguses vasikavaimustuses, et Tartus oma tuttavaile rääkis: “Oi, jeerum, milline jumalik morss oli Venemaal!” Too delegaat oli komsomolets

Rätsep.³⁴ Nii on kõigi nendega lugu, kes tahavad mõne nädalaga Venemaad tundma õppida ja pealegi "Euroopa" hotelli katusaiast, rahvusvahelise magamisvaguni või auto akna läbi linnulennult Venemaa elu-olu "uurides". Rätsepale maitse mors, B. Shaw'le Kaukaasia puuvili jne. Meeldis, ent siiski eelistas Inglismaad oma 50 000-naelalise aastatuluga. Nii nagu Maksim Gorki eelistab Sorrentot ja eelistas Tšitšerin Baden-Badenit. Ja kindlasti hülgaksid paljud pjatiletka ehitajate "heroismi" ja oma kalli Sovjetlandi [--] Aga teps ei saa!

Rätsepa-taolisi Venemaa uurijaid oleme Eestis küll ja küll näinud ja kuulnud. Olen kuulnud nende juttu ka Venes. On väga moodne — lipata "delegaadina" üle Venemaa, mõnuleda nendes mugavustes, mida "külalistele" küllusesarvest antakse, peatuda suurlinna hotellis, kuulata hoogsaid mitingülistusi ja siis otsustada, kuis elab 164-miljoniline rahvas.

Eksisid Venemaad vaadeldes ja hinnangut tehes kindlasti ka Kaaver, Grimpel, Rukki jt.³⁵

Nüüd siis oli järg härrade Antsoni ja Sirge käes.³⁶

³⁴Ajavahemikus 1927–1933 külastasid Eesti töölisorganisatsioonide liikmed üsna elavalt N. Liitu. 1927. a juhtis ühte delegatsiooni Hugo-Albert Rätsep (1907–1938, hukati N. Liidus). Ta oli vasakpoolsete ametiühingute aktivist, EKP liige 1928, Eestis vangistuses 1928–1932. Oma reisimuljetega esines 1927. a detsembrist kuni 1928. a märtsini politsei andmeil 14 korral riigi eri paikades.

³⁵Arnold Grimpel juhtis 1927. a üht delegatsiooni ja avaldas samal aastal oma reisikirja "Nõukogude Liit" pahempoolses ajalehes *Kiir*. Valter Kaaveri reisikiri "Revolutsiooni kindlus NSVL" ilmus 1928–1929 Eesti Tööliste Partei häälekandjates *Edasi* ja *Uus Edasi*. 1927. a külastas N. Liitu sotsialist Joosep Rukki (1880–1942, hukati N. Liidus). Tema reisikiri "Mis ma nägin ja kuulsin Venes" hakkas ilmuma ESTP ajalehes *Rahva Sõna* ning Riigi- ja Omavalitsusteenijate Keskliidu häälekandjas *Side*. Mõlemad väljaanded katkestasid reisikirja avaldamise poole pealt autori liigse nõukogudesõbralikkuse pärast. Täiendust tollastele ekslikele hinnangutele nõukogude tegelikkuse kohta pakub Andres Küng (*Tuule lapsed. Peatükke kaasajooksikluse ajaloost* (Loomingu Raamatukogu, 1990, nr 10)).

³⁶Ajakirjanikud Aleksander Antson (1899–1945) ja Rudolf Sirge (1904–1970) avaldasid pärast korduvat N. Liidu külastamist ühistööna raamatu *Tänapäeva Venemaa* (Tartu, 1930).

Viimased tähendavad oma raamatus, et lühike aeg ei võimaldanud Venemaast täielikku pilti saada. Õigem oleks öelda: kahjuks ei tea me Venemaast midagi! Täielikust pildist ei saa juttugi olla sellise aja jooksul. Venemaa, hiigelmaa, kirju rahvastikuga maa, mis suurt rekonstruktsiooni üle elab, kannatusriikka mineviku ja diktatuuri surve tõttu kinnise eluga — selle maa tundmaõppimiseks kulub aastaid. Aastaid päev päeva, külg külje kõrval rahva seas olles ja elades, kannatusi kaasa elades saame lähema kujutluse Vene sügavaimelisest elust. Gastroleerides näeme vaid välist võõpa ja õige sageli “Potjomkini külasid”. Muidugi peab valdama vene keelt, aga mitte Rätsepa vene keelega või umbkeelse B. Shaw’ “terava silmaga” toda uurimistööd tegema. Kui kõik need noorhärрад, kes Venemaad on külastanud, sedagi oleksid tähele pannud ja teaksid, mida Vene rahvas sihukestest delegaatidest arvab, siis seegi oleks tunnuseks, et reaalolusid Venemaal ligilähedaselt õieti mõistetakse. Aga kahjuks ei tea seda mitmedki noorhärрад. Vene rahvas suhtub aga õige mürgiselt, oi kui mürgiselt “kutsutud” kroonupühade pidulistesse.

Olen kuulnud Antsoni ja Sirge raamatu kohta õige mitmesuguseid arvamusi. Esimest korda Moskvas Otto Rästase pool. Ta suhtus eitavalt eksemplarisse, mille Antson oma pealdisega (õige konarlikus vene keeles!) ja seltsimeheliku tervitusega oli annetanud üleliidul[ise] kehakultuuri kõrgemale nõukogule Moskvas. Eesti kommunistid (Anvelt ja Rästas) naersid raamatu välja ja seletasid, et raamat kohati olevat purukontrevolutsiooniline (!) jne. Eestis kuulsin õige palju koguni vastupidiseid arvamusi: liigagi olevat Antson ja Sirge Nõuk[ogude] Venemaa jaatavaid külgi esile toonud ja suurendanud, varjates negatiivset. Vaid mõni seletas, et “kaunis erapooletu töö”.

Ma ei saa nende arvamuste juures peatuda. Tahan vaid üksikute näidete varal *Tänapäeva Venemaa* üle alla kriipsutada, millistesse eksitustesse võib langeda turist, delegaat, “külaline”.

Töö kui tervik jätab mulje, et on tahetud kirjeldada kõike N. Venemaa sõbra seisukohast. On palju selliseid asjaolusid, millel Nõukogudega midagi pistmist, midagi oluliselt ühist pole, ent mida on loetud Sovettide teeneks. Kui jutt on mõnest vabrikust, siis (kui kummaline see ka on!) tahab A. või S. näi-

data, et see kõik vaid SSSRis võimalik on, nagu näiteks oleks demokraatlik Venemaa võimetus olnud seda korda saatma. Kirjeldades mõnd lossi, millel 200-aastane iga, teeb A. seda sellise paatosega, nagu oleks too loss sovetiarhitektuuri sünnitus. Jne.

Kaldun arvama, et peale teadmatuse veel teine põhjus Antsonile sellise suuna on dikteerinud: ja nimelt — et tal tulevikus tee Venemaale lahti oleks, et Venemaa ka edaspidiste külastamiste puhul sissesõiduloa annaks. Sellega ongi seletatav see õrnus ja hellus kirjelduses, valusaid ja haigeid kohti puudutamata jättes, sest nende mainimisel oleks võinud kergesti õilsa erapooletuse troonilt langeda [---]

Suurim puudus A. ja S. raamatul on see, et ta täis on mitmesuguseid tõlkeid Vene agitkadest, kubiseb ametlikest intervjuudest ja toob pikki arutlusi Venemaa ajaloost. Sellega kaldub juba raamat oma otsesest eesmärgist — erapooletust ülevaatest — kõrvale. Kroonumeeste intervjuud ja ametlikud brošüürid — noh, neid teab igauks, kui palju neis tegelikkust on, nendes avaldub joon — milline peaks olema, mitte aga milline on Venemaa.

Raamatus on väga palju ebaõigeid näiteid, mis tingitud 90-protsendilisest Venemaa elu mittetundmisest. Minu mälestuste kogus on mitmele küsimusele juba vastus antud, ent siiski — mõni vajab lähemat selgitamist. Ma piirdun umbes kümnekonna nähtu kirjeldamisega, nende piltide seletamisega, mis Antsonil ja Sirgel eriti jämedate ja rabavate eksitustega on küllastatud. Need eksitused viivad valejäreldestele ja pööravad kõik pea peale.

Mulle jäi eriti meelde lugu armeekomandõriga ja punasõduriga.

Sirge filosoferib, et Venes olla inimesed ühetaolised. Võrdleb Poola panist ohvitseri feodaalaja järele lõhnavaid kombeid punaohvitseri omadega. Jätame Poola. Võtame Eesti. Mulle tundub Eesti ohvitser oma lihtsas kaitsevæe mundris koguni tagasihoidlikum kui punaohvitser. Punaohvitserid kelgivad kõik enamasti kannustega (kas jalavæe rühmaülemal hobust on — pole tähtis, aga kannused tingimata). Eesti allohvitseri ja ohvitseri lihtmärgid lihtsatel õlalappidel on palju tagasihoidlikumad, kui punavæes. Eesti ohvitseri aumärgid ei karju. Punavæe aumärgid karjuvad kaugemale, teevad mundri

kirevaks. Võtame punase kahurväe. Mustadel sametist kraenurgalappidel 8 punast kolmnurka (4 kummalgi pool — veltveebel) ehk 8 kuupi — iseseisva patarei ülem. Jne. Kui sinna juurde veltveebel lisab veel hiilgavad ristamisi kahuritorud — kahurväe erimärk — ja väeosa “2 br Kr Kr” kummalgi kraenurgal — siis see annab kirju klounliku välimuse sõdurile. Selliseid paabulinnu kalifeesid kui Nõuk[ogude] Venes paljudel komandöridel, pole ma Eestis näinud.

Kes too armee komandör Siberi raudteel oli? Kaug-Ida armee komandör oli siis Blücher. Jutt pole siin vist armeekomandörist, vaid komandörist, kes kuulub Kaug-Ida armeesse. Ta võis olla kompaniiülem, rühmaülem, rügemendiülem. Ja kas ei jutle ka Eestis kompaniiülem oma sõduriga?

Agaga teps mitte ei seisa asi vaid selles, et nn “feodaalaja jäänused” Venes veel õige sügaval on ja noored ohvitserid selles palju kaugemale on läinud kodusõja veteraanest. Üks selline “jäänus” on see (uskuge seda, h-rad A. ja S.), et punaväelane rahvusvahelises magamisvagnis sõita ei saa, restorani samuti ei kasuta. Tema palk ei võimalda seda. Punaväelast komandeeritakse kas kaubavagunites või postirongi kõvades lihtsurelike vaguneis ja antakse Kaugesse Itta sõiduks paari nädala või kuu moon kaasa (leiba, poslamaslat, suhkrut, liha, kala jne) ehk saab osa teel komandantuurest. Tema “restorani” on jaamades kipjatokipaak.

Egas härra Sirge ometi sellises vagunis sõitnud (suslas), kus punaväelased [---] Nii et punaväelast näha ei võinud. Kiirrongis Kaugesse Itta sõidavad vaid ohvitserid ja armee juhtajad on erivagun.

Siin on aga üks konks, mida S. muidugi ei teadnud ega tea vist praegugi.

Tolles restoranvagnis võis kindraliga juttu ajada küll “punaväelane”, kel samad õigused, palgaaste jne kui tollel kindralil või sm. komissaril. Kes punaväge tunneb, sellele on asi üsna lihtne. Sirge aga pidas toda auastmemärkideta jalaväelast punaväelaseks! Punaväes on umbes 5–6 tuhat sõjaväeametnikku, kes ohvitseri ja kindrali aukraadiski (ja sagedasti üle ohvitseri ja kindrali!), ent auastme märke ei kanna. Kes need on? Näiteks polkude parteikollektiivide vastutav sekretär-organisaator (polguülema abi — alampolkovniku aukraad, palk jne), polgu komsomoli organisaator (pataljoni ülema au-

kraad), diviisi parteikohtu esimees (diviisiülema abi aukraad), korpuse tribunali alatised liikmed, sõjaväe kohtu-uurijad, sõjaväeringkonna parteikohtu esimees, selle liikmed (majorid, kaptenid), punaväe akadeemiate lektorid, sõjaväe nooremad arstid, sõjaväe klubide juhatajad, diviisi, sõjaringkonna jne instruktorigid.

Kõik privilegeeritud ohvitseride seisus! Vaat selliseid "punaväelasi" nägi hra S. restoranvagusis! Täiesti tõsi, selliste härradega sööb ka kindral ühes lauas, juuakse koos õlut ja vesteldakse.

Kariloomi hävitati kolhoseerimise puhul vaid... 2,4 protsenti! — nii meie lugupeetud autorid. Täiesti vale. Kui vaid 2,4 protsenti — noh, siis poleks mingisugust liha- ega võipuudust. Ja Nõukogude oma ametlik statistika ei eita, et hävitati ligi 30 kuni 40 protsenti!, parima karjaga rajoones (Ukrainas, Kubanis jne) veel enam.

"Rongid teevad 70–80 km tunnis." Kulla inimesed, see ju vaid kiirrong. Teised Venemaa rongid teevad ikka oma 28–33 km tunnis ja mitmel pool 15–20 km. Pealegi ei saa Leningradi-Moskva liini kiirrongi pidada mõõduandvaks. See on ju Venemaa korrapärasem raudtee!

Asutuste nimedega lähevad A. ja S. alati segi (nii nagu Venemaa "reformide inimesed"): "kompart" pole mitte "komm[unistlik] partei", vaid "parteikomitee" (komitet partii), "Sevzap-torg" pole "Põhja-Lääne" kaubandusvalitsus, vaid "A/S Põhja-Lääne kaubakontor", "Mosselprom" pole mitte Moskva linna kaubandusosakond (!), vaid "Moskva põllumajandusainete tööstuse (toiduainete) trust (trest Moskovskoi selskoi promõšlennosti). Ja nii ikka edasi.

Koguni üllatavana tundub informatsioon, et Venemaal on 25 000 eestlast-kommunisti. Peate, härrad, üle 10 korra vähendama! Venes koguneb 200 tuhande eestlase kohta vaevu 1000–1200 kompartei liiget ja kandidaati. Kui oleks 25 000 eestlast-kommunisti, siis oleks eesti kommude mõju suurem ja kõigist rahvustest kommunistliku protsendi poolest üle.

Ka ei õpi tuhandeid eestlasi Venemaa kõrgemais kooles, vaid ikkagi ainult paarsada. Kui eestlasi oleks tuhandeid, oleksid eestlased Nõuk. Liidu üliõpilaste seas 2. või 3. kohal. Aga nad on vast 20. kohal.

Peterhofi suures lossis pidi tsaari ajal olema 25 000 hoovkondlast. . . Aga kus nad siis ometi elasid? Lossi kõrvalhoone-tesse mahub vaid 1000. Terves Peterhofis elab 20 tuhat elanikku, kuidas võis siis 1/100 hoonetesse (keisrilossid teevad linnamajade üldarvust ja kubatuurist välja 1/100) 25 000 mahutada?! Siin on A. ja S. oma andmed demagoogilise miitingukõneleja "statistikast" ammutanud ja ilma kommentaarideta kirja pannud. Oleks pidanud ikka tsipake eritlema. Samase fantaasia vili on, et tsaaridel üle Venemaa oli tuhandeid sääraseid losse, kui Peterhofi suur loss. Ei, velled! Selliseid suuri losse pole rohkem kui 50 ümber. Üldse (pisukestega kokku) ei kogune ka tuhandetki. Muidugi, kui sihukesi hüttidest, nagu Peetri õlgkatusega kahetoaline Peterhofi jahitäre lossiks (!) lugeda, siis on "losse" kogu Venemaa täis! Ja mis loss on Peetri esimene maja Peterhofis — Monplaisir?!

(Järgneb)

HEAD LUGEJAD!

Kõikide vahel, kes tellivad aastaks 2002 ühe neist ajakirjadest:

AKADEEMIA
KEEL JA KIRJANDUS
LOOMING
LOOMINGU RAAMATUKOGU
TEATER. MUUSIKA. KINO
TÄHEKE
VIKERKAAR

loositakse välja 136 kirjandusteost:

- Honoré de Balzac. *Kolonel Chabert*
- Jean Cocteau. *Kohutavad lapsed*
- Gail Godwin. *Õhtupalvus*
- Thomas Mann. *Surm Veneetsias*
- Maurice Maeterlinck. *Pélleas ja Mélisande*
- Prosper Mérimée. *Pärtliöö*
- Leo Perutz. *Turlupin*
- Aleksandr Puškin. *Jevgeni Onegin*
- Rabelais. *Pantagruel*
- Jules Renard. *Punapea. Looduslood*
- Arthur Rimbaud. *Hooaeg põrgus*
- Leo Tolstoi. *Kreutzeri sonaat*
- Thomas Valens. *Impeeriumi piir*
- Marguerite Yourcenar. *Hadrianuse mälestused*

On viimane aeg tellida meelepärase kultuuriväljaanne!

AS PERIOODIKA

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1991 — 3–6,9–12; 1992 — 1–8,10; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 10–12; 1995 — 1,5 –8,9; 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–12; 2001 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja *märjite lõigendile soovitud numbrid*.

Adress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akadeemia@akad.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2002:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1996 — 1,2,3,5–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–12; 2001 — 1–12:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2002

Back issues for 2001

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3		5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akadeemia@akad.ee

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

Peatoimetaja
Ain Kaalep

Toimetajad
Jaan Isotamm, Jaan Kangilaski,
Toomas Kiho, Mart Orav

2001

KOLLEGIUM

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht,
Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv,
Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk,
Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak,
Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Tegevtoimetaja Indrek Ude
Majandusjuhataja Agu Tani
Keeletoimetaja Triin Kaalep
Korrektor Kristin Sarv
Sekretär Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80
Tartu 50002, Eesti/Estonia/Estland

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117, 441 975

Fax:

431 373

E-post:

akadeemia@akad.ee

**ARTIKLID, ESSEED, ILUKIRJANDUS,
MÄLESTUSED, PUBLIKATSIOONID**

ESMATRÜKID

- Ant, J.** (Ess., komment.) Vt *Taastrükid*, Teppich-Kasemets, V.
Anvelt, I. Jaanipäevast Eestis ja Kanadas // **6**, 1213–1221.
Asu-Õunas, E. (Komment.) Vt *Tõlked*, Tóth, É.
Bereczki, U. 1956. aasta Ungari revolutsiooni tagamaadest // **7**, 1355–1363. Vt ka Bereczki, U. jt.
Bereczki, U., J. Isotamm, L. B. Piri, V. Polgár. Ungari 1956 // **7**, 1355–1392; vt täpsemalt Bereczki, U.; Isotamm, J.; *Tõlked*, Piri, L. B.; Polgár, V.
Boston, L. Albert Valdese elust ja tööst // **6**, 1252–1262.
Deemant, K. Massimõrv Tallinnas 23. juunil 1941 // **6**, 1200–1212.
Einasto, J. Tumeda aine lugu / (Ill.) // **8**, 1720–1751; **9**, 1921–1965.
Einstein Krahn, D. (Järeis.) Vt *Tõlked*, Einstein Krahn, D.
Gauck, J. Vt *Tõlked*.
Hallik, M. *Orientalia Tartuensia*: Idamaade ajalugu ja orientaalkeeled Tartu ülikoolis 1919–1940 // **3**, 572–582.
Helk, V. Kas Eesti Vabariik on 83-aastane? // **2**, 273–299.
Heltzer, M. Traditsioon ja ajalooline tõde: Veel üks näide // **12**, 2583–2584.
Hennoste, T. Sissejuhatus suulisesse eesti keelde. // **1**, 177–206; algus 2000. a.

- Herkel, A.** Rudolf Kallas, unustatud mõtleja // 9, 1876–1886.
- Hint, M.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Sériot, P.
- Ilves, T. H.** Uut Euroopat ehitades // 4, 643–655.
- Isotamm, J.** Eestist — Ungari eest — Mordvasse // 7, 1380–1392. Vt ka Bereczki, U. jt; (Järels.) Vt Kross, J.; *Tõlked*, Šironin, V.
- Jaanson, K.** Küsimärk Venemaa? // 11, 2275–2289.
- Jansen, E.** Kas välgusähvatus pimeduses?: Kristian Jaak Petersoni puudutavast uudiskirjandusest // 12, 2488–2510.
- Joonasson, K.** Säästva arengu eetilistest dilemmadest // 11, 2396–2408.
- Järvelaid, M.** Vana ja uus paradigma tänapäeva meditsiinis ehk “Tahas” tohtri manu. . . / (III.) // 10, 2178–2185.
- Kaalep, A.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Hermann, K. A.; Suits, G.; *Tõlked*, Džavahhišvili, M.; Gellert, C. F.; Lenz, J. M. R.; Ovidius Naso, Publius; Peer, A.; Robakidze, G.; Walther, K.
- Kasemaa, K.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Amichai, J.
- Kastepõld, K.** Nagu iga teinegi suhe: Terapeutilise suhte roll psühholoogilises abistamises // 7, 1493–1511.
- King, M.** Karl Girgensohn religioonipsühholoogia uuendajana // 1, 128–139. Lisa: olulisemate avaldatud tööde bibliograafia.
- Kirme, K.** Eesti kunsti näitus Helsingis 1942. aastal // 4, 744–750.
- Kross, J.** Stalinismi sitkusest / Järels.: J. Isotamm // 1, 22–28.
- Kulu, H.** Sõjajärgne sisseränne Eestisse võrdlevas perspektiivis / (III.) // 11, 2379–2395.
- Kuusk, P.** Loogika ja kaemus Kanti matemaatikafilosoofias // 4, 736–743; (Komment.) Vt *Tõlked*, Kant, I.
- Käämbre, H.** Kvantfüüsika lugu eksperimentaatori pilgu läbi / (III.) // 5, 1018–1033.
- Laiapea, V.** Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemist // 12, 2603–2623.
- Laidre, M.** Inimene ja riik Rootsi ajal // 9, 1835–1849; Sõja tulevik // 11, 2251–2273.
- Lepajõe, M.** (Komment.) Vt *Tõlked*, Rudolph, K.
- Leskinen, J.** Vt *Tõlked*.
- Liivak, S.** Ungari taktilis-rõhulisest värsist // 3, 548–557.
- Lippus, U.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Dahlhaus, C.
- Lotman, M.** Vt *Tõlked*.
- Lukas, T.** Tartu vaimulike karjääriredelid keskajal // 9, 1850–1874.
- Läänelaid, A.** Tee puiestiku kolmemõõtmelisest ruumist neljandasse / (III.) // 3, 559–571.

- Läänemets, M.** Inimene ja inimlikkus Vana-Hiinas: Konfutsius, Meng Zi, Zhuang Zi // **2**, 399–430; **3**, 599–638; **4**, 843–870; **5**, 1065–1094.
- Maimets, K.** Sissejuhatus muusikasemiootikasse // **6**, 1223–1250.
- Medijainen, E.** Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos // **8**, 1684–1714.
- Meikar, T., T. Nurk.** Tselluloositööstusest Eestis // **2**, 363–380.
- Metste, K.** “Ma olen 100 aastat enneaegu kirjutanud”: O. W. Masing eesti esseistika alustajana // **4**, 657–667;
(Komment.) Vt *Taastrükkid*, Masing, O. W.
- Mikkor, M.** Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest // **7**, 1476–1492; **8**, 1769–1779; **9**, 1996–2014.
- Must, A., O. Must, V. Raudik.** Lugemiskirjaoskus / (Ill.) // **7**, 1431–1448.
- Must, O.** Vt Must, A., O. Must, V. Raudik.
- Mälksoo, L.** Õigusrikkumisest vastutuseni?: Eesti elanikkonna küüditamised Nõukogude Liidu poolt ja rahvusvaheline õigus // **1**, 29–49.
- Mölder, B.** Kas antirealist saab mälule toetuda? // **5**, 1034–1052;
Välgatusi // **6**, 1273–1277.
- Mölder, H.** XXI sajandi julgeolekudilemma // **12**, 2467–2486.
- Nurk, T.** Vt Meikar, T., T. Nurk.
- Olesk, S.** Võideldem koos: Eerik Laid Ants Orasele // **5**, 904–915. Lisa: E. Laidi kiri A. Orasele 5. detsembrist 1943 S. Oleski kommentaari-dega.
- Paatsi, V.** Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss...: Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886 // **5**, 875–903.
- Pihlau, J.** Lehekülgi Eesti lähiajaloo: Kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee // **3**, 459–477.
- Piir, I.** Kvanthüpoteesist kvantmehaanikani // **5**, 1007–1017.
- Ponomarjova, G.** Vt *Tõlked*.
- Pormeister, E.** Vt *Tõlked*.
- Pöld, T.** Simon Wanratti katekismusest teoloogi pilguga // **2**, 352–362.
- Pöldsäär, R.** Thomas Jefferson ja Ameerika Iseseisvusdeklaratsioon // **8**, 1584–1593.
- Pärdi, H.** Eestlaste maailmapilt XX sajandil: Talupoegliku ajakäsituse murenemine // **1**, 3–21.
- Raim, J.** Välisvaluutade ostujõud Eestis 1990. aastatel: Hinnaerinevused Eesti ja arenenud turumajandusega riikide vahel alates 1980. aastate lõpust / (Ill.) // **11**, 2352–2377.
- Raudam, T.** August Roosileht 1887–1941: Reministsentse ja refrakt-sioone // **4**, 751–763.
- Raudik, V.** Vt Must, A., O. Must, V. Raudik.

- Reiljan, E., J. Reiljan.** Majanduslik globaliseerumine ja sellega seotud probleemid // 3, 435–457.
- Reiljan, J.** Vt Reiljan, E., J. Reiljan.
- Remmel, M.-A.** Mõrjsa saatus: Pulmateema loodusmaastikuga seotud rahvajuttudes / (Ill.) // 12, 2523–2541.
- Ritter, A. M.** Vt *Tõlked*.
- Roos, P.** Paguluse ajaloost // 1, 51–60.
- Rosentau, M.** Internet ja teadmine // 7, 1450–1475.
- Rutiku, S.** (Komment., järels.) Vt *Tõlked*, Harnack, A. v.; Ritter, A. M.
- Saare, T.** Üldisi teadmisi ristist // 1, 108–127.
- Sachris, N. B.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Kautsky, K.
- Sarv, E.** Eesti inimkaotused kommunistliku võimu all // 7, 1404–1415; 8, 1752–1768.
- Sarv, H.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Sörkin, V.
- Sild, O.** Plancki valem ja energiakvantide hüpotees // 5, 999–1006.
- Smirnov, S.** Vt *Tõlked*.
- Soonpää, H.** Kvantmehaanika sajandaks sünnipäevaks // 1, 92–98.
- Sörkin, V.** Vt *Tõlked*.
- Särg, T.** Tänapäeva folkloor ja Tartu noorte kirjanike laulud // 6, 1099–1115; 7, 1416–1430.
- Taagepera, R.** Peaks Venemaa tükelduma // 5, 916–931.
- Tamm, M.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Besançon, A.
- Tannberg, T.** (Järels.) Vt *Tõlked*, Meltjuhov, M.
- Toomere, T.** Väärtusorientatsioonide muutused postsotsialistlikes riikides / (Ill.) // 12, 2543–2560.
- Tormis, L.** (Järels.) Vt *Taastrükid*, Kurfeldt, J.
- Tõnissaar, M.** “Valedetektor”: Emotsionaalse pinget instrumentaaldiagnostika kasutamise võimalused Eesti kriminaalhoolduses // 4, 795–824.
- Unt, K.** Andres Pranspilli *Ameerika antoloogia* — sild Ameerikasse // 8, 1631–1642.
- “Vaba Eesti”:** Vaba Eesti Võitlusriinde häälekandja // 1, 150–158; algus 2000. a, lisa (järg) 2002. a.
- Vadi, M.** Kollektivismi ja organisatsioonikultuuri seosed Eestis // 10, 2103–2124.
- Vallas, A.** Aolinnad Eesti alal // 12, 2511–2522.
- Veismann, U.** Maaväliste tsivilisatsioonide otsingutest // 4, 764–781.
- Vogelberg, K.** Kes ta on, see ameeriklane — see uus inimene? // 8, 1594–1611.

Väitlus. Vastukaja

- H. G.; Kaalep, A.** Üks väike kirjavahetus. (Vt V. Helk. "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane." — *Akadeemia*, 2001, nr 2, lk 273–299; J. Isotamm. [Järelsõna V. Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine".] — *Akadeemia*, 2001, nr 3, lk 485–488) // **5**, 1053–1054.
- Kaalep, A.** Vt H. G.; Kaalep, A.
- Lall, A., T. P. Park.** Ühe trükivea õienduseks. (Vt T. P. Park. "Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1579–1583; E. Medijainen. "Salaagent Sergius Riis Eestis: Segadused Venemaal ning ajaloos." — *Akadeemia*, 2001, nr 8, lk 1684–1715) // **10**, 2208.
- Olesk, P.** (Vt V. Helk. "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?" — *Akadeemia*, 2001, nr 2, lk 273–299; J. Isotamm. [Järelsõna V. Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine".] — *Akadeemia*, 2001, nr 3, lk 485–488) // **6**, 1301–1304.
- Park, T. P.** Vt Lall, A., T. P. Park.
- Ruutsoo, R.** Filosoofia ja retoorika piirid. (Vt L. Vahtre. "Kas tindipotiloom on olemas?" — *Akadeemia*, 2000, nr 12, lk 2630–2646; Vahtre, L.) // **6**, 1304–1310.
- Vahtre, L.** Rahu, ainult rahu. (Vt L. Vahtre. "Kas tindipotiloom on olemas?" — *Akadeemia*, 2000, nr 12, lk 2630–2646; Ruutsoo, R.) // **6**, 1310–1311.

TAASTRÜKID

- Hermann, K. A.** Üks kokkujuhtumine / Järels.: A. Kaalep // **11**, 2349–2351.
- Kurfeldt, J.** Veel lavatantsust ja estraadtantsust / Järels.: L. Tormis // **1**, 141–148.
- Masing, O. W.** Ühe põhjendamatu ja ebaõiglase väite ümberlukkamine / Komment.: K. Metste // **4**, 668–685.
- Suits, G.** Meie esimene luuletaja / Järels.: A. Kaalep // **3**, 542–547.
- Teppich-Kasemets, V.** Põrandaaluste juhi paljastusi / Eess. ja komment. J. Ant // **9**, 2023–2054; **10**, 2215–2246; **11**, 2431–2462; **12**, 2653–2685; järgneb 2002. a.
- Valdes, A.** Kriisist eesti üliõpilaskonnas // **6**, 1263–1272.

TÖLKED

- Amichai, J.** Luulet / Tlk ja järels.: K. Kasemaa // **12**, 2574–2582.
- Besançon, A.** Kommunismi mäletamine ja unustamine / Tlk ja järels.: M. Tamm // **2**, 300–310.
- Bishop, E.** Luulet / Tlk R. Sool // **8**, 1716–1719.
- Burge, T.** Mille poolest on keel sotsiaalne? / Tlk H. Kirk // **10**, 2146–2169.
- Chomsky, N.** Keel ja loodus / Tlk T. Pakk-Allmann // **8**, 1644–1682.
- Dahlhaus, C.** Esteetika ja ajalugu / Tlk A. Kõlar; järels.: U. Lippus // **10**, 2170–2176.
- Džavahhišvili, M.** Kvatši K. vürstlik elu: Katkend / Tlk J. Bedia; järels.: A. Kaalep // **2**, 328–338.
- Einstein Krahn, D.** Edgar, mu abikaasa / Tlk T. Kiho; järels.: D. Einstein Krahn // **1**, 99–107.
- Engel, P.** Analüütiline filosoofia ja kognitiivsed normid / Tlk T. Hallap // **3**, 520–540.
- Gauck, J.** Mõistmine ja toimetulek / Tlk T. Hiio // **5**, 932–954.
- Gellert, C. F.** Tantsukaru / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **4**, 687–689.
- Harnack, A. v.** Tartu saksa ülikool, tema saavutused ja tema häving / Tlk, komment. ja järels.: S. Rutiku // **11**, 2316–2331.
- Humphries, R.** Analüütiline ja kontinentaalne: Jaotus filosoofias / Tlk R. Märka // **3**, 490–519.
- Kant, I.** Uurimus loomuliku teoloogia ja moraali printsiipide selgusest: Vastuseks küsimusele, mille esitas Berliini Kuninglik Teaduste Akadeemia aastaks 1763 / Tlk P. Kuusk // **4**, 691–715;
Transtsendentaalne meetodiõpetus. (Katkend) / Tlk ja komment.: P. Kuusk // **4**, 716–735.
- Kautsky, K.** Georgia: Sotsiaaldemokraatlik talurahvavabariik: Katkendeid / Tlk ja järels.: N. B. Sachris // **2**, 312–326.
- Keohane, R. O., C. A. Wallander.** Risk, oht ja julgeolekuinstitutsioonid / Tlk J. Ora // **6**, 1117–1151.
- Lenz, J. M. R.** Saksa luuletajad / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **10**, 2141–2144.
- Leskinen, J.** Mahavaikitud riiklik saladus: Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu kallaletungi vastu 1930. aastatel / Tlk K. Kagovere // **10**, 2059–2073.
- Loetscher, H.** Mis oleks, kui armas Jumal oleks šveitslane / Tlk E. Kelder // **5**, 989–992.
- Lotman, M.** Vene intelligents ja vabadus: Intelligentliku diskursuse analüüsiks / Tlk K. Pruul // **2**, 211–258.

- Meltjuhhov, M.** Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis aastail 1939–1941 / Tlk J. Isotamm; järels.: T. Tannberg // **9**, 1899–1919; **10**, 2074–2101.
- Neumann, U.** Juristide keel / Tlk M. Luts // **4**, 782–793.
- Otto, E.** Heebrea Piibli mõju inimõigustele / Tlk A. Annus // **5**, 955–975.
- Ovidius Naso, Publius.** Tristia V, 7 / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **1**, 61–64.
- Park, T. P.** Kuidas Ameerika Ühendriigid tunnustasid Balti riike / Tlk K. Jõgi // **8**, 1579–1583.
- Peer, A.** Luulet / Tlk ja järels.: A. Kaalep // **5**, 994–998.
- Pelikan, J.** Klassikaline kultuur ja kristlik teoloogia / Tlk T. Hallap // **9**, 1967–1995.
- Piri, L. B.** Oktoobri lipud / Tlk U. Bereczki // **7**, 1374–1379. Vt ka *Esmatriigid*, Bereczki, U. jt.
- Polgár, V.** 1956. aasta revolutsioon ja Ungari Riiklik Julgeolekuamet / Tlk U. Bereczki // **7**, 1364–1374. Vt ka *Esmatriigid*, Bereczki, U. jt.
- Ponomarjova, G.** Arhiivimaterjalid Nikolai I ajastu vanausuliste kohta Eesti Ajalooarhiivis / Tlk J. Isotamm // **11**, 2304–2314.
- Pormeister, E.** Mida tänapäeval tähendab Šveits / Tlk K. Läänemets // **5**, 977–987.
- Ritter, A. M.** Adolf von Harnack ja küsimus kristluse olemusest, vaa-
delduna vanakiriklikust perspektiivist / Tlk ja järels.: S. Rutiku // **11**, 2332–2347.
- Robakidze, G.** Elutunnetus Läänes ja Idas / Tlk H. Mägar; järels.: A. Kaalep // **2**, 340–350.
- Rudolph, K.** Gnoosise olemus ja struktuur / Tlk ja komment.: M. Lepajõe // **10**, 2125–2140.
- Rücker, J.** Õiguse lähiajalugu: Ülesanded ja saavutused ajaloo, õigus-
teaduse, sotsiaalteaduste ja sotsioloogia vahel / Tlk M. Luts // **6**, 1319–1350; **7**, 1543–1574; **8**, 1793–1830.
- Salumets, T.** Põhja-Ameerika germanistika tänapäeval / Tlk M. Tarvas // **8**, 1613–1630.
- Santa Puche, S.** Sefardi kultuurist / Tlk T. Lõbus // **12**, 2562–2572.
- Searle, J. R.** Vaimud, ajud ja programmid / Tlk A. Soosaar // **1**, 66–91.
- Sériot, P.** Trubetzkoy kaksikelu ehk süsteemide suletus / Tlk A. Raudsepp; järels.: M. Hint // **11**, 2290–2303; **12**, 2586–2602.
- Smirnov, S.** Suur slavist Saaremaalt: Aleksandr Vostokovi eluloost / Tlk I. Saal // **2**, 260–272.
- Sörkin, V.** Nälg udmurdi külas 1936–1937: Kes on süüdi? / Tlk ja järels.: H. Sarv // **9**, 1892–1898.
- Šironin, V.** Eesti KGB likvideerimine / Tlk ja järels.: J. Isotamm // **3**, 478–488.

- Tóth, É.** Mälupilte / Tlk ja komment.: E. Asu-Õunas // 7, 1394–1402.
Wallander, C. A. Vt Keohane, R. O., C. A. Wallander.
Walther, K. Lauliku surm / Tlk ja järels.: A. Kaalep // 9, 1887–1890.
Wolters, G. Füürer ja tema mõtlejad: Kolmanda Riigi filosoofiast / Tlk N. Lopp // 6, 1153–1198.

ARVUSTUSED

- Allik, J.** Kui vääriti on inimene mõõdetud? (S. J. Gould. *Vääriti mõõdetud inimene*. Tlk J. Kahk, toim. K. Kalling. Tallinn, 2001) // 7, 1513–1523.
- Alvre, P.** Kapitaalne uurimus Saaremaa kohanimedest. (M. Kallasmaa. *Saaremaa kohanimed* I, II. Tallinn, 1996, 2000) // 10, 2199–2206.
- Helk, V.** Parteist, aga mitte veel valitsusest. (*Kõrgemad võimu vahendajad ENSV-s. Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretärid 1940–1990*. Koost. O. Liivik, K. Niidassoo, V. Ohmann, P. Pillak. Toim. E. Tarvel. Tallinn, 2000) // 3, 588–591.
- Jansen, E.** Kaks raamatut eesti kirikuloost. (R. Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki, 2000; M. Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Helsinki, 2000) // 6, 1289–1300.
- Järvelaid, P.** Muinasaja loojangust omariikluse taastamise koiduni. (*Muinasaja loojangust omariikluse läveni: Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks*. Koost. A. Andresen. Tartu, 2001) // 10, 2186–2199.
- Kaalep, A.** Üks vana Tartu juut annab aru. (J. Kaplan. *Aruanne. Mõned päevad ühe Tartu juudi elus*. Tartu, 2001) // 12, 2641–2643.
- Kaur, K.** (*Triangulum. Germanistisches Jahrbuch '99 für Estland, Lettland und Litauen*. Sonderheft: Goethe. Sechste Folge. Hrsg. C. Sommerhage. Tartu, 1999; *Eesti Goethe Seltsi aastaraamat II: Goethe Tartus*. Konverentsi “Goethe Tartus” (1999) ettekanded. Tartu, 2000) // 2, 381–384.
- Kronberg, J.** Marginaale kirjandusloost ja selle kriitikast. (E. Annus, L. Epner, A. Järv, S. Olesk, E. Süvalep, M. Velsker. *Eesti kirjanduslugu*. Toim. M. Kalda, A. Rammus. Tallinn, 2001) // 12, 2637–2641.
- Kulmar, T.** Jumalad, vaaraod ja ajalugu. (S. Stadnikov. *Vana-Egiptuse kultuurilugu: Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid*. Tallinn, 1998) // 4, 829–833.

- Lagerspetz, M.** Kõrghariduspoliitika läbi Bourdieu prillide. (V. Tomusk. *The Blinding Darkness of the Enlightenment: Towards the understanding of post state-socialist education in Eastern Europe.* (Koulutussosioloogian tutkimuskeskuksen raportti 53.) Turku, 2000. [Doktoriväitekirii] // 4, 834–837.
- Maimets, T.** Mitmeti mõistetud Darwin. (R. Dawkins. *Jõgi Eedenist.* Tlk A. Lõhmus, toim. Ivar Puura. Tartu, 2000; S. J. Gould. *Vääriti mõõdetud inimene.* Tlk J. Kahk, toim. K. Kalling. Tallinn, 2001) // 7, 1524–1531.
- Muru, K.** Monograafia Juhan Sütistest. (O. Kruus. *Juhan Sütiste: Elukäik ja looming.* Tallinn, 2000) // 4, 825–829; Tänuikult loetud. (*Kirjad üle mere: Mart Lepiku kirjavahetus Julius Mägiste, Karl Ristikivi ja Bernard Kangroga.* (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 19.) Tartu, 2000; *Kord Vihalemm elas Ystadis: Arvo Mägi ja Arno Vihalemma kirjavahetus 1955–1959.* Tartu, 2000) // 8, 1780–1783.
- Mägi, A.** Eesti kirjanduse lugu aastal 2001. (E. Annus, L. Epner, A. Järv, S. Olesk, E. Süvalep, M. Velsker. *Eesti kirjanduslugu.* Toim. M. Kalda, A. Rammus. Tallinn, 2001) // 12, 2624–2637.
- Olesk, S.** Hellar Grabbi ühemehe kirjanduslugu. (*Vabal häälel: Mõtteid kahesajast eesti raamatust.* Tallinn, 1997; H. Grabbi. *Tulgu uus taevast: Mõtteid viiekümnest kirjanikust.* Tallinn, 1999) // 3, 584–587.
- Paul, T.** Paar sammukest eesti kirikuloo uurimise teed. (P. Annus. *Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944.* Tartu, 1996; M. Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.* Helsinki, 2000; A. Kõlar. *Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: Instituatsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist.* Tallinn, 2000; R. Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.* Helsinki, 2000) // 6, 1278–1288.
- Ponomarjova, G.** Vene külaelust XX sajandi lõpus. (N. Baschmakoff, N. Loimi, J. Takala. *Говорит Ивахново. Наблюдения над процессом выживания псковской деревни в 1996–1998 гг.* (Learning by Doing 2. Working Papers from the Russian Department University of Joensuu), 2000) / Tlk J. Isotamm // 2, 384–389.
- Ruutsoo, R.** Moraalifilosoofia poliitikat õigustamas. (E. Loone, T. Mätlik, V. Parve. *Konflikt. Konsensus. Moraal: Urimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast.* Tartu, 2000) // 1, 159–167.
- Sachris, N. B.** Marginaalid ränduri mälestuste juurde. (K. Villako. *Ajaraännak. Esimene osa: Mälestused lapsepõlvest kuni 1944. aasta süü-*

giseni. Tartu, 1999; *Teine osa: Mälestused 1944. aasta sügisest kuni tänapäevani*. Tartu, 2001) // **11**, 2410–2423.

Tani, A. Entusiastide mälestuseks. (R. Toomsalu. *Möödunud meenutades*. Tallinn, 1999) // **2**, 389–392.

EDITORIAL NOTES, SUMMARIES

Editorial note // **1**, 168–174; **2**, 393–398; **3**, 592–596; **4**, 838–842; **5**, 1055–1061; **6**, 1312–1316; **7**, 1532–1538; **8**, 1784–1790; **9**, 2016–2020; **10**, 2209–2213; **11**, 2424–2429; **12**, 2644–2650.

Deemant, K. Massacre in Tallinn on 23 June 1941 // **6**, 1317–1318.

Kastepõld, K. Like any other relation: The role of the therapeutic relationship in psychological assistance // **7**, 1542.

Kulu, H. Estonian postwar external migration in comparative perspective // **11**, 2430.

Lukas, T. Career opportunities of Tartu clergy in the Middle Ages // **9**, 2021–2022.

Medijainen, E. Agent Sergius Riis in Estonia // **8**, 1791–1792.

Mälksoo, L. The Soviet deportations from Estonia and international law: Aspects of international legal responsibility // **1**, 175–176.

Mölder, B. Could an antirealist rely on memory? // **5**, 1063–1064.

Mölder, H. The security dilemma of the 21st century // **12**, 2651–2652.

Paatsi, V. Even the herdboys learn writing now: Changes in primary education in Estonia, 1840–1886 // **5**, 1062–1063.

Reiljan E., J. Reiljan. Economic globalisation and associated problems // **3**, 597–598.

Reiljan, J. Vt Reiljan E., J. Reiljan.

Rosentau, M. Internet and knowledge // **7**, 1540–1541.

Särg, T. Contemporary folklore and the singing young poets of Tartu // **7**, 1539–1540.

Vadi, M. Connections between collectivism and organisation culture in Estonia // **10**, 2214.

ILLUSTRATSIOONID

Chagall, M. Joonistused // **12**, 2487, 2542, 2561, 2573, 2585.

Chodowiecki, D. Gravüürid // **4**, 656, 686, 690, 794.

Demarmels, M. Illustratsioonid // **5**, 976, 988, 993.

- Georgia kunst.** N. Pirosmani, L. Gudiašvili, G. Otšiauri, N. Tšernoškovi, D. Gvelesiani teosed // **2**, 259, 311, 327, 339, 351.
- Ijavoinen, E.** Illustratsioonid // **10**, 2102, 2145, 2177, 2207.
- Kalde, K.** Illustratsioonid // **8**, 1612, 1643, 1683, 1714.
- Neidre, N.** Tušijoonistused // **1**, 50, 65, 140, 149.
- Ohakas, V.** Tušijoonistused (1991) // **11**, 2274, 2315, 2348, 2378, 2409.
- Teedema, A.** Illustratsioonid sarjast "Supilinn" (2001) // **9**, 1875, 1891, 1920, 1966, 2015.
- Trei, S.** Illustratsioonid // **6**, 1116, 1152, 1199, 1222, 1251.
- Ungari kunst.** K. Csohány, A. Cshanády, J. Kassi, C. Rékassi teosed // **7**, 1393, 1403, 1449, 1512.
- Valdes, A.** (Foto) // **6**, 1264.
- Vardi, A.** Illustratsioonid Julius Oengo (1901–1941) luulekogule *Tahkuna* // **3**, 458, 489, 541, 558, 583.

Märkus. Artikliillustratsioonide kohta on märke illustreeritud artikli kirjes.

CONTENTS

The security dilemma of the 21st century	<i>Holger Mölder</i>	2467
A flash of lightning in the darkness?: New publications on Kristian Jaak Peterson	<i>Ea Jansen</i>	2488
Rudimentary towns in Estonia	<i>Ago Vallas</i>	2511
The bride's fate: Weddings in folktales related to landscape features	<i>Mari-Ann Remmel</i>	2523
Changes in value orientations in postsocialist countries	<i>Tuuli Toomere</i>	2543
On Sephardic culture	<i>Salvador Santa Puche</i>	2562
Poetry	<i>Jehuda Amichai</i>	2574
Tradition and historical truth: Another example	<i>Michael Heltzer</i>	2583
Trubetzkoy's double life or the seclusion of systems. II	<i>Patrick Sériot</i>	2586
Hearer's notes on the deaf, sign languages and their independence	<i>Vahur Laiapea</i>	2603
<i>Review: The story of Estonian literature in 2000. Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Toimetajad Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 2001.</i>	<i>Arvo Mägi</i>	2624
<i>Review: Marginal notes concerning the literary history and its criticism. Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Toimetajad Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri, 2001.</i>	<i>Janika Kronberg</i>	2637
<i>Review: An old Jew from Tartu reports. Jakob Kaplan. Aruanne. Mõned päevad ühe Tartu juudi elus. Tartu, 2001.</i>	<i>Ain Kaalep</i>	2641
Editorial note. Summaries		2644
Revelations of an underground leader. IV	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	2653

RAR(14)

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

*"Tunned mõnd intelligentset inimest? —
Telli talle Akadeemia!"
Peeter Tulviste*

ILUS JÕULUKINK ON AKADEEMIA UUS AASTAKÄIK!
Piisab, kui helistada 06408597 või
kirjutada kirilind@estpak.ee

Vt ka www.akad.ee

AKADEEMIA
tellimine 2002. aastaks on 324 krooni

Hind 36 krooni

9 770235 077719